اخلاق محسنی

بعون صانع بیچون و بکرم و فضل خلاق زمین و زمان

نتیجهٔ طبع گہربار ملا حسین واعظ طاب ثراه مفید عالی و ادانی مسمے به

اخلاق محسنی

بحسن اہتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ

در مطبع منشی نولکشور واقع لکھنؤ مطبوع شد

بسم اللہ الرحمن الرحیم

حضرت پادشاہ علی الاطلاق عزت[1] کلمتہ وجلت عظمتہ منشور دولت سلطان المرسلین وہم
اخلاق المحسنین محمد النبی الامی الامین صلوات[2] اللہ وسلامہ علیہ وآلہ اجمعین بطغرای
غرای وانک[3] لعلی خلق عظیم موقع ومزین گردانید زیرا کہ حسن خلق نوریست از انوار حکمت
الٰہی وسری از اسرار عزت پادشاہی کہ بدان نور شریف چشم بصیرت منور گردد واز ان سر
عزیز معرفت حسن صفات میسر شود واز مضمون حدیث بزرگوار بعثت لاتمم مکارم الاخلاق
مفہوم میشود کہ فائدۂ بعثت سرور عالم صلی اللہ علیہ وسلم تتمیم مکارم اخلاق وتکمیل محاسن
اوصاف ست لاجرم زبان معجز بیان آن حضرت بکلمہ تخلقوا[5] باخلاق اللہ ناطق شدہ تا
امت عالی ہمت دانند کہ تحقق بدین تخلق امریست لازم وارتقا بدین درجۂ علیا فریضیست
متحتم واول چیزیکہ در میزان قیامت سنجیدہ شود اخلاق حسنہ باشد بعد ازان اعمال حسنہ
ودر حدیث آمدہ کہ بدرستے کہ مومن بواسطۂ خلق نیکو درمی یابد درجۂ کسانی را کہ
قائم[6] اللیل وصائم الدہر باشند وحکما گفتہ اند کہ تہذیب اخلاق راہیست روشن کہ

سلہ غالب ہے کلمہ اسکا اور بڑی ہے عظمت اسکی ۱۲ سلہ درود وسلام بھیجے خدا اسپر اور اسکی سب اولاد پر ۱۲ سلہ البتہ تو
خلق بڑے پر ہے ۱۲ سلہ بھیجا گیا ہون مین کہ پوری کرون خوبیان اخلاق کی ۱۲ سلہ عادت ڈالو اخلاق خدا کی ۱۲ سلہ
جاگنے والے رات بھر کے روزہ رکھنے والے ہمیشہ کے ۱۲

جز بانتہاج آن منہاج بسر منزل شرف سرورے نتوان رسید و جز بسلوک آن طریق رخت[1] از بادیہ حیوانیت بدار الملک انسانیت نتوان کشید **مثنوی**

ہر کہ در و سیرت نیکو بود	آدمے از آدمیان او بود
نیکیے مردم نہ نکو روئیست	خوے نکو مایۂ نیکوئیست

و اخلاق ستودہ و اوصاف پسندیدہ از ہمہ افراد آدمیان زیبا و مستحسن مے نماید خصوص از جماعتی کہ بحکم وَ رَبُّکَ[1] یَخْلُقُ مَا یَشَاءُ وَ یَخْتَارُ زمام اختیار بقبضۂ اقتدار ایشان باز دادہ و بمفتاح عنایت بیغایت تُؤْتِی[2] الْمُلْکَ مَنْ تَشَاءُ ابواب سلطنت بر روے ایشان کشادہ **بیت**

خوبی اخلاق کان دنیا و دین را زیور ست	یا فقیری خوش بود یا پادشاہی خوشترست

والحمد للہ کہ حضرت پادشاہ دین پناہ مظہر انوار السلطان[3] ظل اللہ دارای جمشید فر فریدون خورشید منظر صاحبقران اسکندر مکان مرکز دائرۂ امن و امان مُمَہِّدُ[4] قَوَاعِدِ السَّلْطَنَۃِ الْبَاہِرَۃِ مُشَیِّدُ مَعَاقِدِ الْخِلَافَۃِ الزَّاہِرَۃِ **مثنوی**

ابو الغازی آن شاہ صاحبقران	کہ دادست دوران بدولتش عنان
جہاندار جم قدر گیتی پناہ	کہ خورشید ملکست و ظل اللہ
مشرق[5] الوری مالک الخافقین	شہنشاہ آفاق سلطان حسین

خلد[6] اللہ تعالی ظلال خلافتہ و ابد نوال عاطفتہ و رافتہ بین الانام الی قیام الساعۃ و

[1] اور تیرا پروردگار پیدا کرتا ہے جو چاہتا ہے اور چن لیتا ہے ۱۲ [2] دیتا ہے تو ملک جسکو چاہتا ہے ۱۲ [3] بادشاہ سایہ خدا کا ہے ۱۲ [4] گستراننده قواعد سلطنت روشن استوار کننده گرہہاے خلافت روشن ۱۲ [5] عزت دینے والا خلق کا بادشاہ دونوں طرف یعنی مشرق و مغرب کا ۱۲ [6] ہمیشہ رکھے اللہ تعالی سایۂ خلافت اسکا اور ہمیشہ رکھے بخشش

ساعة القیام واولاد امجاد کامگار نامدار آن حضرت که هر یک مهر سپهر دولت و جهانبانی وسیارۂ اوج سلطنت وکشورستانی اند وازاخلاق سنیہ[روشن ۱۲] واوصاف رضیہ[خوب وپسندیدہ ۱۲] مرضیہ بقسمی[حصہ ۱۲] اجزل[بڑا ۱۲] وسہمی اشمل بہرہ یافتہ اندوعنان عاطفت عالی بصوب[طرف ۱۲] اکتساب محامد ومعالی تافتہ فرد

هر یکی در مکارم اخلاق	شده چون آفتاب عالمگیر

علی الخصوص حضرت شاهزادۂ عالمیان نقاوۂ زمرۂ آدمیان گوهر یکتای دریاے عظمت وبختیاری اختر نورافزای سمای ابہت وشہریاری فرازندۂ اعلام دین و دولت فروزندۂ رخسار ملک وملت مثنوے

شاه قوی طالع وفیروز جنگ	گلبن این روضۂ فیروزه رنگ
داغ نہ ناصیۂ سرکشان	تیغ زن تارک لشکرکشان

خلاصۃ اعاظم السلاطین[۱] زبدۃ اماجد[بزرگان ۱۲] الملوک والخواقین قطعہ

شاه ابوالمحسن معین ملک وملت کافتاب	در مقام احترام از زمرۂ خدام اوست
شہسوار عرصہ رفعت که در میدان قدر	ابلق ایام رام رائض احکام اوست
چون نشان دل بتوقیع انابت زد رقم	لاجرم اسروز[دوانیدہ ۱۲] منشور شرف بر نام اوست

خلد اللہ تعالے ملکہ واجری فی بحار السلطنۃ فلکہ آوازۂ توبۃ انابت والصاف وعدالت او باستماع اقاعی وادانی رسیده وصیت مکارم اخلاقش در اطراف آفاق شائع گشتہ ربع بهرطرف که نهی گوش مدح اوشنوی ❊ وازجملہ صورتے که موجب سرفرازی و

لہ خلاصہ بڑے بادشاہون کا ۱۲ ؂ برگزیدہ بزرگ بادشاہون اور خاقانون کا ۱۲ ؂ ہمیشہ رکھے اللہ ملک اُسکا اور جاری کرے سلطنت کے دریاؤن مین کشتی اُسکی ۱۲ ؂ بزرگان ۱۲ ؂ خروان ۱۲

نیکنامی دنیا و سبب ازدیاد کرامت و سعادت عقبی تواند بود و استرضای جناب حضرت سلطنت پناهی ست که بوقتیکه موجبات وحشت و اسباب رعب و دهشت بجهت وقوع بعضی وقایع و حالات قائم بود وصول او بملازمت بارگاه عالم پناه حضرت اعلی را بغایت مستبعد می نمود بهر داشارتی که از حضرت جم جاهی ظل الٰهی شرف صدور یافت آن حضرت از دار الملک هرو که مستقر عز و جلال بود توجه نموده با بندگی از خواص خدم بے وحشتی و دهشتی عازم پایه سریر خلافت مصیر گشت و سخن جمعی که در صدد ابا و امتناع انحراف بوده باشند بسمع قبول اصغا نا نموده اطاعت والد بزرگوار رفیع المقدار را که بحکم اَنِ اشْکُرْلِیْ وَلِوَالِدَیْکَ مقترن بفرمان برداری حضرت باری ست بر همه اختیار فرمود و بعد از مدت متمادی مفارقت چون دیدهٔ یعقوب کنعان کمال بنور جمال آن یوسف مصر عزت و جلال روشن شد صدای تهنیت و ندای مبارکباد از هر گوشه بگوش گردون رسیدن گرفت رباعی

فیاض ازل ز فیض بے اندازه	رباعی	انداخت ز مقدمش بشهر آوازه
شد بلبل مراد از ان بشارت خرم		شد گشت امید از ان رسیدن تازه

چون شاهزاده بدین صفت از سائر اقران سمت امتیاز یافته بانظار عواطف سلطانی ملحوظ و از آثار مراحم بیکرانهٔ خاقانی محظی و محظوظ گشت مژدهٔ امن و امان بمسامع عالمیان رسیده و نسیم بهجت و مسرت از ریاض نشاط و راحت بر صدور آدمیان وزیده قطعه

سله یه که شکر کر میرا اور اپنے ماں باپ کا ۱۲ سله مبارکباد ۱۲ سله نزدیکان دا شال ۱۲ سله علامت و نقش ۱۲ سله بهره مند ۱۲

شکر خدا که شام امید زمانه را	صبح طرب ز مطلع عز و شرف دمید
هر ناوک دعا که گشادند اهل راز	از بازوی نیاز همه بر هدف رسید

اصاغر و اکابر زبان بدعای جانفزای آن سرو چمن سرفرازی گشودند و خواص و
عوام بادای ثنا و آفرین آن مهر فلک عز و تمکین توجه نمودند فقیر حقیر حسین الکاشفی
المشهور بحسین الواعظ نیز احرام طواف حریم بارگاه سدره اشتباه آنحضرت بسته
بسعادت تقبیل انامل دریا نوال مستسعد گشت و بعد از عرض دعا چون لمعات
اخلاق ربانی که از صفحات احوال آن زبدهٔ نوع انسانی لامع و ساطع بود بنظر
تحقیق و تدقیق مشاهده نمود خواست که بطریق دعاگوئی و دولتخواهی دو کلمه از
اخلاق ستوده و اوصاف حمیدهٔ ملازمان آنحضرت بر ورق بیان مسطور گرداند تا
دستور العمل اولاد سلاطین و ابنای خواقین باشد پس تحریر این رساله که باخلاق محسنی
مسمی گشته اقدام نمود و التوفیق من الملک المعبود و قبل از شروع بموقف عرض
میرساند که چون آدمیان مدنی بالطبع اند یعنی ایشان را از اجتماع و ائتلاف
با یکدیگر چاره نیست و امزجه و طبایع مختلف اند هر مزاجی را اقتضائی و هر طبعی
را مقتضائی هست پس درمیان ایشان قانونی باید که بران قانون با یکدیگر معاش
کنند بطریقی که هیچکس حیفی نرود و آن قانون شریعت است که تعیین اوضاع آن
بوحی الهی باشد و واضع آنرا پیغامبر گویند و چون پیغامبر قانونی و قاعدهٔ بنهد
کسی باید که آن قانون را بقدرت و شوکت خود محافظت نماید و نگذارد که کسی

سلہ گرد اگرد دشانہ ۱۲ سلہ اور توفیق پادشاہ معبود کی طرف سے ہے ۱۲ سلہ کہتے ہیں کہ اسباب معیشت میں اوروں کا محتاج ہوا

ازحدود آن تجاوز کند و این کس را پادشاہ خوانند پس درجۂ پادشاہی نبوت چہ نبی واضع شریعت ست و پادشاہ حامی و حافظ آن و ازینجا گفتہ اند الملک والدین توامان[1] در ینمعنی واقع شدہ نظم

نزد خرد شاہی و پیغمبری	چون دو نگینند و یک انگشتری
گفتۂ آنہاست کہ آزادہ اند	کاین دو زیک اصل و نسب زادہ اند

لہذا حق سبحانہ تعالی بعد از امر بطاعت خود و اطاعت پیغمبر خود بفرمان برداری[2] ملوک و سلاطین فرمود کہ اَطِیْعُوا اللّٰہَ وَاَطِیْعُوا الرَّسُوْلَ وَاُولِی الْاَمْرِ مِنْکُمْ پس پادشاہ باید کہ متخلق[خوگر ۱۲] باخلاق صاحب شریعت باشد تا حفظ حدود شرع بشرائط آن تواند کرد دیگر باید کہ تامل فرماید کہ چون حق تعالی دربارۂ وے اینچنین کرامتی ارزانی[عزت دینا ۱۲] داشتہ او را بر طائفۂ از بندگان خود حاکم ساختہ و رایت[جھنڈا ۱۲] عظمت او را در ساحت[میدان ۱۲] تعزمن تشاءُ برافراختہ و ارادت[خواہش ۱۲] ازلی افسر اختیار بر فرق اقتدار او نہادہ و مشیت[خواہش ۱۲] لم یزلی[قدیم ۱۲] زمام[مہار ۱۲] امر و نہی جمعی از آفریدگان بقبضۂ تصرف او باز دادہ ہر آئینہ باید کہ ذات عالی خود را بصفات ستودہ و سمات[نشانیاں ۱۲] پسندیدہ موسوم و موصوف گرداند و پادشاہ را رعایت چہل صفت لازم ست کہ بعضے از ان میان وی و حق سبحانہ و تعالے باشد و برخی میان وی و خلق و این چہل صفت در چہل باب آوردہ شد بعبارت فارسی خالی[بعضی ۱۲] از تکلف منشیان و تصلف[۱۲] مترسلان[عبارت آرایاں ۱۲] و در ہر باب اندروایات و حکایات انچہ وقت اقتضا فرمودہ زبان بدان مسامحت[لکھنا ۱۲] نمودہ رقم[نقش ۱۲] ثبت یافت

[1] پادشاہی اور دین دو بچے ایک پیٹ کے ہیں ۱۲ [2] فرمانبرداری کرو خدا کی اور حکم مانو پیغمبر کا اور حاکموں کا کہ تم میں سے ہیں ۱۲ [3] عزت دیتا ہے تو جسے چاہتا ہے ۱۲ [4] لا ابتدائی ۱۲

و من اللہ الاعانۃ و التوفیق

له اور خدا کی طرف سے مدد اور توفیق ہے ۱۲

باب اول در عبادت

و آن پرستش حق سبحانه تعالی باشد باداے فرائض و واجبات و ترک قبائح (برائیاں ۱۲)

محرمات وانقیاد اوامر و نواہی و اتباع سنن حضرت رسالت پناہ[1] ست و مقررست کہ عبادت حق سبحانہ و تعالے در دنیا واسطۂ سلامت ست و در عقبے رابطۂ نجات و کرامت

حرام چیزیں ۱۲ — پیروی ۱۲

بیت

سرمایۂ سعادت دنیا عبادت ست	پیرایۂ کرامت عقبا عبادت ست

پس پادشاہ باید کہ صفحۂ احوال خود را برقم عبادت بیاراید تا خداوند تعالے بدیہا[2] ورا آنچہ در دنیا و آخرت شاید بکار آید و فرمان برداری خدای برحسب فرمانہی خود لازم باید شناخت و روزہا بکار مردم و شبہا بکار خود باید پرداخت آوردہ اند کہ حضرت مرتضے علی رضی اللہ عنہ[2] در زمان خلافت روزہا بساختن مہمات خلائق مشغول بودی و شبہا بعبادت و طاعت خالق اشتغال نمودی گفتند اے امیر چرا این ہمہ رنج و محنت برخود روا میداری نہ بروز آسایشے و نہ بشب آرامشے فرمود کہ اگر در روز بیاسایم رعیت ضائع ماند و اگر در شب بیارامم فردائے قیامت من ضائع مانم پس روز مہم مردم می سازم و شب بکار حق می پردازم یکی از سلاطین ہرات از شاہ سبحان قدس سرہ[3] التماس نمود کہ مرا وصیتے کن شاہ گفت اگر نجات دنیا و درجات آخرت میخواہی شبہا بدرگاہ الٰہی داد گدائے میدہ و روزہا در بارگاہ خود بداد گدایان میرس قطعہ

درست کرنا ۱۲ — آرام ۱۲

چون بندگان حق ہمہ فرمان برتو اند	تو نیز بندگی کن و فرمان حق ببر
ہر پادشہ کہ خدمت حق را کمر ببست	بندند خلق ہم زپئے خدمتش کمر

[1] صلے اللہ علیہ وسلم [2] خوش رہے اللہ اُنسے ۱۲ [3] پاک کیا جاوے راز اُنکا ۱۲

وچون خوی رعیت تابع خوی بادشاہ ست کہ الناس علی دین ملوکھم پس ہرگاہ بادشاہ میل طاعت وعبادت کند رعیت نیز بدان کار راغب ومائل شوند وبرکات عبادات رعایا نیز بروزگار او واصل ومتواصل گردد

باب دوم در اخلاص

وآن پاک ساختن عمل ست از ریا وغرض وسائر علل وراست کردن نیت با خدای عزوجل بیت

ہرکہ باخلاص قدم میزند	عیسی وقتست کہ دم میزند

پس باید در ہر کارے کہ سازد نیت او طلب خوشنودی حق سبحانہ باشد نفس خود را دران دخل ندہد کہ غرضہای نفسانی عملہای حقانی را تباہ کند آوردہ اند کہ یکے از خلفای خراسان فرمودہ اند تا بے ادبی را در موقف سیاست داشتہ تازیانہ میزدند آن شخص در اثنای آن حال زبان وقاحت بکشاد وخلیفہ را دشنام داد خلیفہ امر کرد تا دست ازو باز داشتند واو را آزاد کردند یکے از خواص بارگاہ خلافت پرسید در محلے کہ تادیب آن شوخ چشم بے شرم زیادت بایستی سبب بخشیدن وآزاد کردن چہ بود خلیفہ گفت من او را برای خدا ادب میکردم چون مرا ناسزا گفت نفس من ازان متغیر ومتاثر شد ودر صدد انتقام آمد نخواستم کہ در کار حق سبحانہ نفس را دخل دہم کہ این صورت از شیوۂ اخلاص دورست وصاحب عمل غرض آمیز از فضیلت ثواب محروم ومہجور نظم

سلہ آدمی اپنے بادشاہ کی راہ پر ہین ۱۲ سلہ پہونچنے ولے ۱۲ سلہ پیہم پہونچنے والے ۱۲ سلہ دکھلانے کو کام کرنا ۱۲ سلہ جمع علت ۱۲ بیلے وحدت ستر ۱۲ بے شرمی ۱۲ یعنے خدام ۱۲ اثر پذیر ۱۲ بدلہ لینا ۱۲ پیے ۱۲

از بخشش آتش من تیز شد	کار آلہی غرض آمیز شد
دامن نفس چو نمود در رو	معنے اخلاص نماند اندرو
کار کز اخلاص نشد بہرہ ور	ترک چنان کار سزاوار تر

باب سوم در دعا

وآن عرض نیاز ست بدرگاہ الہی و در خواستن مرادات از فیض وفضل نامتناہی و ہر صاحب دولتی را کہ کلید دعا بدست آمد ہر آئینہ بوعدہ اُدْعُوْنِیْ اَسْتَجِبْ لَکُمْ در اجابت روے وی کشادہ میشود و دعا یا برای تحصیل منفعت ست یا براے دفع مضرت و سلاطین را از ہر دو نوع چارہ نیست یکی جر منافع کہ نظام ملک و قوام سلطنت ست ہر آینہ آنرا ابزاری و نیاز از حضرت غنی کارساز درخواست باید نمود تا بفراغت بر سر اینہہ تمکین تواند بود بیت

پر مسند ناز کے نشیند بمراد	آن کس کہ رہ نیاز بر دل نکشاد

دوم دفع مکارہ و مضار کہ آن ہجوم خصم و غلبۂ دشمن باشد یا بلاہای دیگر چون آلام و اسقام وآن نیز جز بتضرع و بکا و زاری و دعا منع نگردد چنانچہ حضرت مولوی رومی قدس سرہ در مثنوی فرمودہ نظم

ای کہ خواہی کز بلا جان وا خری	جان خود را در تضرع آوری
با تضرع باش تا شادان شوی	گریہ کن تا بے دہان خندان شوی
کین تضرع را بر حق قدرہاست	وان بہا کانجاست زاری را کجاست

سلہ دعا مانگو مجھسے کہ قبول کرون مین تمھاری دعا ۱۲ سلہ جمع مضر یعنی نقصانہا ۱۲ سلہ ملے نے تو یعنی چھڑائے تو ۱۲

ای خوشا چشمی که آن گریان اوست — وی همایون دل که آن بریان اوست
آخر هر گریهٔ آخر خنده ایست — مرد آخربین مبارک بنده ایست

و در اخبار آمده که دعای پادشاه عادل مستجاب ست هر تیر دعا که سلطان عدالت شعار بر کمان امکان نهاده بشست درست اخلاص بگشاید بیشک بهدف اجابت و نشانهٔ استجابت میرسد آورده اند که در شهری از بلاد اسلام چند شبانه روز متصل باران بارید بشابه[1] که کارها بر مردمان دشوار شد و راه آمد و شد فرو بسته گشت منزلها روی بویرانی نهاد و دغدغه[2] در خاطر خرد و بزرگ افتاد جمعی از اهل تنجیم میگفتند که از نظرات فلکی استدلال میتوان کرد که تمام این شهر بواسطهٔ کثرت آب خراب خواهد شد مردم دل از خان و مان برداشتند و جزع و فزع[3] در خلائق افتاد چون کار از حد گذشت و طاقت طاق شد رجوع بسلطان کردند او مرد عادل و پاکیزه سیرت بود اهل شهر را تسلی داد و خود بخلوت در آمد و روی نیاز بر خاک نهاد و گفت بار خدایا همه خلق بر خرابی[4] این شهر اتفاق کرده اند تو قادری که تصور ایشان را باطل کنی و آثار قدرت خود بخلاف آنچه در خیالها میگذرد ظاهر گردانی فی الحال باران منقطع شد و آفتاب بر آمد و این دلیل روشن ست که چون پادشاه پاک اعتقاد بود و دل او با رعیت راست باشد هر دعا که در بارهٔ خود و ایشان کند شرف اجابت اقتران می یابد قطعه

پادشاهی که نهاد از ره لطف — بر سرت افسر شاهنشاهی

[1] یعنی بوجهی ۱۲ [2] خلش ۱۲ [3] بیقراری ۱۲ [4] ویرانی ۱۲

هرچه میخواهی از و خواه که او		دهدت هرچه از وے خواهی

باب چهارم در شکر

و آن سپاس و ستائش باشد مر منعم را با نعام او و چون نعمت سلطنت بزرگترین نعمتهاست پس سلطان باید که بشکر گذاری و سپاس داری این نعمت قیام نماید و شکر هم بدل باشد و هم بزبان و هم باعضا و جوارح[1] اما شکر بدل آنست که منعم حقیقی را بشناسد و داند که هر نعمتی که بدو رسیده از فیض بغایت و لطف بی نهایت اوست اما شکر بزبان آنست که پیوسته حق را یاد کند و کلمه الحمد لله بسیار گوید که گفتن این کلمه وفاست بشکر نعمت اما شکر بجوارح آنست که قوت آن نعمت را در طاعت منعم صرف کند و هر عضوی را از اعضا بطاعتی که بدان عضو مخصوص ست مشغول گرداند مثلاً طاعت چشم آنست که نظر در مخلوقات بعبرت[2] کند و در علما و صلحا بنظر عزت بنگرد و در ضعفا و زیردستان بشفقت نگاه کند و طاعت گوش استماع کلام الٰهی و اخبار[3] حضرت نبوی علیه[4] الصلوٰة والسلام و قصص اکابر دین و پند و نصائح مشائخ و اهل یقین ست و طاعت دست احسان با فقیران و محتاجان و طاعت پاے رفتن بمساجد و معابد و مزارات اولیا و تفقد درویشان خالص (جویائی ۱۲) و گوشه نشینان بی طمع و زیارت علما و صلحا و علیٰ هذا و چون بحکم لئن شکرتم لازیدنکم[5] (ابراهیم ۱۲) شکر گزاری سبب زیادتی نعمت ست حق سبحانه ملک و مال و جاه و جلال او را زیادت گرداند بیت

---

[1] یعنی اعضا ۱۲ [2] پند پذیری ۱۲ [3] حدیث ۱۲ [4] اُس پر درود و سلام ۱۲ [5] مقرر اگر شکر کروگے زیادہ دونگا میں تمکو ۱۲

is awarded abundantly

هر که کند شکر زیادت برد	شکر سوی شهر سعادت برد

آورده اند که سلطان سنجر ماضی انار الله برهانه در دیے میگذشت خرقه پوشی بر سر راه او ایستاده بود سلام کرد سلطان چیزی میخواند سر جنبانید و بزبان جواب وے نگفت درویش گفت سلام کردن سنت ست و جواب دادن فرض من سنت بجاے آوردم تو چرا ترک فریضه کردی سلطان از روے انصاف و صلابت اسلام عنان باز کشید و باعتذار در آمده فرمود که ای درویش بشکر گزاری مشغول بودم از جواب تو غافل گشتم درویش گفت کرا شکر میگفتی گفت خداے را که منعم مطلق ست همه نعمتها دادهٔ اوست و همه عطاها فرستادهٔ او

هر ذرهٔ ازو شده مستغرق نعم	از ماه تا بماهی و از عرش تا بفرش

درویش پرسید که بچه نوع شکر میگفتی سلطان گفت بکلمهٔ الحمد لله رب العالمین که شکر جمیع نعمتها درین کلمه مندرج ست درویش گفت ای سلطان تو طریقهٔ سپاسداری نمیدانی و وظیفهٔ شکر گزاری بجاے نمی آری شکر تو باید که بقدر فیضان نعمت الٰهی و توافر موهبت نامتناهی باشد که روزگار دولت ترا حاصل و ایام شوکت ترا شامل ست و شکر نه همین باشد که یک نفس عندلیب نغمه سرای زبان را بر گلبن الحمد لله مترنم داری و بس شکر سلاطین که در حضرت مالک الملک موقع قبول یابد و بدرجهٔ الشاکر یستحق المزید مترقی شود آنست که بهر چه داری شکری که مناسب آنست بجاے آری سلطان سنجر التماس نمود که مرا بران مطلع گردان درویش گفت شکر سلطنت

له روشن کرے الله دلیل اسکی ۱۲ ؎۲ یعنی مضبوطی ۱۲ ؎۳ سب تعریف خدا کو کہ رب سارے جہان کا ہے ؎۴ شکر کرنے والا لائق زیادتی کے ہے ۱۲

عدل ست بر عموم عالمیان و احسان با جمیع آدمیان و شکر فسحت مملکت و وسعت
عرصهٔ ولایت طمع ناکردن در املاک رعیت و شکر فرمان روائی حق خدمت فرمان بران
شناختن و شکر بلندی بخت و بسیاری اقبال بر افتادگان خاک مذلت و
ادبار رحم کردن و شکر معموری خزانه صدقات و خیرات را جهت اهل استحقاق
مقرر داشتن و شکر قدرت و قوت بر عاجزان و ضعیفان بخشودن و شکر صحت
بیماران ستم رسیده را از قانون عدل شفای کلّی ارزانی فرمودن و شکر بسیاری لشکر
و سپاه آسیب ایشان از مسلمانان دور ساختن و شکر عمارتهای عالی و باغهای
بهشت آیین مساکن و منازل رعیت را از نزول خدم و حشم معاف داشتن و
خلاصهٔ شکرگزاری آنست که در حال خشم و رضا جانب حق فرو نگذاری و آسایش
خلق را بر آسایش خود مقدم داری بیت

نیاساید اندر دیار تو کس	چو آسایش خویش خواهی و بس

سلطان ذوق سخنان درویش دریافته خواست که از مرکب فرود آید و وی را زیارت
کند چون درنگریست هیچ جا درویش را ندید و کس از وی نشان نداد بفرمود تا این کلمات
را بآب زر نوشتند و دستور العمل روزگار خود ساخت شعر

پند حکیم صیقل آیینهٔ دل ست	مقصود هر دو عالم از آن پند حاصل ست

باب پنجم در صبر

و آن شکیبائی باشد بر مکاره و بلیاتی که از حق تعالی به بنده میرسد و صبر صفتی بغایت

سله جمیع ملک ۱۲ سکه اختره ۱۲

مقبول و مرضی ست منقبت صبر همین بس ست که بمضمون اِنَّ اللّٰهَ مَعَ الصّٰابِرِیْنَ عون الٰهی در دنیا با ایشان باشد و بفحوای اِنَّمَا یُوَفَّی الصّٰابِرُوْنَ اَجْرَهُمْ بِغَیْرِ حِسَابٍ جزا ایشان در عقبی بسیار و بی پایان در اخبار آمده است که حق سبحانه وحی فرستاد بحضرت داود علی نبینا و علیه السلام که ای داؤد بتکلف نمای تا اخلاق مرا پیرایهٔ روزگار خود سازی واز جملهٔ صفات من یکی آنست که صبورم بیت

صبر بهتر مرد را از هر چه هست	تا بیابد بر مراد خویش دست

هر کو در تیر باران حوادث سپر صبر در سر کشد هر چند زود تر خدنگ امیدش بهدف مراد برسد زیرا که صبر مفتاح فرج ست و در خانهٔ راحت جز بدین کلید نگشاید قطعه

کلید در گنج مقصود صبر ست	در بسته آن کس که بگشود صبر ست
چه خارا که کوه و چه دیبای گردون	لباسے که هرگز نفرسود صبر ست

در کلمات ملوک ترکستان آورده اند که افراسیاب مر امرای خود را گفت که هیئت و هیکل مردان و ابهت و شوکت ایشان فریفته مشو و بلافی که زنند و دعوی که کنند مغرور مگردید تا وقتیکه ایشان را بیازمائید بصبر و پایدارے که اگر بر محک صبر تمام عیار آیند ایشان را بمردانگی اعتبار کنید بیت

نه بدعوی ست قدر و قیمت مرد	قیمت مرد صبر داند کرد

آورده اند که روزی یکی از امرا پیش پادشاهی ایستاده بود و شاه با او در مهمے مشاورت میفرمود قضارا کژدمے در پیراهن وی افتاده بود و هر ساعت امیر

لہ البتہ اللہ صبر کرنے والوں کے ساتھ ہے ۱۲ ؎ پورا ہی دئے جاتے ہیں صبر کرنے والے اجر اپنا بےحساب ۱۲ ؎ ہمارے نبی اور ان پر سلام ۱۲ ؎ تیر باران باضافت مقلوب ای باران تیر یعنی بهیم رسیدن سهام بکثرت ۱۲ ؎ یعنی بسیار جلد ۱۲ ؎ یعنی تیر ۱۲

رامی گزیده و به نیش زهر آلود خود ضرر میرسانید تا وقتیکه نیش وے از کار بیفتاد و مهر زهر
که داشت بکار برد و آن امیر مطلقا دران مشاورت قطع سخن نکرد و تغیری در و ظاهر نشد
و سخنش از قانون عقل و قاعدهٔ حکمت انحراف نیافت تا بخانه آمد و آن کژدم را از جامه
بیرون کرد این خبر بپادشاه رسید متعجب و متحیر گشت روز دیگر که امیر بملازمت سلطان
آمد فرمود که دفع ضرر از نفس واجب ست تو چرا دیروز آزار عقرب را از خود منع
نساختی جواب داد که من آن نیم که شرف مکالمۂ چون تو پادشاهی را بسبب الم زهر
کژدمی قطع کنم و اگر امروز در مجلس بزم بر نیش کژدمی صبر نتوانم کرد فردا در معرکۂ رزم
بر تیغ زهر آب دادۂ دشمن چگونه صبر توانم کرد پادشاه را این سخن خوش آمد و مرتبۂ او را
بلند گردانید و بدان مقدار صبر که کرد بمراد و مقصود رسید **بیت**

بلا بگردد و کام هزار ساله برآید	گرت[1] چو نوح نبی صبر هست در غم طوفان

باب ششم در رضا

و آن خوشنودی باشد بهرچه از قضای خداوند سبحانه به بنده رسد و بباید دانست
که تیر قضا را هیچ سپری شایسته تر از رضا نیست هر که سر بر آستانۂ رضا و تسلیم نهاد زود
بر صدر مسند سروری و سر افرازی تواند نشست قول او تعالی رَضِیَ اللّٰہُ عَنْھُمْ وَرَضُوْا عَنْهُ[2]
مؤید این حال ست و منقبت اَلرِّضَاءُ بِالْقَضَاءِ بَابُ اللّٰہِ الْاَعْظَمُ[3] مؤکد این مقال **شعر**

جز بندگی و رضا و تسلیم چه سود	تقدیر چو سابق ست تعلیم چه سود

آورده اند که یکی از انبیای کرام علیٰ نبینا و علیہ السلام[4] در مناجات خویش

[1] از بحر مجتث مثمن مخبون مفاعلن فعلاتن مفاعلن فعلاتن ۱۲ [2] خوش ہوا اللہ اُنسے اور خوش ہوے وہ اللہ سے ۱۲ [3]
راضی رہنا قضا سے بڑا دروازہ خدا کا ہے ۱۲ [4] ہمارے نبی پر اور اُنپر سلام ۱۲

میگفت الٰهی راه نمای مرا بعملی که سبب خوشنودی تو باشد خطاب رسید که خوشنودی من از تو موقوف ست بخوشنودی تو از قضای من چون تو از قضای من راضی باشی من هم از تو راضی باشم **بیت**

هر که راضی شد از قضاے خدا	بهره مے یابد از رضاے خدا

دلی که بنور رضا روشن شد از مقدرات الٰهی روے نه پیچد و با مقتضیات قضا الفت گیرد و هر چه از اقتضای قدر بدو رسد بخوشدلی و رغبت تمام در پذیرد و هر آئینه بدین سبب اندوه و ملال پیرامن خاطر او نگردد و همواره شادکام و خوشدل گذراند **نظم**

هر عزیزے که با رضا خو کرد	فرح و عیش روے با او کرد
خوش در آمیز از صفاے ضمیر	با قضا و قدر چو شکر و شیر

باب هفتم در توکل

و آن دل بر داشتن ست از اسباب و بحضرت مسبب الاسباب توجه نمودن و کفایت کارهای خود را از حق سبحانه طلبیدن و هر که کار خود بخدای تعالی تفویض نماید و در هر چه پیش آید اعتماد بر کرم الٰهی کند همه کار او بر وفق دلخواه ساخته و پرداخته گردد **مصرع**
تو با خدای خود انداز کار و دل خوش دار + و پادشاه را لازم ست که در همه حال رسم توکل فرو نگذارد تا عنایت الٰهی کارهای او را چنانچه باید و شاید بر آورد آورده اند که روزے پادشاهے از عالمی پرسید که نصرت اهل ایمان در چند چیز ست گفت در دو چیز یکی در اداے نماز و یکے توکل بر کرم کارساز پادشاه بنای کار خود برین دو چیز نهاد و این دو خصلت را عادت کرد ناگاه او را دشمنے پدید آمد و با لشکر گران روی بدار الملک

وی آورد او نیز با سپاهی که داشت متوجه خصم شد چون نزدیک یکدیگر رسیدند وهم بر حرب[1] قرار گرفت شبی که روز آن مصاف[2] مقرر بود آن بادشاه همه شب نماز میکرد یکی از ارکان دولت گفت این زمان بیا ساعی که فردا روز مصاف ست گفت من امشب کار خدا میکنم وفردا کار خداست هرچه خواهد کند مرا آن هیچ کاری نیست ودران هیچگونه اختیاری نه گفت پس تهیه[3] اسباب حرب کن ومعرکهٔ قتال را آماده باش گفت زره توکل پوشیده ام وکار خود بوکیل لطف حق باز گذاشته فرد

ما کار خویش را بخداوند کارساز	بگذاشتیم تا کرم او چها کند

علی الصباح که صف مصاف راست کردند وهر دو لشکر در برابر یکدیگر صف برکشیدند مدد الهی از عرصهٔ وَاَنزَلَ جُنُودًا لَّمْ تَرَوْهَا[4] در رسید مصرع لشکر تائید حق از ملک غیب آمد برون فی الحال که چشم سپاه خصم بر چتر ورایت پادشاه با توکل افتاد عنان اختیار از قبضهٔ اقتدار ایشان بیرون رفته هزیمت[5] را غنیمت شمردند بی آنکه حربی واقع شود دو کارزاری دست دهد روی بگریز نهادند وشر دشمن کفایت شد بیت

صبح ظفر از مشرق امید بر آمد	اصحاب غرض را شب سودا بسر آمد

باب هشتم در حیا

وآن خصلتی شریف وسیرتی مقبول ست وحضرت رسالت پناه صلی الله علیه وسلم حیا را شاخی از درخت ایمان گفته که اَلْحَیَاءُ[6] شُعْبَةٌ مِّنَ الْاِیْمَانِ وحیا از شرائط نظم عالم ست اگر صفت شرم از میان برافتد وهیچکس را از هیچکس شرم نباشد

[1] لڑائی ۱۲ [2] صف آرائی ۱۲ [3] آمادگی ۱۲ [4] اور اتارے لشکر کہ نہ دیکھا تم نے انکو ۱۲ [5] بھاگنا ۱۲ [6] شرم ایک شاخ ہے

مناظم جهان خلل پذیرد و مصالح خلائق از یکدیگر فرو ریزد اما صفت حیا نمیگذارد که هر کس هر چه خواهد بکند بیت

صف شکن قلب[1] مناهی حیاست	راهزن خیل ملاهی[2] حیاست

پس معلوم شد که خاص و عام را از حیا فائدۂ تمام ست و بی تاب آفتاب حیا ثمرات اخلاق نارسیدہ و خام chastity شعر

گر حیا نبود برافتد رسم عصمت از میان	در حجابی درمیان ست از تقاضای حیا

و یکی از اقسام حیا حیای جنایت ست یعنی گنهگار از کردار خود شرم دارد چنانچه حضرت آدم صفی[3] علی نبینا و علیه السلام چون در بهشت گندم تناول نمود و لباسها که پوشیده بود از تن او فرو ریخت او بجیب راست میگریخت و در پس هر درخت پنهان میشد خطاب رسید که ای آدم از ما میگریزی گفت نے خداوندا از تو چگونه گریزم و کجا توان گریخت اما از خطای خود شرم میدارم مصرع که گر گناه ببخشند شرمساری هست ❊ قسمی دیگر حیای کرم ست که کریم شرم دارد که خواهنده از درگاه او خجل بازگردد و در حدیث آمده که حضرت حق سبحانه و تعالی بصفت حیای کرم موصوف ست چون یکی از بندگان هر دو دست خود را در دعا بحضرت او رفع کند شرم دارد که دستهای او را از فضل و رحمت خود تهی باز گرداند بلکه نقد مراد برکف آرزوی وی نهد بیت

محال ست اگر سر برین در نهی	که باز آیدت دست حاجت تهی

[1] میانہ لشکر ۱۲ [2] کھیل ۱۲ [3] بچانا برائی سے ۱۲ [4] برگزیدہ ۱۲ [5] ہمارے نبی پر اور انپر سلام ۱۲

منحوم

ونہایت کرم آنست کہ سائل را از نزد خود شرمسار و منفعل باز نگرداند چنانچہ در اخبار آمدہ کہ در عہد مامون خلیفہ اعرابی بود کہ در شورہ زاری نشو و نما یافتہ و جز آب شور و تلخ ندیدہ و نچشیدہ **بیت**

مرغی کہ خبر ندارد از آب زلال	منقار در آب شور دارد ہمہ سال

وقتی در قبیلۂ اعرابی قحط افتاد و بضرورت جہت تحصیل توشہ از وطن مالوف[1] و مسکن معہود بیرون آمدہ چون از شورستان درگذشت بر موضعی افتاد کہ خاک پاکش صالح زراعت بود غدیرے دید مقداری آب باران در وی جمع شدہ و ہبوب[2] ریاح خس و خاشاک از و دور ساختہ آبے در غایت صفا و لطافت[3] بنظر وی درآمد عرب ہیچ بار آب بر روے زمین ندیدہ بود متعجب شدہ و پیش آمدہ و قدری ازان آب بچشید در مذاقش بسی شیرین و خوشگوار نمود با خود گفت کہ من شنیدہ ام کہ حق سبحانہ و تعالی در بہشت آبی دارد شیرین کہ طعم آن ہرگز متغیر نگردد چنانچہ در قرآن آمدہ فیہا[4] انہار من ماء غیر آسن اگر غلط نکنم حق تعالی بر فقر و فاقہ من بخشودہ و بجز دگر سنگی و بیچارگی من این آب از بہشت بدنیا فرستاد حالا مصلحت در آنست کہ قدری ازین آب برداشتہ نزد خلیفہ روزگار برم و او ہر آیینہ در مقابلہ این خدمت دربارۂ من احسانے فرماید و من و اہل بیت من برکت انعام خلیفہ از قحط باز رہیم پس مشکی کہ ہمراہ داشت ازان آب پر ساختہ راہ بغداد پیش گرفت روے بدار الخلافت نہاد ہنوز میان اعرابے و بغداد مسافتی ماندہ بود کہ

[1] الفت کردہ شدہ ۱۲ [2] معین ۱۲ [3] وزیدن باد ۱۲ [4] جمع ریح ہوا ۱۲ [5] پاکیزگی ۱۲ [6] بہشت مین نہرین ہین پانی سے کہ متغیر نہین ہوتا ۱۲

کوکبۀ حشمت و دبدبۀ عظمت مامون رسید اعرابی معلوم کرد که این خلیفه است و عزم
شکار دارد فی الحال بر سر راه آمد و زبان بدعاگوئی و ثناخوانی بگشاد مامون بدو متوجه
شده پرسید که ای اعرابی از کجا می آئی گفت از فلان بادیه که اهل آن بغصۀ قحط
و بلای غلا[1] در مانده اند گفت بکجا میروی گفت بدرگاه تو آمده ام و دست تهی نیستم
بلکه تحفۀ دارم و هدیۀ آورده ام که دست آرزوی هیچ کس بدامن وصال او نرسیده
و دیدۀ تمنای هیچ مخلوقی جلوۀ جمال او ندیده خلیفه متعجب شد و گفت بیار تا چه
آوردی اعرابی مشک پیش آورد و گفت هٰذا ماءُ الجنة[2] این آب بهشت ست که درین
عالم کسی ندیده و نچشیده بیت

آب مگو شیرۀ شاخ نبات	در مزه همشیرۀ آب حیات

مامون رکابدار را فرمود تا قدحی ازان آب بروی آورد آبی دید متغیر اللون[3]
و کریه الرائحه[4] و دسومت[5] مشک اعرابی در وی اثر کرده و در رنگ و بوی آن تغییر
عجب یافته خلیفه قدری ازان بچشید و بفراست دریافت که صورت واقعه چیست
شرم کرم رخصت نداد که پرده از روی کار وی بردارد گفت ای اعرابی راست
گفتی این عجب آبی لطیف و شربتی غریبست این را هر کس نتوان داد پس رکابدار
را فرمود تا قدح آب را در مطهرۀ[6] خاصه ریخت و مشک را در زاویۀ انداخت و در
محافظت آن آب مبالغه زیاده از حد نمود پس روی باعرابی کرد که یا وجه العرب تحفۀ
زیبا و تبرکی پسندیده آوردۀ حاجت تو چیست و چه مدعا داری گفت یا خلیفة المسلمین

[1] قحط ۱۲ [2] یہ پانی جنت کا ہے ۱۲ [3] بدلا ہوا رنگ ۱۲ [4] بدبو ۱۲ [5] چکنائی ۱۲ [6] یعنی برتن پانی کا ۱۲

مردم من از فاقه و بینوائی در معرض تلف اند امید بفضل خدا دارم و بکرم تو خلیفه فرمود تا هزار دینار حاضر کردند گفت ای اعرابی این زر را بگیر و از همین جا باز گرد و روے بوطن خود نه اعرابی زر گرفته فی الفور باز گشت یکی از خواص پرسید که حکمت درین چه بود که ازین آب کسی را نچشانیدی و اعرابی را از همین موضع باز گردانیدی مامون فرمود که آن آبے بود ناخوش مزه و بدبوی اما بنسبت آبی که اعرابی بدان پرورش یافته بود او را آب بهشت می نمود شایستی که چون یکی از شما قدری ازان آب بخوردی و بسر کار نارسیده اعرابی را بران کار ملامت کردی و طعنه زدی و آن بیچاره منفعل شدی و اگر او را از همین جا باز نگردانیدمے شاید بیشتر رفتے و آب دجله را بدیدی و ازان آب عذب و لطیف بچشیدی از کرده و آورده خود خجل زده گشتی ما شرم داشتیم که یکی نزد ما آید بوسیله از کرم ما توقعی نماید و گرد خجالت بر صفحهٔ احوال او نشسته باز گردد **شعر**

سخی را شرم مے آید که سائل	خجل از درگه او باز گردد

قسمے دیگر حیای ادبست یعنی با آنکه عملی باشد که بحسب شرع و عقل از ارتکاب آن ممنوع نبود حیای ادب او را ازان اشتغال مانع شود چنانچه نوشیروان در خانه که گل نرگس بودی با زنان و کنیزکان خود مباشرت نکردی و گفتی که چشم نرگس بچشمهای نگرنده مے ماند و بحقیقت این صورت که از نوشیروان واقع شده حیا نیست زیرا که حیا آنست که ناشی از ایمان باشد و او آتش پرست بوده بلکه این صورت ادبیست که رعایت میکرد و چون ملوک اسلام مثل این صورتی مرعی دارند آن حیاے ادب باشد **نظم**

۱ ہوسکتا تھا ۱۲ ۲ باضافت و فتح سین و تخفیف دبا یا بالکسر و تشدید بدرا ۱۲ ۳ ... ۱۲ ۴ شیرین ۱۲
۵ شرمندگی ۱۲ ۶ شرمنده ۱۲ ۷ پیدا ہونے والی ۱۲

It becomes the mirror of divine light — sense of decorum

دل که پر از وصف حیا می شود	آئینهٔ نور خدا می شود
دیدهٔ بی شرم پسندیده نیست	در نظر عقل خود آن دیده نیست

باب نهم در عفت

وآن احتراز باشد از ارتکاب محرمات خصوصاً از شهوت حرام و این از جملهٔ مکارم اخلاق ست و بزرگان گفته اند آدمی دو نسبت دارد یکی با ملائکه که بدان نسبت مائل ست بعلم و عمل و دیگری با بهائم که بآن مناسبت حریص ست باکل و شرب و وقاع و شرط عقل آنست که تا میتواند نسبت ملکی را قوت دهد و بجانب بهیمی میل ننماید بیت

از ملائک بهره داری و ز بهائم نیز هم	بگذر از حظ بهائم کز ملائک بگذری

پس هر گاه حرص خوردن مستولی شود آدمی میان حلال و حرام فرق نکند همچنین بوقت غلبهٔ شهوت نیز میان نکاح و سفاح امتیاز ننماید پس عفت عبارت از نست که بوقت آنکه شهوت غالب گردد عنان نفس باز کشیده دامن همت را از لوث حرام پاک دارد و جز بوجه شرع برین صورت اقدام نفرماید و نظر از عملهای ناشائست فرو بندد تا درهای خیر و صلاح و فیروزی و فلاح بروی گشاده گردد و چون پادشاه بصفت عفت آراسته باشد مرآئینه ظلمت فسق و فجور از عرصهٔ مملکت دور شود و غائلهٔ عار و بدنامی بزن و فرزند مردم نرسد نظم

عفت آنجا که رایت افرازد	نفس از ننگ خوار و زار شود
دل و دین را تمام بنوازد	روح مقبول کردگار شود

الحمد لله والمنة[1] که این شاهزادهٔ کامگار عالی مقدار که از بخت و دولت برخوردار باد فیروز

روی خوب ست و کمال هنر و دامن پاک	لاجرم همت پاکان دو عالم با اوست

باب دهم در ادب

وآن صیانت نفس ست از قول ناپسندیده و فعل ناستوده خود را و مردم را در پایهٔ حرمت نگاه داشتن و آبروی خود و دیگران نا ریختن[2] و حقیقت ادب آنست که در جمیع احوال متابعت حضرت رسالت پناه علیه صلوات الله نماید که ادیب کامل اوست چه در مکتب خانهٔ ادبنی ربی فاحسن تادیبی[3] کسی مانند او مؤدب و مهذب نشده نظم

ادب آموز زان ادیب که او	ادب از حضرت خدا آموخت
بر کسی خوان سبق که در همه حال	سبق از لوح کبریا آموخت

و ادب از همه کس نیکو می نماید خصوصاً از ملوک جهاندار و سلاطین بزرگوار چه هرگاه ایشان بر جادهٔ ادب استقامت ورزند ملازمان ایشان را نیز رعایت ادب لازم باشد و بدین واسطه رعایا هم نتوانند که از طریق ادب انحراف ورزند پس امور مملکت منتظم گردد و مصالح اهل عالم بر وفق حکمت مهیا شود و فی المثنوی المعنوی نظم

از خدا خواهیم توفیق ادب	بی ادب محروم گشت از فضل رب
از ادب پر نور گشت ست این فلک	وز ادب معصوم و پاک آمد ملک

واکابر گفته اند بهترین سرمایه و خوشترین پیرایه مر اولاد آدم را بتخصیص پادشاهان عالم را ادب ست و در اخبار آمده که سلطان مصر با پادشاه روم طرح مواصلت

[1] شکر خدا کا اور احسان ۱۲ [2] انہیں ہونا ریختن خدا کی ۱۲ [3] ادب سکھایا مجھے میرے رب نے سو اچھی طرح ادب سکھایا ۱۲

انداختہ دختر او را از بہر پسر خود خطبہ کرد وہم دختر خود را در عقد پسر وی در آورد
سبب این وصلت رسل و رسائل از جانبین متواصل گشت و باتفاق این دو
صاحب دولت ہر دو مملکت با یکدیگر آراستگی پذیرفت و در امور کلی و جزئی
مراجعت برای یکدیگر نمودے و بی مشورت و تدبیر ہم در ہیچ مہم شروع نفرمودندے
روزی ملک مصر بقیصر روم پیغام فرستاد کہ پسران زبدۂ حیات و عمدۂ زندگانی اند
نام ما بعد از وفات جز بحیات ایشان باقی نمے ماند بیت

زندہ ہست کسے کہ در دیارش	ماند خلفے بیادگارش

پس ہمت بر انتظام حال و فراغ بال ایشان مصروف باید داشت و عنان
عنایت بصوب جمعیت و وسعت معیشت ایشان معطوف باید ساخت و من
بجہت پسر خود چندین ذخائر و نفائس و بردہ و ستور و ضیاع و عقار مہیا
کردہ ام از ان طرف رای جہان آرای آن حضرت در حسن اہتمام تجمل پسر خود
چہ اقتضا فرمودہ ہست چون این پیغام بسمع قیصر رسید تبسمی فرمود و گفت مال یار
بیوفا و محبوب ناپائدار ست از و حسابی نباید گرفت و بر متاع فانی دنیای دنی
فریفتہ نباید شد من پسر خود را بحلیۂ ادب بیاراستہ ام و خزانہای مکارم اخلاق
برای او ذخیرہ نہادہ ام مال در معرض فنا و زوال ست و ادب ایمن از تغیر و
انتقال چون این خبر بملک عرب رسید گفت راست میگوید الادب خیر من الذہب نظم

ادب بہتر از گنج قارون بود	فزون تر ز ملک فریدون بود

سلہ خواستگاری ۱۲ سلہ ادب بہتر ہے سونے سے ۱۲

بزرگان نکردند پروای مال	که اموال راہست[1] رو در زوال
عنان سوی علم و ادب تافتند	که نام نکو از ادب یافتند

باب یازدہم در علو ہمت

loftiness of spirit, high aims

در خبر آمدہ ہست که ان اللہ یحب معالی الامور[2] حق سبحانہ وتعالیٰ مردم بلند ہمت را دوست میدارد و اعمال بزرگ را بہ نظر قبول مشرف می سازد و رفعت ارجمند با ہمت بلند پیوندی دارد که جدائی ایشان از یکدیگر محال ست نظم

high promotions

مرغ ہمت چو بال بکشاید	غرفہ اقبالش آشیان باشد
پیش چوگان ہمت عالی	کمترین گوی آسمان باشد

سلاطین را ہمت عالی پیشکاری ست کافی و مددگاری ست وافی[3] ہرکرا از ایشان ہمت بیشتر ست بقدم شوکت از دیگران پیشتر ست بیت

وفا دہندہ ۱۲

ہمت بلند دار که نزد خدا و خلق	باشد بقدر ہمت تو اعتبار تو

یعقوب لیث را در مبدء جوانی یکی از پیران قبیلہ گفت که خاطر مجال تو انگران است چہ درین سن که تو ہستی ہنگام استیلای شہوت ست و غلبہ[4] ہمت دست پیمانی راست کن تا از برای تو کریمۂ از خانوادہ بزرگ بخواہم گفت عروسی که من خواہش کردہ ام دست پیمان او آمادہ ہست پیر گفت آن را بر من عرض کن تا ببینم که چیست و از عروس نشان دہ تا بدانم که کیست یعقوب بخانہ در آمد و شمشیری بیرون آورد و گفت من عروس ممالک شرق و غرب را خطبہ خواہم کرد و دست پیمان

power of desire — violence of lust — generous girl

غلبہ ۱۲ — بلند ہمتی = علو ہمت ۱۲

---

[1] لطافت اینکه روے اموال الف ہست و آن اندرون لفظ زوال ست ۱۲ امو جہ [2] مقرر خدا دوست رکھتا ہے بلندیاں کاموں کی ۱۲

armour cutting. sharp edged sc

من این تیغ جوهردار و این شمشیر جوشن گذار ست بیت

بی بخت نیک هیچ کسی راست تیر نیست	مهر عروس ملک به از تیغ تیز نیست

dower

وهم درین معنی گفته اند فرد

dower کابین عربی

عروس مملکت آن مرد در کنار گرفت	که اوّل از گهر تیغ داد کابینش

و در همین معنی این بیت مشهور ست فرد

عروس ملک کسی در کنار گیرد چست	که بوسه بر لب شمشیر آبدار زند

آورده اند که دران ایام که اسکندر میخواست که رایت جهانگیری از سرحد روم بعزیمت ضبط ممالک عرب و عجم برافرازد و رکاب همایون بجهت تسخیر ربع مسکون بحرکت در آورد

stirrup

ببعزیمت ضبط ممالک عرب و عجم برافرازد و رکاب همایون بجهت تسخیر بر و بحر عالم حرکت دهد بغایت اندیشه ناک و ملول بود ارسطاطالیس حکیم که وزیر آن حضرت بود چون علامت فکرت و نشان حیرت بر جبههٔ حال و ناصیهٔ احوال او ظاهر دید گفت

marks of anxiety signs of confusion

ای شاهجهان اسباب دولت مهیّا و آماده و خدم و حشم در موقف بندگی و فرمانبرداری استاده خزانه معمور و مملکت موفور بخت بصفت استدامت آراسته و نهال

ever lasting prosperous success

دولت بشرف استقامت پیراسته و اقبال کمر موافقت بسته و جاه و جلال بر آستانهٔ عالی بخدمتگاری نشسته تورّع ضمیر انور و تفرّق خاطر از بهر اسباب چیست اسکندر

همیشگی ۱۲ steadfastness

heart پایداری ۱۲

جواب داد که تامّل میکنم که عرصهٔ جهان بغایت مختصر ست و ساحت ممالک هفت

پریشانی ۱۲ پریشان ۱۲ فراخی ۱۲

اقلیم بسیار مختصر شرم میدارم از برای این مقدار ملک سوار شدن و توجه بتصرف و تسخیر آن نمودن قطعه

میدان ۱۲

to divert my attention

اگر گدای آن نکند طول و عرض هفت اقلیم	که من به نیت تسخیر آن سوار شوم

فقیر/گدا

هزار عالم ازین گر بود کم ست هنوز	که من بغرض تصرف بدان دیار شوم

ارسطو فرمود که شک نیست که ایالت و حکومت این مایهٔ جهان نه لائق همت بلند و نه درخور نهمت ارجمند تست عرصهٔ مملکت ابدی را بآن ضم کن تا همچنانچه بضربت تیغ جهان سوز ساحت سرای فانی را در قید ضبط می آری ببرکت عدل عالم افروز ملک سعادت باقی هم در قبضهٔ استحقاق آید تا این نقصان ببرکت آن کمال تلافی پذیرد و این اندک بزیب آن بسیار رونق گیرد نظم

ملک عقبی خواه کان خرم بود	ذرهٔ آن ملک صد عالم بود
جهد کن تا در میان این نشست	عرصهٔ آن عالمت آید بدست

اسکندر بدین سخن تسلی یافته بر حکیم آفرین فراوان کرد و امروز شاهباز عقل هر کس در هوای ثنای اسکندر بجهت آن پرواز میکند که همای همتش باستخوان ریزهٔ دنیا سر فرو نیاورده بیت

تو باز ساعد شاهی باستخوان منگر	همای همت خود را بلند ده پرواز

باب دوازدهم در عزم

وآن پیشرو قوافل مرادات و کفایت کنندهٔ امور و مهمات ست هیچکس از سلاطین بی مدد عزم درست زمام تسخیر ممالک بقبضهٔ اقتدار در نیاورده و بی تگاپوی سعی بلیغ بر سر پر شهریاری و مسند جهانداری نرسیده بیت

بی عزم درست و سعی کامل	کس را نشود مراد حاصل

و عزیمت درست آنست که چون بقصد کاری کمر بندد و بساختن مهمی اشتغال نماید

perishable world · world conquering · reconcile by the blessing of the next world · particle · praised lavishly · console · mean pts. of world · phoenix · falcon · resolution determination · messenger · without hard labour · firm determi

بہ منع ہیچ مانعی ممتنع نگردد و قصور و فتور بعزم خود راہ ندہد از حکیمی پرسیدند کہ عزم ملوک در چہ محل نیکوی نماید و در چہ وقت بکار می آید فرمود کہ در دفع اعادی مملکت بغایت پسندیدہ است چہ ہر گاہ کہ پادشاہ از روی توکل فاذا عزمت فتوکل علی اللہ پای عزیمت در رکاب توکل آرد ہر آئینہ لشکر فتح و ظفر دو اسبہ باستقبال او متوجہ میشوند زیرا کہ عزم درست نشانہ غلبہ و نصرت ست

بیت

شہ چو بعزم درست پای کند در رکاب	دل شکند خصم را و ز کفش افتد عنان

آوردہ اند کہ یکی از ملوک بخوردن گل عادت کردہ چنانکہ حکما و اطبا منع میکردند حضرت آن را باز می نمودند از ان کار باز نمی آمد روزی یکی از اہل اللہ بدیدن وی آمدہ او را بغایت زار و نزار یافت رخسارۂ ارغوانی او را زعفرانی دیدہ و تن با تاب و توان او را در بند ناتوانی گرفتار یافت صورت حال استفسار نمود سلطان حقیقت واقعہ باز گفت کہ مرا از جہت خوردن گل پای حیرت در گل ست و دست جہد بر دل درویش فرمود کہ چون میدانی کہ ازین ممر ضرر بتو میرسد تدارک نمیکنی گفت چندانکہ جہد می نمایم با خود بس نمی آیم درویش گفت این عزیمۃ من عزمات الملوک کجا ست آن عزم کہ پادشاہان را میباشد کہ ہیچ نوع ایشان را از ان باز نتوان داشت سلطان ازین سخن متاثر شد و عزم کرد بر آن کہ دیگر گل نخورد و ببرکت عزیمت از ان مہلکہ خلاص یافت

قطعہ

عنان عزم بہر جانبی کہ بر تابی	مکن بدست تردد عنان خود را سست

ہ پھیر جب قصد کیا تو نے بھروسا کر خدا کا ۱۲ ؎ رکاب راسیب کی جگہ مستعمل ۱۲ ؎ کہاں ہے عزم پادشاہوں کے عزموں سے

که کس بمنزل مقصود ره نمی یابد	مگر بسعی تمام و دگر بعزم درست
هر آنکه پای طلب در طریق عزم نهاد	به تختگاه بزرگی رسد بگام نخست

باب سیزدهم در جد و جهد

جد سعی کردن ست در تحصیل مطالب و جهد رنج بردن ست در اکتساب مقاصد و مآرب وجد و جهد از اخلاق ملوک جهانگیر و سلاطین کشورستان ست و این صفت تابع همت می باشد هر چند همت عالی تر بود جد و جهد در طلب مقصود بیشتر واقع میشود و باید که مرد بلند همت از تحمل مشقت نترسد چه حال از دو بیرون نیست اگر بجهد دامن مقصود بدست آید فهو المراد و اگر در حجاب توقف افتد عذر او نزد عقلا واضح ست و علو همت او در طلب مفاخر و مآثر بر همه ضمائر هویدا و لائح **بیت**

در طلب میکوشم ار یابم زهی بخت بلند	ور نیابم عذر من افتد بزرگان را پسند

در امثال حکمای هند مذکور ست که موری کمر جهد بربسته بود و از توده خاکی که نقل آن آدمیان را به کلفت میسر شدی ذره ذره می برد و بطرف دیگر میریخت مرغی بر و گذر کرد شخصی دید ضعیف و نحیف که بنشاط تمام دست و پای میزد و در نقل کردن آن خاک جدی تمام و جهدی مالا کلام بجای می آورد گفت ای ضعیف بنیه و نحیف پیکر این چه کارست که پیش گرفته و این چه مهم ست که در آن خوض کرده مور گفت مرا یکی از قوم خود نظریست و چون طلب وصال او کردم این شرط پیش آورد که اگر سر وصل ما داری قدم در نه و این توده خاک را از زمین بردار و برداشتن آن که دارم برداشتن متعدد آن کار شده ام و متوجه اهم که بدان شرط اقدام نموده از عهده عهد بیرون آیم

مرغ گفت این گمان که می بری بقدر آرزوی تو نیست و این کمان که میکشی بقوت
بازوی تو نه مور گفت من عزم این کار کرده ام و قدم جد و جهد پیش نهاده اگر بپیش
برم فهو المراد و الا معذورم خواهند داشت نظم

من طریق سعی می آرم بجا	لیس للانسان الا ما سعی
دامن مقصود اگر آرم بکف	از غم و اندوه مانم بر طرف
ور نشد از جهد من کاری بکام	من در آن معذور باشم والسلام

افریدون را در مبادی ایام سلطنت که ریاحین دولت در ریاض سعادت دمیدن
داشت و ریاح شادمانی از مهب کامرانی وزیدن اندیشه تسخیر بعضی از ممالک که در
تصرف جمعی از متغلبان بود پدید آمد فرد

کفاف نفس اگر چند اندکست ولی	جهان بتیغ گرفتن ز همت عالی

این معنی را با ارکان دولت مشاورت کرد جمعی گفتند ای ملک ملکی داری آراسته
مبالغی تجمل و خواسته بی ضرورت غبار فتنه انگیختن و آتش تشویر برافروختن صواب
نمی نماید از آنچه هست متمتعی بردار و ارتکاب مخاطر فرو گذار فرد

در فراغت کوش و در لذت که نیست	آرزو را هیچ پایانی پدید

افریدون گفت قناعت طبائع بهائم سر افگنده است و نشستن در کنجی از اقتضای
دنائت همت عجائز ازکار وامانده فرصت وقت را که چون خیال سحاب گذرنده است
غنیمت باید شمرد و در حصول آمال از رکوب اهوال اندیشه نباید کرد قطعه

کمر سلطنت نباید بست	هر که را رغبت تن آسانی ست

از مشقت کجا بیاساید	هر کرا همت جهانبانی ست

آورده اند که ملکی پسر خود را بجرب خصمی فرستاده بود خبر آوردند که ملکزاده گاه گاهی در راه زره از بر خود بیرون میکند و دو شب در یک منزل خیمهٔ اقامت میزند پدر بدو نوشت ای پسر حق تعالی که عزت را آفرید کلفت و مشقت را با آن قرین ساخت و مذلت را که خلق کرد آرام و راحت را با او رفیق گردانید آنکه عزت را بملوک داد و مذلت را برعایا حظ پادشاه عز مملکت ست و قسم رعیت امن و امان و استراحت و این هر دو بخش یکجا جمع نشود لاجرم باید که آسایش را وداع کند و راحت را با رعیت گذارد و اگر چنین نمیکند با استراحت درمی باید ساخت و از عز ملک اعراض میباید نمود فرد

لذت شاهی ترا بس راحت دیگر مجوی	با وجود سلطنت سرمایهٔ دیگر مخواه

یعقوب لیث در بدایت حال خود را در مهالک افگندی و خطرهای کلی را ارتکاب کردی از آسایش نفس برطرف بودی و از کشیدن مشقتها یک نفس نیاسودی او را گفتند تو مرد رویین گری ترا باعث بر این همه جفا کشیدن و خود را در غرقابهٔ هلاک افگندن چیست گفت مرا دریغ می آید عمر عزیز خود را در اصلاح رویین و مس صرف کردن و روی توجه بپیشه که دران شریک بسیار باشند آوردن جد من دران ست و جهد من برای آن که خود را بمرتبهٔ رسانم که کسی از ابنای جنس من با من شریک نباشد گفتند این مهمی بغایت صعب و کاری بسیار مشکل ست گفت من دانسته ام که تشرت مرگ چشیدنی نیست و بار فنا و فوات کشیدنی آنکه در کاری بلند تلف شوم به که در کاری پست بمیرم لاجرم بدین جد و جهد رسید بدان منصب که رسید مثنوی

می باش بجد و جهد در کار	دامان طلب ز دست مگذار
هر چیز که دل بر آن گراید	گر جهد کنی بدست آید

و چنانچه بجد و جهد بنای بزرگی تمهید می باید بضد این صفت که بطالت و کسالت ست اساس شوکت و دولت در هم می شکند یکی را از آل طاهر سوال کردند که سبب زوال ایالت و انتقال دولت شما چه بود جواب داد که شراب شب و خواب بامداد یعنی از کاهلی بکار ملک نپرداختیم و از کسالت رسم جلالت بر انداختیم لاجرم سفینهٔ اختیار ما در گرداب زوال غرق گشت و کشتی امید ما بساحل نرسید شعر

بنای دولت خویش آن کسی خراب کند	که شام می خورد و صبحگاه خواب کند

باب چهاردهم در ثبات و استقامت

و آن پایداری باشد در کفایت مهمات مداومت بر دفع مکاره و بلیات و فی الحقیقه ثبات ثمر میامن و برکات ست و منتج فوائد فلاح و نجات و هیچ زمره را از طوائف خلق بصفت ثبات آن وابستگی نیست که ملوک را چه تا ثبات پادشاه بر رعایت فرمانبرداران و دفع و قمع متمردان و بدکرداران نزدیک خاص و عام روشن نگردد حشم و خدم سر بر خط اطاعت ننهند و اهل بغی و فساد از مواد عصیان و عناد حذر ننمایند پس ملک را به ثبات استظهار ست و ملوک را از و استمداد و استشهاد بیت

هر سر که یافت افسری از گوهر ثبات	در اقتدار بگذرد از چرخ تا ثبات

حکیمی گفته است هر که خواهد که اساس سلطنت او از انهدام ایمن باشد باید که بنای کار خود بر ثبات و وقار نهد فرد

بنای کار بنه بر ثبات و امین باش	که هر بنا که بر اصل ست پایدار بود

مرد ثابت قدم آنست که از راه و روش خود بید غدغه هیچ موسوس روی بر نگرداند و از رسم و طریق خود بوسوسه هیچ مهوس انحراف نورزد که مدد رفیق نجات جز بطریق ثبات روی نمی نماید چنانکه حکیم الٰهی میفرماید نظم

در تردد دره نجات مدان	هیچ خصلت به از ثبات بدان
میل داری برفعت درجات	در معالی ثبات ورز ثبات

ونشانهٔ ثبات دو چیز ست یکی آنکه در هر کاری که شروع می نماید اتمام آن بر ذمهٔ اهتمام لازم داند آورده اند که قیصر روم از نوشیروان پرسید که بقای پادشاهی در چیست گفت من هرگز کار بیهوده نفرمایم و هر مهمی که بدان امر کنم باتمام رسانم قیصر فرمود که همه حکمای یونان همین گفته اند نظم

هر طرح که افگنی چو مردان	جهدے بکن و تمام گردان
یعنی علمے که بر فرازی	باید که دگر نگون نسازی

و علامت دوم آنست که سخنی که بر زبان او جاری شود نقیض آن تا ممکن باشد تکلم نکند چنانچه در تاریخ مذکورست که سلطان رضی روزے در میدان غزنین میگذشت حمالی دید سنگے گران بر دوش نهاده بجهت عمارت او می برد و در بردن آن سنگ رنج بسیار میکشید سلطان چون مشقت او مشاهده کرد از روے رافت جبلی و عاطفت فطری که داشت فرمود که ای حمال این سنگ را بنه حمال آن سنگ را در میان میدان بینداخت مدتی آن سنگ دران میدان بود و اسپان خیلی آنجا

می رسید بد چشمی میکردند می رمیدند جمعی از خواص بوقت فرصت آن حال بعرض
سلطان رسانیدند که فلان روز حمّال بنا بر امر عالی و فرمان همایون سنگی که بر
پشت داشت در میان میدان بینداخت و اسپان از آن راه بکلفت میگذرند
و کسی غیر آن حمّال آن سنگ را نمیتواند گرفت اگر فرمایند تا از انجا بردارد و راه
خالی سازد مناسب می نماید سلطان فرمود که بر زبان ما گذشته است که بنه اگر گویم
بردار مردم آن را بر بی ثباتی ما حمل کنند گو آن سنگ همانجا باشد نقل ست که آن
سنگ تا آخر عمر سلطان دران میدان افتاده بود بعد از وفات او نیز جهت مراعات
سخن او هیچ کس از اولاد او بر نداشته قطعه

سخن شاه شاه هر سخن است	بهمه حال پاس باید داشت
تا نگردد نقیض آن ظاهر	باید آن را بلوح دل بنگاشت

باب پانزدهم در عدالت

عدل شحنه ایست ملک آرای و لمعه ایست نور افزای و ظلمت زدای و حق سبحانه
و تعالی بندگان را بدین صفت میفرماید ان الله یامر بالعدل والاحسان عدل
آنست که داد مظلومان دهند و احسان آنکه مرهم راحتی بر جراحت مجروحان نهند
و در خبر آمده که یک ساعت عدل پادشاه در پله میزان طاعت راجح ترست
از عبادت شصت ساله زیرا که نتیجه عبادت جز بعامل نرسد و فائده عدل بخاص
و عام و خرد و بزرگ واصل گردد و مناهج ارباب دین و دولت و مصالح اصحاب
ملک و ملت ببرکت آن قائم و منتظم شود و ثواب عدل از حد حساب افزون ست

واز حیز قیاس بیرون آورده اند که یکی از سلاطین را داعیهٔ آن شد که حج خانهٔ خدا بگزارد و بقدم حرمت طواف حریم عزت بجای آرد و بمزید صفا و اجابت دعا از اشباه و اکفا ممتاز و سرفراز گردد بیت

	در دو جهان واسطهٔ امتیاز		هست طواف حرم کردگار

اشراف مملکت و ارکان دولت بموقف عرض رسانیدند که ای ملک شرط اداے حج امنیت طریق ست و سلاطین را دشمن بسیار باشد اگر با خیل و حشم عزیمت نمائی تهیهٔ ایشان درین راه دور و دراز تعذری تمام دارد و اگر بانذک ملازمی توجه فرمائی خطرات کلی متصور ست و دیگر سلطان در بلد حکم جان دارد در جسد وقتیکه سایهٔ دولت آنحضرت از مفارق رعایا دور شود هرج و مرج پدید آید زمام مهام خواص و عوام از سلک انتظام بیرون رود سلطان فرمود که چون این سفر میسر نمیشود چون کنم که ثواب حج دریابم و از میمنت این طاعت بهره مند گردم گفتند درین ولایت درویشی ست که مدتها مجاور حرم کرده و شصت حج با شرائط آن بجاے آورده حالا در گوشهٔ عزلت نشسته است و در آمد شد بر خلق بسته بیت

	پای کشیدست بدامان کوه		گشته ز غوغای خلائق ستوه

شاید که ثواب حجی توان خرید و از مثوبت آن بخطی کامل توان رسید پادشاه از صدق عقیدتی که با اهل الله داشت بخدمت درویش رفت و در اثنای سخن فرمود

ا ه از توابع ست در محلی گویند که جمعی ناموافق و بے اتفاق بر خلاف هم کاری کنند و هر کرا انچه از دست آید کند ۱۲

که مرا آرزوی حج از ضمیر سر بر زده ست و ارکان دولت صلاح در توقف می بینند
استماع افتاد که تراج بسیار ست چه شود که ثواب یک حج بمن فروشی تا تو بنوائی رسی
و من بثوابی درویش گفت من ثواب همه حجها را بتو میفروشم پادشاه پرسید که هر حج بچه
میفروشی گفت هر گامیکه برداشته ام در هر حجی بتمام دنیا و هرچه در دنیاست سلطان
گفت از دنیا و متاع دنیا مقداری اندکی بیش در تصرف من نیست و این بهای یک
قدم نمی شاید پس حجی چگونه توانم خرید و برین تقدیر بهای همه حجها در خیال چون توان گنجید
درویش گفت شاباش پس همه حجهای من پیش تو آسان ست شاه گفت چگونه گفت
چون در قضیه مظلومی عدل کنی و یک ساعت بمهم دادخواهی پردازی ثواب آن
بمن بخش تا من ثواب شصت حج بتو بخشم و هنوز صرفه برده باشم و درین سودا سود
بسیار کرده پس معلوم شد که سلطان را بعد از اقامت فرائض و سنن هیچ طاعت به
از اشتغال بمصالح بندگان خدا نیست و بصفت نصفت زیستن و بنظر عدالت
حمایت رعایا نگریستن چه اگر حمایت عدلت نباشد ارباب قوت و شوکت دمار از
ضعیفهای خلق برآرند و چون ضعیف حالان هلاک شوند اقویا نیز بر جای نمانند چه
معیشت خلائق بیکدیگر باز بسته است و انتظام احوال مردم جز بعدل ممکن نیست قطعه

عدل نوریست کز و ملک منور گردد	و ز نسیمش همه آفاق معطر گردد
عدل پیش آر و مراد دل درویش برآر	تا ترا هرچه مرادست میسر گردد

و از فضیلت عدالت همین نکته بس که عادل محبوب همه مردمان ست اگرچه از عدل
فائده بدیشان نرسیده باشد و ظالم مبغوض جمیع جهانیان ست اگرچه از ظلم او ضرر

بایشان لاحق نشده باشد و مصداق این حال و مقیاس این مقال قصهٔ نوشیروان عادل و حجاج ظالم ست باآنکه نوشیروان کافری بود و آتش پرست و حجاج بر فراش اسلام زاده صحابه و تابعین را دیده هرگاه که نوشیروان را یاد کنند بروی آفرین گویند بسبب عدل او و چون ذکر حجاج گذرد بروی نفرین فرستند بواسطهٔ ظلم او مثنوی

دادگری شرط جهانداری ست	دولت باقی ز کم آزاری ست
مملکت از عدل شود پایدار	کار تو از عدل تو گیرد قرار
هرکه درین خانه شبی داد کرد	خانهٔ فردای خود آباد کرد

عبدالله طاهر روزی پسر خود را گفت که آیا دولت در خاندان ما تا بکی بماند پسر جواب داد که مادام که بساط عدل و فراش انصاف درین ایوان گسترده باشد قطعه

تا پای پادشاه بود بر بساط عدل	بر فرق او نهاده بود تاج سروری
چون دست آستین تغلب برون کند	باشد نصیب گردن او طوق مدبری

در اخبار وارد ست که پادشاه عادل سایهٔ لطف خداست در زمین که پناه گیرد بوی هر مظلومی و مقرر ست که هرکرا از تاب آفتاب رنجی رسد جهت استراحت پناه بسایه می برد تا رنج او براحت مبدل گردد همچنین مظلوم نیز کرا از تاب آفتاب ستم و حرارت شرارت ظالم بتنگ آید پناه بسایهٔ الله که عبارت از پادشاه ست التجا نماید تا از کلفت بیداد ظالمان ببرکت آن ظل ظلیل امن و امان آسایشی و آرامشی یابد

فی المثنوی المعنوی نظم

شاه عادل سایهٔ لطف حق ست	هرکه دارد عدل لطف مطلق ست

خلق را در سایهٔ خود جای ده	وز شرف بر فرق گردون پای نه

حکما گفته‌اند عدل سویّت نگاهداشتن ست میان خلق یعنی گروهی را بر گروهی مسلط نسازد و هر طائفه را در پایهٔ او نگهدارد و خدام سلاطین در اصل چهار گروه‌اند اول اهل شمشیر چون امرا و لشکریان و ایشان بمثابهٔ آتش‌اند دوم اهل قلم چون وزرا و کتاب و این گروه بمثابهٔ هوااند سوم اهل معامله چون بازرگان و محترفات و ایشان بمنزلهٔ آب‌اند چهارم اهل زراعت و ایشان بمثابهٔ خاک‌اند پس همچنانکه از غلبهٔ یکی از ارکان چهارگانه بر دیگری مزاج خلق تباه شود بغلبهٔ یک گروه ازین اصناف چهارگانه مزاج ملک هم روی به تباهی آرد و صلاح عالم و نظام امور بنی آدم منقطع و نامنتظم ماند قطعه

هر یکی را از خلق مرتبه ایست	بیش ازین دور یافته تعیین
گر کسی از حد خویش درگذرد	فتنها خیزد از یسار و یمین
هر کسی را بجای او بنشان	پس بدولت بجای خود بنشین

و یکی از فضیلت عدل آنست که خاک در اجزای سلطان عادل تصرف نکند آورده‌اند که یکی از علما در مجلس مامون حدیثی روایت کرد که اشخاص پادشاهان عادل در قبر متفرق نمیشود و اجزاے ایشان از یکدیگر نمی ریزد مامون فرمود که مرا در صدق حدیث نبوی شائبهٔ ریبی نیست اما داعیه دارم که نوشیروان را به بینم که فی الواقع مظهر عدل بوده بر زبان معجز نشان حضرت رسالت صلی الله علیه وسلم گذشته که من متولد شدم در زمان ملک عادل پس عزیمت مداین کرد چون بدانجا رسید

فرمود تا دخمهٔ نوشیروان بکشادند و آنجا در آمدند دید تازه در خاک خفته چنانچه شخصی در خواب باشد و سه انگشتری در دست داشت بر نگین هر یکی پندی نوشته اول آنکه با دوست و دشمن مدارا کن دوم در کارها با مشورت خردمندان شروع نمای سوم رعایت رعیت فرو مگذار و در روایتی دیگر آمده که لوحی از زر بالای سرِ وی آویخته بود و دران لوح نوشته که هر که خواهد که خدای ملک او را بزرگوار گرداند گو علمای زمان خود را بزرگ گردان و هر که خواهد که ملک او بسیار شود گو صفت عدل خود را بسیار ساز مامون بفرمود تا آن پندها را بنوشتند و آن خاک را بعطر آلوده سرش بپوشیدند و منقول ست که دران دخمه یکی از ندمای مامون اجازت سخن طلبید و بعد از رخصت فرمود که عدل را خاصیتی ست که بعد از وفات ضرر خاک از کافر عادل باز میدارد اگر عادل بسعادت اسلام مستسعد باشد چه عجب که در عقبی ضرر آتش نیز از وی باز دارند مامون این سخن را پسندیده فرمود تا در ذیل آن وصایا ثبت کردند مثنوی

عدل در دنیا نکونامت کند	در قیامت خوب فرجامت کند
اندرین عالم معظم سازدت	چون بدان عالم رسی بنوازدت

و از جملهٔ ارکان عدل اصغای کلام دادخواه ست یعنی گوش بر سخن مظلومان کردن و از روی عاطفت بساختن مهم ایشان آوردن و از آن که بسیار گویند ملول نباید شد و به تنگ نباید آمد زیرا که پادشاه حکم طبیب دارد و مظلوم بمثابهٔ بیمار ست و مریض میخواهد که تمام احوال خود را پیش طبیب باز گوید پس اگر طبیب تمام سخن بیمار گوش نکند بر حقیقت مرض وی مطلع نشود و بی اطلاع مرض و تشخیص آن علاج چگونه توان کرد بیت

تو طبیبی و منت بیمارم	حال دل از تو چه پنهان دارم

آورده اند که روزی یکی با بزرگی حال خود باز گفت التفات نفرمود دیگر بار گفت گوش نکرد سوم بار عرض کرد گفت چند درد سر میدہی گفت سر توئی درد کجا برم آن عزیز را خوش آمد و حاجتش روا کرد فرد

سر بر آوردی بدولت پایمردی کن بلطف	دسترس دادت خدا افتادگان را دست گیر

یکی از سلاطین بزرگی را پرسید که میگویند هر چیزی را زکوتیست زکوة سلطنت چیست جواب داد که زکوة پادشاہی و جہانداری آنست که اگر مظلومی دادخواہی نماید و متظلمی حاجت خود را عرض کند سخن او را اصغا فرمایند و با او مدارا و مواسا سخن کنند جواب درشت باز نه ہند و از سخن گفتن با ضعفا و فقرا عار ندارند که مکالمہ با خردان از خصال بزرگان ست چه سلیمان علی نبینا و علیہ السلام در موکب سلطنت با شرف نبوت سخن مور ضعیف استماع فرمود شعر

نظر کردن بدرویشان بزرگی را بیفزاید	سلیمان با چنان حشمت نظرہا بود با مورش

آورده اند که پادشاہی بود در دار الملک چین بزیور عدل آراسته و نہال حالش بصفت نصفت پیراسته بیت

ستم را زیان عدل را سود از و	خدا راضی و خلق خشنود از و

ناگاه آفتی بحس سامعهٔ او راہ یافت و گرانی در گوش او پدید آمد ارکان دولت را جمع کرد و چنان زار بگریست که جمله حاضران بر حال وے بگریه آمدند و از برای تسلیہ و تدبیر انگیختند ملک فرمود که شما گمان می برید که من بفوت حس سمع میگریم چه پیدا ام که

عاقبت کار فتور و قصور بقوی و حواس راه خواهد یافت پس بر بطلان چیزی ازان
مرد خردمند چگونه اندوهگین شود و گریهٔ من برای آنست که ناگاه مظلومی دادخواه
بر در بارگاه فریاد کند و صدای استغاثهٔ او بگوش من نرسد و او محروم باز گردد و من عندالله
مواخذ باشم امّا درین باب فکری کرده ام بفرمائید تا درین دیار ندا کنند که کسی غیر دادخواه
جامهٔ سرخ نه پوشد تا بدان علامت بر حال مظلومان اطلاع یابم و بداد ایشان برسم بیت

داد مظلومان بده مقصود محرومان برآر		دین و دنیا را بدین و داد و دهش معمور دار

و بسیار بوده که بیک داد که داده اند و بفریاد مظلومی که رسیده اند از عقوبت عقبی برات
نجات یافته اند چنانچه در اخبار آمده که سلطان ملک شاه سلجوقی روزی بر کنارهٔ
زنده رود شکار میکرد زمانی جهت استراحت در مرغزاری فرود آمد از ملازمان سلطان
ملک شاه غلامیکه حاجب خاص بود به یی درآمد گاوی دید که بر کنار جوی میچرید بفرمود
تا آن گاو را گرفته بکشتند و قدری گوشت ازان کباب کردند و آن گاو از آن عجوزهٔ بود
که معیشت او با چهار یتیم که داشت از شیر او حاصل می شد چون ازان واقعه خبر دار
شد از خود بیخبر گشت بیامد و بر سر پلی که گذر سلطان بران بود منتظر نشست
ناگاه کوکبهٔ دولت ملک شاهی برسید برجست و عنان مرکب سلطان بگرفت همان
غلام حاجب تازیانه برآورد و خواست که بر آن عجوزه بزند و منع کند سلطان گفت
بگذار که مظلوم و بیچاره می نماید تا بنگرم که تظلم او چیست و داد او از دست کیست
پس روی به پیرزن آورد که سخن گوی پیرزن بحکم آنکه گفته اند ع
مظلوم دلیر باشد و چیره زبان + زبان بکشاد که ای پسر الپ ارسلان اگر داد من

بر سر پل زنده رود ندهی بعزت وجلال احدیت که بر سر پل صراط تا انصاف خود از تو نستانم دست مخاصمت از دامن تو کوتاه نکنم نیک اندیشه کن که ازین دو سر پل کدام اختیار میکنی فرد

انصاف خود وداد من امروز بده	ورنه بدهی به ازان بود که بستانندت

سلطان از مهابت این سخن پیاده شد و گفت زنهار ای مادر من طاقت جواب آن سر پل ندارم بگوی تا بر تو که ستم کرده است تا داد تو از وبستانم پیرزن گفت ای ملک همین غلام که بحضور تو تازیانه عقوبت بر سر من کشید چشمه عیش مرا مکدر ساخته است و گاوی که معیشت من ویتیمان من از شیرش مهیا بودی بکشت وکباب کرد ملک شاه بفرمود تا غلام را سیاست کردند و عوض یک ماده گاو هفتاد گاو از حلال ترو جهی بدو دادند و بعد از چندگاه که سلطان وفات یافت پیرزن هنوز در حیات بود نیم شبی بر سر قبر وی آمد و روی نیاز بقبله دعا آورده گفت الهی این بندهٔ تو که درین خاک است وقتیکه من درمانده بودم دست من بگرفت حالا او درمانده است تو بکرم دستگیری او کن من بیچاره بودم او با عاجزی مخلوقیت خویش بر من بخشود این زمان او بیچاره است تو با قوت خالقیت خود بخشای یکی از جملهٔ عباد ملک شاه را بخواب دید پرسید که خدای تعالی با تو چه کرد فرمود اگر دعای آن پیرزن بفریاد من نرسیدی از چنگال عقاب عقوبت خلاص ممکن نبودی نظم

گفت که بر رهگذر آن گنده پیر	گر بدعا نشدی دستگیر
بی نظر رحمت پادشاه	حال من غمزده بودی تباه

Kind	داد من او را بد عا ره نمود		فیض دعایش در رحمت گشود

رکن دیگر محافظت حکم الٰہی ست یعنی دادی که دهد باید که موافق و مطابق احکام شرع باشد و در خشم و رضا جانب حق فرو نگذارد که حکم او بالای همه حکمهاست هر که سر از حکم حق نپیچید هیچکس نتواند که سر از حکم او پیچید بیت

magnonimity

هر جا که پادشاه و سلاطین و سروریست		محکوم آستان در کبریای اوست	

نقل ست که در ایام خلافت مامون کسی گناهی کرده بود و از آن شهر فرار نموده برادر او را پیش مامون حاضر کردند مامون حکم کرد که برادر خود را حاضر کند و گرنه او را بعوض برادر بقتل رسانند آن شخص گفت ای خلیفه اگر عاملِ تو خواهد که مرا بکشد و تو حکم فرستی که فلان را بگذار آن عامل مرا بگذارد یا نے گفت بلی بگذارد گفت پس من حکم آورده ام از پادشاهی که تو بعنایت او حاکمی که مرا بگذار بی گفت نشان او گو گفت نشان من این ست که خدای تعالیٰ جل جلاله فرماید که وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِّزْرَ اُخْرٰی[1] یعنی هیچکس را بگناه دیگری مگیرید مامون متاثر شد و بگریست و گفت او را بگذارید که حکم محکم و نشانے معتبر آورده است اَلَا لَهُ الْحُکْمُ وَهُوَ خَیْرُ الْحَاکِمِیْنَ[2] قطعه

حکمے که آن ز بارگه کبریا بود حکمی که صادر ست ز دیوان لم یزل		با اثر از مقوله (maxim) چون و چرا بود خود زهره (جنس ۱۲) مخالفت آن کرا بود (طاقت ۱۲)	

آورده اند که عمرو لیث یکی را بسخن صاحب (applicant) عرضی محبوس ساخت ما در آن کس عرضه داشتے نوشته بر سر راه عمرو بایستاد چون عمرو برسید پیرزن (flatterers) بتعجیل کاغذ باز میکرد که

[1] اور نہیں اٹھاتا کوئی اٹھانے والا دوسرے کا گناہ ۱۲ [2] آگاہ ہو کہ اُسی کا حکم ہے اور وہ اچھا حاکم ہے ۱۲

بدست عمرو بدہد مرکب عمرو تند بود در رمید عمرو متغیر شد و بفرمود تا آن ضعیفہ را دور کردند وازانجا درگذشت باز عجوزہ بر سر راہ آمد و بایستاد تا عمرو باز گشت دیگر بار پیش آمد و تظلم نمود عمرو پرسید کہ این چہ کس ست گفتند مادر فلان محبوس ست عمرو از و متغیر بود روی بگردانید و بدو ملتفت نشد پیرزن گفت ای ملک حکم تو در بارۂ پسر مسکین من چیست گفت آنکہ او را صد چوب بزنند و رویش سیاہ کنند و گرد شہر بگردانند و ندا کنند کہ ہر کہ در حضرت سلطان عاصی شود سزاے وی اینست پیرزن گفت این حکم تو میکنی گفت آری من این حکم میکنم گفت پس حکم خدا کجا باشد کہ ہر حکم کہ تو خواہی کنی از ہیبت این سخن لرزہ بر عمرو افتاد و بیہوش شد چون با خود آمد بفرمود تا محبوس را از زندان بیرون آوردند و خلعت خاص بدو پوشانیدہ بر مرکب خاصہ سوار کردند و گفت او را در شہر و بازار بگردانید و منادی کنید کہ ہر حکم کہ خدا کند عمرو لیث کہ باشد خلاف آن در خاطر نگذراند فرد

او حاکم ست و ما ہمہ محکوم حکم او		ما را چہ اعتبار بود حکم حکم اوست	

رکنے دیگر خلوص نیت ست در باب رعیت و بہ نیک خواہی ایشان مائل بودن چہ نیت پادشاہ را درین باب اثرے تمام ست اگر نیت عدل کند برکت و جمعیت نتیجہ دہد و اگر نعوذ باللہ بخلاف این باشد برکت از محصول برود و عقد جمعیت رعیت گسیختہ گردد شیخ مصلح الدین سعدی قدس اللہ روحہ این معنی را در سلک نظم کشیدہ مثنوے

دران کوش تا ہر چہ نیت کنی		نظر در صلاح رعیت کنی
کہ سلطان اگر نیت بد کند		مہمے جہانے بہم بر زند

آورده اند که پادشاه قباد روزی در شکار از لشکر جدا افتاد و هوا گرم شد و او از تشنگی
بیطاقت گشته هر طرف می نگریست و سایه و سر چشمه می طلبید از دور سیاهی بنظرش
درآمد مرکب بدان طرف راند خیمهٔ کهنه دید در میان بادیه زده و پیرزنی با دختر خود
در سایهٔ آن نشسته چون قباد برسید آن زن از خیمه بیرون دوید و عنانش گرفته
فرود آورد و ما حضری که داشت حاضر کرد قباد طعامی خورد و آبی بیاشامید خواب
برو غلبه کرد لحظه بیارامید چون از خواب درآمد بیگاه شده بود شب همانجا اقامت
نمود بعد نماز شام گاوی از صحرا بیامد و دخترک آن زال آن گاو را بدوشید شیر بسیار
حاصل شد چنانچه قباد را عجب آمد و با خود گفت این جماعت بجهت آن در صحرا نشسته اند
تا کسی بر سر ایشان اطلاع نیابد هر روز چندین شیر از گاوی میگیرند اگر در هفته یکروزه
بسلطان دهند مال ایشان را خللی نرسد و خزانه را توفیری بیشود و نیت کرد که چون
بدار الملک برسد آن مواضعه را بر رعیت نهد چون صباح شد دخترک گاو را گرفت
و بدوشید اندکی شیر فرود آمد فریاد برآورده پیش مادر دوید که ای مادر روی بدعا آر
که پادشاه ما نیت ظلم کرده است قباد تعجب نمود و گفت از چه دانستی گفت هر بامداد
گاو ما بسیار شیر دادی امروز اندک هرگاه که پادشاه نیت بد کند حق سبحانه برکت
بردارد قباد گفت راست گفتی و آن نیت از دل بیرون کرد و گفت اکنون برو و بر سر کار
شو پس دختر برخاست و دیگر بار گاو را بدوشید شیر بسیار حاصل شد بار دیگر پیش
مادر دوید و مژدهٔ نیک نیتی پادشاه بوی رسانید و ازینجا گفته اند که ملک عادل بهتر
است از ابر بارنده و آفتاب تابنده حکیم فردوسی فرماید نظم

هر آن نم کز ابر بهاران بود	در اندیشهٔ شهریاران بود
چو بد گردد اندیشهٔ پادشا	نیاید زمین نم بوقت از هوا
چو عادل بود شه ز سختی منال	که عدلش به است از فراخی سال

و در همین معنی نقل کرده اند از بهرام گور که وقتی در هوای گرم بدر باغی رسید پیری که باغبانی کردی آنجا حاضر بود گفت ای پیر درین باغ انار هست گفت آری بهرام فرمود که قدری آب انار بیار پیر برفت وفی الحال قدحی پر آب انار کرده بیرون آورد و بدست بهرام داد بیاشامید و گفت ای پیر سالی ازین باغ چند حاصل میکنی گفت سه صد دینار گفت بدیوان خراج چه میدهی گفت پادشاه ما از درخت چیزی نمیگیرد واز زراعت عُشر میگیرد بهرام با خود اندیشه کرد که در مملکت من باغ بسیارست و در هر باغی درخت بیشمار اگر از حاصل باغ نیز عُشر بدیوان دهند مبلغی حاصل میشود و رعیت را چندان زیانی نمیرسد بعد ازین بفرمایم تا خراج از محصول باغات نیز بگیرند پس باغبان را گفت قدحی دیگر آب انار بیار باغبان برفت و پس از مدتی قدحی آب آورد بهرام گفت ای پیر نوبت اوّل رفتی و زود آمدی و این نوبت انتظار بسیار دادی و برابر آن آب نیاوردی پیر نه دانست که آن جوان بهرام ست گفت ای جوان گناه از من نبود از پادشاه بود که درین وقت نیت خود را تغیر داده و اندیشهٔ ظلم فرموده لاجرم برکت از میوه بیرون رفت من نوبت اوّل از یک انار آن همه آب گرفتم و درین کرت از ده انار برابر آن حاصل نشد بهرام ازین سخن متاثر گشت و آن اندیشه را از دل بیرون کرد و گفت ای پیر یکبار دیگر مقداری آب انار بیار

پیر بباغ رفت و بزودی بیرون آمد خندان و قدحی مالا مال از آب انار آورده بدست بهرام داد و گفت ای سوار عجب حالیست که پادشاه ما آن نیت ظلم را تغییر داده فی الحال اثر برکت ظاهر شد از یک انار این قدح پر آب شد بهرام صورت حال با پیر در میان نهاد و قصهٔ نیت خود و تغییر آن باز گفت و این سخن از ان ملک دولتمند بر صفحهٔ روزگار یادگار ماند تا سلاطین ازین سخن پند پذیر شوند و نیت در صلاح حال رعیت مقصور دارند بیت

هر شاه که او نیت خود راست کند	یابد ز خدای آنچه درخواست کند

حکما فرموده اند که عدل خوب ترین فضیلتست و ظلم زشت ترین رذیلتی و نتیجهٔ عدل بقای ملک و وسعت مملکتست و معموری خزائن و آبادانی قری و بلدان و ثمرهٔ ظلم زوال مملکتست و خرابی ممالک در وصایای هوشنگ سیامک که پسر خود را فرموده مذکورست که ای پسر باید که آیت ظلم را مطموس و رایت جور را منکوس داری و از ناوک آه مظلومان ستم رسیده و نالهٔ زار محرومان محنت کشیده پرهیزی که گفته اند بیت

آنچه یک پیرزن کند بسحر	نکند صد هزار تیر و تبر

و از سوء خاتمت و خامت ظلم و ستم اندیشه کن که جور سبب تغییر دولت و تبدیل نعمتست و در طلب مال که پایمال هر کس و دست فرسودهٔ هر خس ست با رعیت مناقشه منمای که بی شائبهٔ شک و غائلهٔ شبهت بیت

از رعیت شهی که مایه ربود	بن دیوار کند و بام اندود

ارباب حکمت درین باب مثلی پرداخته اند و اهل ظاهر آن را حکایتی ساخته که سلطان محمود با ارکان دولت خود گفت که ابله ترین مردمان پیدا کنید بزرگان درگاه حکما و ندما و زیرکان و خوش طبعان را باطراف و اکناف مملکت فرستادند و ایشان متوجه شده و باستعلام این چنین کسی مشغول بودند و در استکشاف احوال جهال و حمقان مبالغه می نمودند و باخر شخصی را دیدند که بر شاخ درختی برآمده و تبر برین آن شاخ میزند تا گسیخته گردد و معلوم بود که اگر آن شاخ بگسلد هر آئینه آن کس از سر شاخ بلند بر زمین افتد و اگر فرضاً هزار جان داشته باشد یکی را بسلامت نبرد همه اتفاق کردند که این کس ابله ترین عالم ست و او را گرفته نزد سلطان بردند و صورت حال بموقف عرض رسانیدند سلطان فرمود که از و ابله تری هست گفتند حضرت سلطان بیان فرماید گفت حاکم ظالم که بجور و تعدی رعیت خود را براندازد و خود را بدین واسطه منکوب و پریشان حال سازد نظم

رعیت چو بیخند و سلطان درخت	درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
تبر بر بن آن درختی مزن	که بالای شاخش گرفتی وطن
که چون سست گردید بیخ درخت	ز پای اندر آید بیک باد سخت
کسی کو جفا و ستم می کند	یقین ست کو بیخ خود می کند

در امالی خواجه امام که خطیب مدنی گفتندی مذکورست که در سمرقند ظالمی بود خلائق از جفای او در عذاب و از تعدی بی نهایتش در شکنجه عقاب بودند چون شکایت ظلم و عدوان او بر درگاه آفریدگار غر اسمه بسیار شد شبی در غرفه خویش بر تخت

خفته بود تیری از هوا فرود آمد و بر سینهٔ وی خورد چنانچه از پشتش گذشت و فی الحال هلاک شد صباح آن تیر از سینهٔ وی بیرون کشیدند بران نوشته بود که شعر

تَبْغِیْ وَلِلْمُبْغِیْ سِهَامٌ تُنْتَظَرُ	اَنْفَذُ فِی الْاَضْلَاعِ مِنْ وَخْزِ الْاِبَرِ

یعنی ستم میکنی و برای ستمگاران تیرها مقرر ست که در اعضا زود تر از سوزن فرو میروند و بزرگی این معنی را برین سیاق نظم فرموده قطعه

هان ای نهاده تیر جفا بر کمان ظلم	اندیشه کن ز ناوک دلدوز در کمین
گر تیر تو ز جوشن فولاد بگذرد	پیکان آه بگذرد از کوه آهنین

و حکیم خاقانی چه زیبا گفته ست نظم

بترس از تیر باران ضعیفان در کمین شب	که هر گه ضعف نالان تر قوی تر زخم پیکانش
بترس از آه مظلومی که بیدار ست و خون بارد	تو خوش خفته ببالین تو آید سیل بارانش

الحمد لله که بدولت شاهزادهٔ کامگار بر داشتهٔ حضرت پروردگار جای آن دارد که جهانیان بنازند و ساکنان دیار مرو بلکه تمامی اهالی خراسان از کمال شادمانی سر فرازند که آثار عدل و انوار فضلش باقطار جهان رسیده و فراش اقبالش بساط شفقت و شادروان عاطفت در بسیط گیتی باز کشیده اعانی مملکت پایدار امی نازند و اعادی از هیبت تیغ آبدارش میگدازند قطعه

ای رفعت بخشیده ۱۲ — یعنی اطراف ۱۲ — شامیانه ۱۲ — کشادگی ۱۲ — جمع عدو ۱۲

ل ای تراز و شده اینکه تمام بدر رفت ۱۲ ل۲ اسے ظلم کرتا ہے تو اور مظلوموں کے پاس تیر ہین جنکا انتظار ہوتا ہے بہت سمائے ہوئے ہین اعضا مین سوئیوں کے سمانے سے مراد تیر دن سے تیر آہ ہین مصنف نے تبغی بصیغهٔ فاعل پڑھکر ستمگار کے معنی لیے اگر روایت پہونچی ہو تو کلام نہین ورنہ بصیغهٔ مفعول مظلوم کے معنی مین اچھا معلوم ہوتا ہے واللہ اعلم اور بیت بحر رجز مطوی سے ہے مفتعلن مستفعلن مستفعلن ہے مفتعلن مفتعلن مفتعلن ۱۲ مولانا محمد ہادی علی مرحوم

in this way — greatness of this topic — ambush — Beware — coat of mail — a city

banner of his dignity

معین دولت و ملت ابوالمحسن شهنشاهی	که باشد رایت قدرش فراز قبهٔ خضرا
زمین از عدل او تازه زمان از فیض او خرم	رعیت شاد ملک آباد خلق آسوده از غوغا
زهی دارای دین پرور که بر منشور اقبالش	کشیده کاتب حکم ازل طغرای استعلا
همیشه تا بود دوران همیشه تا بود گردون	بود گردون ترا تابع بود دوران ترا مولا

باب شانزدهم در عفو

و آن ترک عقوبت گنهگارست در حال قدرت بر وی و این خصلت در فضیلت بر جملهٔ خصال فائق ست و حق سبحانه پیغامبر خود را صلی الله علیه و سلم بدین صفت امر کرد که خذ العفو فرا گیر سیرت عفو را و تجاوز از گناهی که به نسبت تو کرده باشند عادت کن و ازین بود که حضرت رسالت صلوات الله علیه و سلامه در روز فتح مکه همه صنادید قریش را که انواع ایذا و آزار بدو رسانیده بودند آزاد کرد که انتم الطلقا و دلهای ایشان را بمژدهٔ عفو شاد گردانید که لا تثریب علیکم رباعی

ما عادت خود بهانه جوئی نکنیم	جز نیکی خلق و نیک خوئی نکنیم
و انها که بجای ما بدیها کردند	ما با ایشان بجز نکوئی نکنیم

حکما گفته اند هر چند گناه بزرگترست فضیلت عفو کننده زیاده ترست آورده اند که یکی از گنهگاران نزدیک ملکی از ملوک عرب آمد و حال آنکه چند کس را از اقربای ملک کشته بود ملک گفت عجبی جرأت ست که با وجود گناهان بزرگ که از تو به نسبت من و خویشان من صادر شده از عقوبت من نترسیدے و نزدیک من آمدی جواب

لہ در و دخدا کے ہون اتپر اور سلام اسکا ۱۲ ۲ہ تم چھوڑے ہوئے ہو ۱۲ ۳ہ نہین سرزنش تم پر ۱۲

you are not liable you are released.

no punishment unto

داد که جرأت من در آمدن بحضرت تو و نا ترسیدن از عقوبت تو جهت آنست که میدانم
هر چند گناه من بزرگترست عفو تو از ان بزرگتر خواهد بود ملک سخن او را پسندیده
گناهان او را عفو فرموده بمواهب عنایتش مستظهر گردانید یکی از محرمان ملک سوال
کرد که بر چنین خصمی قادر شدی و از و انتقام نکشیدی و بسخن او فریفته گشتی گفت نه چنین
ست با خود تامل کردم که اگر از و انتقام کشم نفس من شاد شود و تشفی یابد و اگر عفو کنم
دل او شاد گردد و مرا نیکنامی دنیا و ثواب عقبی حاصل آید دانستم که مصرع
در عفو لذتی ست که در انتقام نیست
از مامون خلیفه منقول ست که اگر مردمان
بدانند که ما را چه لذتیست در عفو کردن و چه بهجتی از سر گناه کسی درگذشتن هر آئینه تحفه
در درگاه ما بجز گناه نیارند قطعه

مجرم گر این دقیقه بداند که دمبدم	ما را چه لذتیست ز عفو گناهکار
همواره ارتکاب جرائم کند بعمد	پیوسته نزد ما گنه آرد باعتذار

اسکندر از ارسطو پرسید که در باب فلان گنهگار چه میگوئی حکیم گفت ای ملک اگر گناه
نبودی صفت عفو که بهترین فضیلتی ست از کسی ظاهر نشدی پس گناه آئینه عفو
ست و گنهگار سبب ظهور آن صفت شده درباره او باید که نیکوئی بظهور رسد شعر

گناه آئینه عفو و رحمت ست ای شیخ	مبین بچشم حقارت گناهگاران را

اسکندر گفت عفو در چه وقت نیکوست گفت در وقت قدرت و ظفر بر خصم تا بدان
عفو شکر گذاری ظفر کرده باشد و در حکایات آمده که پادشاهی بر دشمن خود ظفر
یافت و او را اسیر کرده در معرض عتاب باز داشت پادشاه از وی پرسید که خود را

چون می بینی جواب داد که خدای چیزی دوست میدارد که آن عفو ست و تو چیزی دوست میداشتی که آن ظفر ست چون حضرت عزت ظفرے که تو دوست میداشتی تو ارزانی فرموده عفوی که او دوست میدارد تو نیز بجای آر پادشاه این سخن را پسندیده او را آزاد کرد پس ملوک جهاندار را باید که ترک مجازات بدی به نسبت مجرم بر دل بغیل آسان سازند و بشکرانهٔ قدرت بر انتقام گناهکار خجلت زده را ببشارت عفو بنوازند که عادت سلاطین کشور کشاهی و طریقهٔ ملوک عالم آرای چنین بود فرد

ز ابتدای دور عالم تا بعهد پادشاه		از بزرگان عفو بود ست از فرودستان گناه

آورده اند که یکی از مقربان جرمے کرده بود و در معرض تادیب و تعذیب افتاده روز آن پادشاه با یکی از خواص در بارهٔ آن مجرم مشاورت میکرد و آن شخص گفت اگر بنده بجای پادشاه بودی حکم سیاست کردمی شاه فرمود اکنون تو بجای من نیستی کردار من باید که بخلاف کردار تو باشد من او را عفو کردم چه اگر گناه از و بد بود عفو از من نیک مینماید فرد

اگر عظیم ست از فرودستان گناه		عفو کردن از بزرگان اعظم ست

و هر گاه کسی در گناهی که از و صادر شده تامل کند و داند که بعفو خدای محتاج ست باید که عفو خود را از گناهکار دریغ ندارد تا خدای نیز عفو خود ازوی ارزانی فرماید فرد

اگر توقع بخشایش خدا داری		ز روی عفو و کرم بر گناهکاران بخش

آورده اند که پادشاه یکی را بعملے فرستاده بود و ازوی طوریکه پادشاه را ناپسندیده بود صادر شد پادشاه او را عزل کرده بفرمود تا بندش کردند و در پای تخت آوردند عتاب و خطاب آغاز کرد آن بیچاره گفت ای شاه اندیشه کن که ترا هم فردا در موقف

عتاب نزد رب الارباب باز خواهند داشت تو در آنوقت چه چیز دوست میداری
گفت عفو الهی گفت در حق من هم عفو فرمای که عفو الهی باز بسته است بعفو بادشاهی فرد

من بپیش تو مجرمم تو در پیش خدای	گر عفو کنی حق از تو هم عفو کند

پادشاه را این سخن پسند افتاد و او را از بند برداشت و تربیت کرده باز بر سر عمل فرستاد نظم

عفو فرمودن مبارک خصلتی ست	هر که دارد عفو صاحب دولتی ست
دل ز نور عفو روشن می شود	وز نسیمش سینه گلشن می شود
دوست دارد عفو را پروردگار	آنچه ایزد دوست دارد دوست دار

عفو در حدی از حدود الهی نشاید بلکه در ان محل قهر و غضب بکار آید نظم

اگر آن جرم را حدیست شرعی	نباید داشت آنجا عفو مرعی
که عفو او در ان اجرای حدست	بلا را حد شرعی همچو سد ست

باب هفدهم در حلم

یکی از اخلاق الهی حلم ست کما قال الله تعالی ان الله غفور حلیم و جمله انبیا و
اولیا را ازین صفت نصیبی داده اند تا بقوت آن سورت غضب را که مفسد ایمان
و بپیش رو لشکر شیطان ست بشکسته اند و در حدیث آمده که قوی ترین شما ن
آنکس باشد که مردان را بیفگند و از پای در آرد قوی تر آنکس ست که در حال غضب
خود را بیفگند و مالک نفس خود باشد بیت

مردی گمان مبر که بزور ست و پر دلی	با خشم گر برآئی دانم که کاملی

در کتاب انجیل مذکور ست که ملوک را واجب بود که نفس خود را ریاضت دهند

وبحلم رام سازند در فرمانبرداری تا هرچه بشنوند که خلاف رضای ایشان باشد در خشم
نشوند زیراکه ایشان را قدرت و توانائی هست و زیردستان مطیع ایشانند اگر خشم
زیردست حلم نباشد و غضب محکوم بردباری نبود و بهر قولے و فعلے خشم گیرند هر آئینه
مردم مستاصل[1] شوند و ملک را رونق نماند و بس زیبا گفته اند نظم

بردباری خزینهٔ خرد ست | هر کرا حلم نیست و چو دد ست
دیو بند ست حلم اگر دانی | غضب از دست او ست زندانی

مرد حلیم آنست که سیلاب غضب او با آنکه کوه شامخ اگر در ممر او افتد بر جذر رست او
از جای نتواند برد و نائرهٔ خشم با وجود آنکه کرهٔ اثیر[2] از التهاب آن در خطر ست
در وی تصرف نتواند کرد و بی مدد حلم آتش غضب هیچ سلطانی تسکین نیابد و بی
معاونت بردباری هیچ حاکمی بار گفت و گوی رعایا بر نتابد پس پادشاه عادل
آنست که حلم را زیور روزگار خود سازد و به بردباری او بنیاد خشم عالم سوز براندازد نظم

چو حلم اندر آید غضب گشت پست | غضب را همین بردباری شکست
ستون خرد بردباری بود | سبک سر همیشه بخواری بود

از سلیمان وراق[3] نقل کرده اند که گفت که روزی در خدمت مامون بودم نگینی
از یاقوت دیدم که طول او چهار انگشت و عرض او دو انگشت و در صفا و روشنی چون
خورشید تابان و ناهید درخشان بود پس زرگری را خواند و گفت خاتمی بساز که
این یاقوت نگین آن تواند بود زرگر یاقوت برگرفت قضا را روزی دیگر هم در خدمت

---

۱ جڑ سے اکھڑ جائیں یعنی اد جڑ جائیں ۱۲ ۲ یعنی آتش یا آسمان ۱۲ ۳ کاغذ برنده و نویسنده و بسیار درم

وی بودم که ازان انگشتری یاد کرد و بفرمود تا زرگر را بیاوردند چون زرگر حاضر شد دیدم که رعشه بروی افتاده است و چون بیدی لرزد مامون پرسید که سبب تغیر تو چیست گفت مرا امان ده تا بگویم گفت امان دادم زرگر نگین بیرون کرد چهار پاره شده گفت ای خلیفه انگشتری ساختم و خواستم که نگین را نگین دان نهم از دست من بر سندان افتاده چهار پاره شده مامون تبسم کرد و گفت برو و این را چهار انگشتری بساز و ترا درین هیچ گناهی نیست و این صورت که از مامون صادر شده غایت حلم و بردباریست نظم

حلم سرمایهٔ کمال بود	سبب عزت و جلال بود
حلم شادی فزای هر خجل ست	مومیائی هر شکسته دل ست

نوشیروان از بوذرجمهر پرسید که حلم چیست گفت نمک خوان اخلاق ست چه همچو نمک آنرا چون برگردانند تلخ میشود چنانکه هیچ طعامی بی ملح مزه نه هیچ خلقی بی حلم جمال ننماید نوشیروان گفت علامت حلیم کدام ست گفت حلیم را سه نشانه است یکی آنکه اگر ترش روی و سخت گوی با او سخن تلخ درمیان آرد او در برابر آن جواب شیرین بر زبان راند و اگر بفعل نیز او را برنجاند بازای آن با او احسان نماید قطعه

با تو گویم که چیست غایت حلم	هر که زهرت دهد شکر بخشش
هر که بخراشدت جگر بجفا	همچو کان کریم زر بخشش
کم مباش از درخت سایه فگن	هر که سنگت زند ثمر بخشش

علامت دوم آنست که در عین آنکه آتش خشم زبانه گیرد و صولت غضب و سطوت آن بغایت رسد خاموش گردد و این دلیل اطمینان دل و تسکین روح ست

satisfaction of heart & peace of mind.

گفت زین خشم خدا چه بود امان	گفت ترک خشم خود اندر زمان
ترک خشم و شهوت و حرص آوری	هست مردی در رهٔ پیغمبری

و بباید دانست که غضب در بسیار مواضع از حلم بهترست چه غضبی که از جهت حرص و طمع یا بواسطهٔ تکبر و خویشتن داری (self-conceit) بود مذموم ست اما برای اعلام معالم دین متین و جهت حفظ مراسم شرع مبین بسیار ستوده و پسندیده است مثلاً اگر کسی از خیانت محرمان حرم خویش حلم ورزد عقلاً و شرعاً و عرفاً مذموم بود و از نظر اهل مروت ساقط شود و چون غیرت بی غضبی و خشونتی دست دهد کمال مرد درانست که محل حلم و موضع غضب را بنظر صحیح تمیز کند تا هر جا آنچه مناسب تر بود بکار برد

قهر و لطف اندر محل خود نکوست	جای گل گل باش و جای خار خار

باب هژدهم در خلق و رفق

مراد از خلق خوش خوئی ست و غرض از رفق نرمی و دلجوئی یکی از سازگاری باشد بملاطفت و یکی کارسازی بمدارا و ملایمت اما خلق نیکوترین نعمتی و زیباترین خصلتی ست و چون حق تعالی ایمان را بیافرید ایمان گفت الهی مرا قوی گردان حضرت حق جلت عظمته او را به نیک خوئی و سخاوت قوی ساخت و چون کفر را بیافرید گفت خدایا مرا قوت ده حق سبحانه او را به تندخوئی و بخل قوت داد و در حدیث وارد ست که به بهشت در نیاید بخیل و بدخوی بلیت

من ندیدم در جهان جستجو	هیچ اهلیت به از خلق نکو

روزی حضرت روح الله علی نبینا علیه السلام میگذشت ابلهی با وی دوچار شد

واز حضرت عیسی سخنی پرسید بر سبیل تلطف و تخلق جوابش باز داد آن شخص مسلم نداشت و آغاز عربده و سفاهت کرد چندانچه او نفرین میکرد عیسی تحسین میفرمود هر چند وی از مجادله در می آمد عیسی طریق ملاطفت رعایت می نمود عزیزی بدانجا رسید گفت ای روح الله چرا زبون این کس شده هر چند او قهر میکند تو لطف مینمایی و با آنکه جور و جفا پیش می برد تو مهر و وفا بیش می فرمائی عیسی گفت ای رفیق موافق کل اناء یترشح بما فیه مصرع از کوزه همان برون تراود که در وست + آن وی آن صفت سزاید و از من این صورت می آید من از وی در غضب نمی شوم و او از من صاحب ادب میشود من از سخن او جاهل نمیگردم و او از خلق و خوی من عاقل میگردد نظم

چون نشوم من ز وی افروخته	او شود از من ادب آموخته
من که ز دم مایهٔ ده جان شدم	این صفتم داد خدا زان شدم
خلق نکو وصف مسیحا بود	خصلت بد مرگ مفاجا بود

حکما گفته اند نشان خوش خوئی ده چیز ست اوّل با مردمان در کار نیکو مخالفت ناکردن دوم از نفس خود انصاف دادن سوم عیب کسان ناجستن چهارم چون از کسی زلتی در وجود آید آن را تاویل نیکو کردن پنجم چون گنهگار عذر خواهد آن را در پذیرفتن ششم حاجت محتاجان بر آوردن هفتم رنج مردمان کشیدن هشتم عیب نفس خود دیدن نهم با خلق روی تازه داشتن دهم با مردمان سخن خوش گفتن

فرد همه خلق جهان خلق پسندیده تماس	که سوی خلد برین راه بدان خواهد بود

و چه زیبا گفته است هم درین معنی بیت

خوش ست عالم آزادگی و خوشخوئی	بدین مقام درآ گر بهشت میجوئی

اما رفق سازگاری و مدارا باشد و در خبر آمده که رفق بهیچ چیز نه پیوند و الا که آنرا زینت دهد و ناسازگاری بهیچ کاری مقترن نشود الا که آن را برهم زند و ناخوش گرداند و حضرت عزت بدین صفت حبیب خود را صلی الله علیه وسلم تعریف میفرماید فبما رحمة من الله لنت لهم سخن درشت سبب قطعست و نرمی و ملائمت وسیلهٔ مودت و وصلت بیت

بشیرین زبانی و لطف و خوشی	توانی که پیلی بموئی کشی

اردشیر بابک که سر بر سلطنت را بزیور حکمت آراسته بود فرزند خود را دید جامهٔ قیمتی پوشیده گفت ای پسر سلاطین را جامهٔ باید پوشید که در هیچ خزانه نباشد و هیچکس مثل آن نتواند که بپوشد مثل این جامهٔ که تو پوشیدهٔ یافت میشود و همه کس میتواند پوشید پسرش پرسید که اصل آن جامه از چه چیز ست گفت تارش از نیکوخوئی و نیکوکاری و پودش از سازگاری و بردباری اگر کسی درین کلمه تامل کند داند که جامع مهام خیرات ست قطعه

پادشاهان و شهریاران را کارسازی نکوست در همه وقت	با همه آفریدگان خدای سازگاری خوش ست در همه جای

فریدون را پرسیدند که ملازمان را بچه چیز نگاه توان داشت گفت بملاطفت و بردباری گفتند مشکلها را بچه چیز حل توان کرد گفت بملائمت و سازگاری و درین باب گفته اند قطعه

مهمی که بسیار مشکل بود	برفق و مدارا توان ساختن

توان ساخت کاری بنرمی چنان	که نتوان بتیغ و سنان ساختن

جمشید از وزیر خود سوال فرمود که سلاطین را اتصاف بکدام صفت از جمله ضروریات
است گفت که برفق و نرم خوئی و ملایمت زیرا که رعیت بدین صفات دعای پادشاه
گویند و لشکریان بدین خصلت رضای پادشاه جویند و سلطنت بدعاگوئی رعیت
و رضاجوئی سپاه انتظام می یابد و دیگر برفق گوشمال مجرم بر وجهی میتوان داد که
مثل آن بعنف میسر نشود چنانچه آورده اند که یکی از ملوک که بسمت رفق و تلطف موسوم
بود مطبخی خود را گفت که از برای وی فلان نوع از طعام بپزد و در آن تکلف بسیار
بجای آورد مطبخی آن طعام ترتیب داده با انواع دیگر از اطعمه منظور در آورد و سلطان
بر آن که خود فرموده بود نظر انداخت مگسی دید در وی برداشت و بیفگند آنگاه لقمه
برگرفت مگسی دیگر در وی بود دور کرد و در لقمه دیگر هم مگسی دید دست از آن طعام
باز کشید و از طعام دیگر تناول کرد چون خوان برداشتند مطبخی را طلبید و گفت این
خوردنی که ساخته بودی بغایت لذیذ بود فردا هم ازین بساز اما بشرطی که مگس
در وی بسیار نباشد حاضران ازین معنی تعجب نمودند که مطبخی را شرمساری داد
و تعذیبی بآن نمود بیت

چو در مستی بمجرم لطف بیند کس	شود خجل زود و این خجالت او را بس

باب نوزدهم در شفقت و مرحمت

شفقت بر عامه رعایا و مرحمت و رفق بر کافه برایا بر ملوک عظیم الشان و سلاطین
رفیع المکان لازم است چه زیر دستان ودائع حضرت آفریدگار اند که با اهل اختیار

واقتدار سپرده تا برعایت ایشان حال عجزه و درویشان بفراغت و رفاهیت
مقترن بوده و دلهای شکسته باهتمام رعیت پروری و مرحمت گستری از هجوم بلای
جباران و ستمگاران فارغ و مطمئن گردد پس پادشاه باید که بامید رحمت الهی که
ارحموا ترحموا بر عاجزان ببخشاید و رخساره سلطنت را بخال زیبای الشفقة علی
خلق الله بیاراید نظم

در شفقت هر که علم برفراشت	کار خود و جمله خلائق بساخت
از شفقت هر که سرافراز شد	دیده دولت برخش باز شد

سعادت آخرت و سلامت دنیا برحم و اشفاق بازبسته است آورده اند که
سبکتگین پدر سلطان محمود در اوائل حال که ملازم تیمور بود یک سر اسپ بیش نداشت
و اوقات او بغایت بسختی میگذشت هر روز بعزم شکار بصحرا رفتی اگر صیدی
بدست آمدی بدان گذرانیدی روزی آهوی دید که با بچه خود در صحرا میچرید
سبکتگین اسپ برانگیخت آهو بگریخت چون بچه او خرد بود با مادر نتوانست گریختن
اورا بگرفت و دست و پایش ببست و در پیش زین نهاده راه شهر برگرفت آهو
که بچه خود گرفتار دید باز گشت و در پی میدوید و فریاد میکرد و می نالید سبکتگین را
بروی رحم آمد دست و پای آهو بچه را بگشاد و سر بصحرا داد مادر آمد و بچه را در پیش
گرفت و روی بآسمان کرده بزبان بی زبانی مناجاتی کرد مصرع آی که زبان بی زبانان
دانی سبکتگین دست تهی بشهر باز آمد شبانه حضرت رسالت صلی الله علیه وسلم
را بخواب دید که با وی میگوید که ای سبکتگین بواسطه آن شفقت و مرحمت که از تو

در وجود آمد و بجهت آن کرم و مهربانی که در حق آن بیچاره وزبان بسته کردی بحضرت حق تقرب تمام یافتی و ما از تو خوشنود شدیم و حق سبحانه ترا شرف پادشاهی کرامت کرد باید که بر بندگان خدا همین نوع شفقت بجا آوری و درباره رعیت خود طریق مرحمت فرو نگذاری بزرگی فرموده که چون بواسطه شفقت بر حیوانے پادشاهی این جهان فانی مے یابند اگر بجهت مرحمت بر انسانی سلطنت ملک باقی یابند هیچ عجیب و غریب نباشد نظم

دست رعایت ز رعیت مدار	کار رعیت برعایت سپار
مرحمتے کن که جگر خسته اند	در کرم و لطف تو دل بسته اند

حکما گفته اند که یکی از آثار شفقت سلطان آنست که چنان رعیت را دوست دارد که پدر فرزند را و هرچه بر خود نه پسندد بر ایشان نه پسندد تا ایشان نیز مال و جان خود را از وی دریغ ندارند و هرچه دارند فدای وی کنند و همه همت خود را بر درازی عمر و زیادتی دولت او گمارند و چندانچه او را رحم و شفقت بر خلق بیشتر باشد حق سبحانه را نظر رحمت بر وی بیشتر بود مثنوی

ببخشائے به بخشایند بر تو	دری از غیب بگشایند بر تو
اگر رحمت ز حق داری تمنا	تو هم بر دیگران رحمے بفرما

اردشیر بابک پسر خود را وصیت کرد که ای فرزند جهد کن تا بشفقت عام و مرحمت مالاکلام رعیت را از مرتبه رعیتی بدرجه دوستی رسانی تا دلها از آن تو شود که چیزهای دیگر تابع دل ست حکیمے را پرسیدند که بهترین شکارے مر پادشاهان را

کدام ست فرمود که صید دلهای رعیت کردن خوب ترین شکاری ست زیرا که چون
دلهای ایشان را بجود راه دهد دیگر همه چیز در پے دل میرود و چون دوستی پادشاه
در دل رعیت جای گرفت در هیچ چیز با وی مضایقه نمیکنند بیت

ملک معنی طلبی پیروی دلها کن	لشکریت گر نبود ملک مسلم نبود

دیگر از شفقتها آن ست که چندانچه تواند مردان را بزراعت و عمارت تحریص
کند و در اجرای کاریزها و احداث جویبارها ایشان را مددگاری نماید آورده اند
که نوشیروان بعامل خود نشانی نوشت که اگر در ولایت تو یک قطعهٔ زمین نامزروع
ماند بفرمایم تا ترا بردار کشند و حکمت درین آنست که فائدهٔ پادشاه از خراج
باشد و خراج وقتی بسیار شود که مملکت آبادان بود و آبادانی نبود الا بزراعت و
تا با رعیت مسامحت نکنند و آثار شفقت در حق ایشان بظهور نرسانند زراعت
میسر نشود شعر

مملکت معمور خواهی خلق را معمور دار	ور سر ایشان بلای ظالمان را دور دار

در زمان سلطان ابوسعید خدا بنده امرای او بر رعایا زیادتی میکردند و مصادره
از مال بدیشان میگرفتند روزی سلطان با مرا گفت که من تا امروز جانب رعیت
میگرفتم بعد الیوم این رعایت را برطرف میکنم اگر مصلحت ست بیائید تا همه را
غارت کنیم و هیچ چیز از امتعه و غیر آن بدیشان نگذاریم اما بشرط آنکه دیگر ازین
علوفه و مرسوم نطلبید و اگر بعد ازین یکی از شما این نوع التماس از من کند او را
بسیاست رسانم امرا گفتند با بی علوفه و مرسوم چگونه توانیم بود و وظیفهٔ خدمت

بچه نوع بجای توانیم آورد گفت ترتیب مجموع مصالح پادشاها از سعی رعایا باشد در عمارت و زراعت و حرفه و تجارت چون ایشان را غارت کنیم آن زمان چنین توقعات از که توان کرد شما اندیشه کنید که اگر گاو و تخم از رعایا بستانید و غلات ایشان بخورید ایشان را بضرورت ترک زراعت باید کرد و بعد از انکه زراعت نکنند و محصول نباشد شما چه خواهید خورد امرا چون این سخنان استماع نمودند روی بنوازش و رعایت رعیت آوردند مثنوی

شنیدم از بزرگان سخن سنج	که سلطان را رعیت بهتر از گنج
کزین خرج ار شود آخر سر آید	وزان هر لحظه دخلی نو در آید

و از جمله شفقتها آن ست که هر روز باید که بار عام دهد و بخود تفحص داد خواه نماید تا هر کس سخن خود با وی گوید و او بنفس خود بر کماهی احوال مظلوم وقوف یابد حجاب و بوابان نتوانند بغرض طمع بر کسی حکم کردن آورده اند که اکابر حرمین بناصر خلیفه نوشتند که خلافت ترا نزیبد و سلطنت ترا نشاید که نائبان و متعلقان تو بر مردم ظلم میکنند و انواع جور و ستم از ایشان صادر میشود او در جواب نوشت که من اینکه شما میگوئید خبر ندارم ایشان دیگر باره پیغام فرستادند که عذر تو از گناه بدتر ست بزرگان گفته اند انچه ترا جواب باید گفت بدیگری حواله مکن مهمات رعایا بر ذمه خود گرفته ترا وقت سوال از عهدهٔ جواب بیرون باید آمد بیخبری و غفلت در میان چه کار دارد و این عذر از تو خواهد شنید و کی قبول خواهند کرد فاروق اعظم رضی الله عنه فرموده که در ولایتی که تعلق بمن دارد اگر ملکی ویران شود و در رمهٔ گوسفندی بران

گندر و پای گوسفندی بسوراخی فرو رود والی بوی رسد فردای قیامت از من خواهند
پرسید و مرا از عهدهٔ آن بیرون می باید آمد هر که منصب سلطنت قبول کند و پاے
تمکن بر بستر حکومت نهد باداے حقوق این امر قیام باید کرد و حفظ حدود و رسوم
آن از روی شفقت و مرحمت نیکو خواهی رعیت بجای باید آورد **قطعه**

قرار تخت حکومت نشستن آسان نیست	دران مقام بسے احتیاط باید کرد
مراد عاجز محنت رسیده باید داد	غم فقیر مشقت کشیده باید خورد

باب بستم در خیرات و مبرات

تمهید قواعد خیرات و تاسیس[1] مبانی مبرات بر ذمهٔ همت هر صاحب دولتے
واجبست چه یکی از ان اعمال که بعد نشاء حیات آثار فیض و برکت او بروح عامل
رسد صدقهٔ جاریه ست چون مساجد و معابد[2] و مدارس و خوانق[3] و رباطها و حوضها
و جسرها و امثال آن از ابواب البر که مادام که اثر آن باقی باشد هدیهٔ ثواب بروح
بانی آن واصل ست **بیت**

هر که خیری کرد چون محمل بدان عالم کشید	روح او را هر زمان فیضی دگر خواهد رسید

و هر عاقل هوشیار که بصیقل انابت[4] زنگ غفلت از آئینهٔ خاطر بزداید و بداند که
جاه دنیا و مال و متاع آن بر صدد زوال و انتقال ست هر آئینه این معنی را در
خواهد یافت که حاصل از آیندگان و روندگان این سرای فانی جز بیادگاری
باقی نخواهد ماند و هر عمارت عالی و موضع شریف که از طبقات ملوک و امرا

[1] بنا نهادن ۱۲ [2] عبادت گاهین ۱۲ [3] خانقاهین ۱۲ [4] رجوع بخدا ۱۲

و ارکان دولت و توانگران هر مملکت واقع شده اثر آن بر چهرهٔ روزگار و صفحات دوار لیل و نهار ثبت و مسطور است و نام ایشان نزد ارباب عقل و نقل بلکه پیش اکثر اصاغر و اکابر عالم معروف و مشهور نیست

چون نمی ماند جهان بیقرار		نام نیکو به که ماند یادگار

خصوصاً رقم مبانی خیر به هیچ نوع از الواح ایام محو نمی شود و حدیث بقاع خیر که از متقدمان واقع شده به تسلسل و عنعنه بسمع متاخران میرسد ان آثارنا تدل علینا

فر کسری نماند قصهٔ ایوان او بماند		نعمان برفت و ذکر خورنق هنوز هست

بزرگان گفته اند که چون همای توفیق و تائید از ایشان و لدنیا فرید سایه دولت بر فرق کامگاری فگند و باز بلند پرواز مواهب ربانی از فضای فیض جاودانی جلوهٔ مساعدت فرموده بر ساعد سعادتمندی آرام گیرد لائق حال آنست که صحائف احوال خود بارقام ان احسنتم احسنتم لانفسکم بیارایند و زاد سفر آخرت را از تقدیم خیرات مبرات و ترتیب باقیات صالحات که عبارت از خیر عام و صدقه جاریه ست مهیا کنند تا ذکر نعم و شکر کرم او باطراف و اکناف عالم رسیده در هر زمانی بر هر زبانی ثنا و آفرین او جاری باشد **فرد**

برین رواق زبرجد نوشته اند بزر		که جز نکوئی اهل کرم نخواهد ماند

و در حدیث آمده که چون آدمی بمنزل آخرت رود همه عملها از و منقطع گردد الا سه چیز یکی صدقهٔ جاریه دوم علمی که بدان نفع گیرند سوم فرزند صالح که او را دعای خیر کند

[1] خردان [2] [3] بزرگان [4] مقبرہ آثار ہمارے دلالت کرتے ہین ہم پر [5] نام کو [6] اور ہمارا پاس زیادہ ہے [7] کشادگی [8] اگر نیکی کروگے تو نیکی کروگے اپنے لئے

صدقہ جاریہ عبارت از بقعۂ خیر باشد کہ مردم بدان منتفع شوند چون مسجد و مدرسہ
و خانقاہ و پل و رباط و حوض و مانند آن پس از والیان خطۂ سلطنت و تخت نشینان
بارگاہ خلافت چنان زیبد کہ معمار ہمت ایشان اولاً در تعمیر مساجد و تاسیس معابد
کہ اشارت اِنَّمَا یَعْمُرُ مَسَاجِدَ اللّٰہِ مَنْ اٰمَنَ بِاللّٰہِ در شان آن واقع شدہ سعی نمایند
چہ در حدیث آمدہ کہ ہر کہ برای خدا مسجدی بنا کند حق سبحانہ برای او خانۂ در بہشت
بنا کند و مساجد کہنہ نیز تجدید کردن ہمین حکم دارد و بعد از عمارت مسجد امام و مؤذن
تعیین باید فرمود و اسباب معیشت ایشان مہیا باید ساخت تا از روی فراغت
بہم خود قیام توانند نمود و بجہت طلب قوت از اقامت این امر باز نمانند و دیگر
مدارس مرتفع بنا باید کرد و مدرسان افادت نصاب و علما و فضلای افاضت
انتساب معین باید ساخت تا نشر علوم شرعیہ نمایند و برکات ثواب آن بروزگار
دولت ایشان رسد و دیگر خوانق پاکیزہ و صفا جہت صافی دلان ولایت پناہ و
صوفیان صفیۂ صفوت انتمای اَلَآ اِنَّ اَوْلِیَآءَ اللّٰہِ ترتیب باید داد تا طالبان
حقائق و صادقان دقائق بمیامن انفاس شریفۂ ایشان بمقاصد و مطالب
برسند و آثار انوار اوقات و احوال ایشان ضمیمۂ سعادت صوری و معنوی گردد
و وظائف و ادرارات ارباب مدرسہ و خانقاہ نیز معین باید کرد تا طلبۂ از مطالعۂ
علوم و درویشان از اذکار و اوراد خود باز نمانند و دیگر احداث زاویہا کہ دران
برای فقیران و محتاجان راتبہ چاشت و شام از خبز و نان مرتب و مہیا باشد

سلہ نہین بناتا مسجدین اللہ کی مگر جو ایمان لایا خدا پر ۱۲ سلہ از نو بنا کردن ۱۲ سلہ یعنی فائدہ بخشنے مین لپے ۱۲
سلہ ہان البتہ نہ خوف ہے اولیا اللہ کو اور نہ وہ غمگین ہوتے ہین ۱۲

موجب جمعیت خاطر و صفای باطن میشود و دیگر ابداع دار الشفا و تعیین طبیب حاذق مشفق و ترتیب ادویه و اشربه و اغذیه و آنچه ضروری باشد وسیله صحت و سلامت و رابطه عافیت و کرامت است دیگر و دو دیگر ساختن رباطهای مرتبه باستحکام تمام که ملجای مسافران ستم رسیده و پناه غریبان محنت کشیده باشد ثمره بسیار و نتیجه بیشمار دارد دیگر بستن قنطرها بر آبهای تند و بسیار که مسافران را مرور بران سهل و آسان باشد بغایت پسندیده است چه در اخبار آمده که هرکه پلی بنا کند بر راهی تا مسلمانان بران بگذرند خدای عز و جل گذشتن صراط بروی آسان گرداند دیگر عمارت حوضهای بزرگ و حفر چاهها و راهها و محلها که آب کمی میکند سبب ایمنی باشد از تشنگی قیامت و منقول است که یکی از صحابه بحضرت رسالت پناه صلوات الله علیه و آله عرض کرد که میخواهم که از برای روح مادر خود خیری کنم و صدقه بدهم مراد ازان چه میفرمایند حضرت فرمود که بهترین تصدق آب است آن صحابی چاهی بحفر یاد و بمسلمانان وقف کرد و ثواب آن بروح مادر خود بخشید دیگر تعمیر مشاهد مبارکه و ترویج مزارات متبرکه سبب آن میشود که ارواح مقدسه آسودگان آن مزارات ممد روزگار سعادت آثار عامر و مروج گردند و از جمله خیرات کلیه آنست که موقوفات بقاع خیر و ابواب البر را از دست متاکله و متغلبان انتزاع نموده بمردم امین و متدین سپارند و محصول آن را به ارباب وظائف و اصحاب استحقاق چنانچه شرط واقف باشد برسانند و بر اعمال وقف عمال پاکیزه و با دیانت و نیکو معاش تعیین نمایند و بران نیز اعتماد نفرموده هر چند وقت تفحص امور مباشرت

مهمات آن اوقاف مشغولی کنند و در مهم وقف صلاً و قطعاً مساهله و مسامحه روا نیست چه تمشیت این معنی تقویت شریعت ست و هر که مهم وقف را بدستور شرع فیصل دهد بحکم الدال علی الخیر کفاعله در اجر و ثواب با واقف شریک باشد فرد

خیر کن یا وکیل خیری باش
تا ترا هم دران ثواب دهند

وآنکه در باب خیر اطنابی رفت نظر بر آنست که مثوبات صدقات جاریه بی پایان آورده اند که یکی از بزرگان را که ودیعت حیات بمتوکل اجل سپرده بود و رخت ازین مرحلهٔ فانی بسرای جاودانی برده در خواب دیدند و از حالتی که بعد از وفات وی را واقع شده بود پرسیدند فرمود که مدتی در شکنجهٔ عذاب گرفتار بودم و در چنگال عقاب عقوبت میفرسودم ناگاه پروانهٔ نجات از دیوان کرم الهی رسید و حق سبحانه گناهان مرا بیامرزید سائل از وی استفسار نمود که هیچ دانستی که سبب آمرزش چه بود و بچه وسیلت صورت خلاصی روی نمود جواب داد که آری در بیابانی رباطی ساخته بودم مگر درویشی در گرمگاه روز بسایهٔ آن رباط پناه آورده و زمانی استراحت کرده چون مشقت او براحت مبدل گشته بود از روی نیاز زبان بدعا گشاده و برین وجه گفته که خدایا بانی این موضع را بیامرز فی الحال تیر دعای او به نشانهٔ اجابت رسیده مرا بیامرزید و از حضرهٔ جحیم بروضهٔ نعیم رسانید

فرد هرچند بروی کار در سی نکرم
نیکی ست که نیک ست وگرنه همه هیچ

باب بیست ویکم در سخاوت و احسان

سخاوت سبب نیکنامی و احسان موجب دوستکامی و خجسته فرجامی ست و نتیج

صفت آدمیان را و خصوصاً اشراف وانجاد ایشان را به از جود و سخا نیست بیت

شرف مرد بجود ست و کرامت بسجود[1]	هر کہ این هر دو ندارد عدمش به زوجود

بزرگان ۱۲

در خبر آمده که سخا درختیست در بهشت و بحقیقت نهالیست بر کنار جویبار خوشنودی حق سبحانه تعالی رسته و شاخ او در سر افرازی باعلی علیین پیوسته شگوفه او نیکنامی دنیاست و میوهٔ او کرامت و فضیلت عقبی بیت

این سخا شاخیست در باغ بهشت	وای او کین شاخ را از کف بهشت

بگذاشت ۱۲

از حکیمی پرسیدند که عیبی که مجموع هنرها بد و مخفی ماند چیست جواب داد که بخل باز سوال کردند که هنری که همه عیبها را بپوشد کدام ست گفت سخا فرد

هنر سخاست دگر جمله دست افرازند	اگر ترا هنر انگشت خویش صد هنرست

و یقین بباید دانست که تا مال را از قید امساک مطلق نگرداند توسن مفاخر و معالی بقید در نیاید مثنوی

تجربه کردم ز هر اندیشهٔ	نیست نکوتر ز سخا پیشهٔ
خاص ز هر کرم آمد درم	برگذرد قافیه اینک کرم

اسکندر را از ارسطو پرسید که سعادت دین و دنیا در چه چیزست گفت در جود و کرم اما سعادت دین آنست که حق سبحانه میفرماید من[2] جاء بالحسنة فله عشر امثالها هر که یک حسنه بیارد او را ده حسنه کرامت کنیم نظم

آنکه ترا توشه کرده مید هد	از تو یکی خواهد و ده مید هد

[1] یعنی عبادت ۱۲ [2] جو کوئی ایک نیکی لائے اُسکو دس گنی جزا ہے مثل اُسکے ۱۲

بهتر ازین مایهٔ ستانیت نیست	سود کن آخر که زیانیت نیست

اما سعادت دنیا آنست که مرغ دل خلق را بحکم الانسان عبید الاحسان بکرم صید توان کرد چون دل که سلطان ست در قید کسی افتاد قالب بتبعیّت قلب در دام می افتد و چون کریم مالک الرقاب جمعے شد ابواب سعادت برو کشاده و اسباب مرادات برای او آماده شود در اخبار آمده که خسرو پرویز را سپه سالاری بود به لشکرکشی و دشمن کشی معروف و مذکور و بمتانت رای و قوت عزم در اطراف مملکت موصوف و مشهور مقرب ملک و عمدهٔ ممالک بودے و خسرو پرویز از صواب دید او عمل مینمودی بیت

ازو تازه شد گلشن خسروی	ببازوی او پشت دولت قوی

وقتے صاحب خبران بسمع ملک رسانیدند که سپه سالار شما از جادهٔ فرمان برداری انحراف خواهد ورزید و سبیل عناد و عصیان و طریق سرکشی و طغیان مسلوک خواهد داشت پیش از انکه صورت از قوة بفعل آید بتدارک آن اشتغال باید نمود فرد

علاج واقعه پیش از وقوع باید کرد	دریغ سود ندارد چو رفت کار از دست

خسرو ازین خبر اندیشه مند شد و گفت اگر او عنان عزیمت از روی مخالفت بطرف از اطراف مملکت بگرداند بسیاری از اعیان لشکر و سران سپاه با او راه موافقت پیش گیرند و ممکن که از آوازهٔ باغے شدن او قصورے در ارکان ملک پدید آید و از دیدهٔ طاغی گشتن او فتوری بقواعد سلطنت راه یابد بیت

طغیان کرنے والا ۱۲

جمع ہونا ۱۲ ، تابع ہونا ۱۲

لغو اعاندہ بخشیدہ و احسان کرنا بندہ ہوتا ہے ۱۲ ، کام ۱۲

مبادا ابر آرد به بیداد سر	که در ملک پیدا شود شور و شر

پس با خواص دولت و مشیران مملکت درین باب مشاورت فرمود رای همگنان بران متفق شد که او را بند باید کرد خسرو بر حسن تدبیر ایشان آفرین کرد روزی دیگر آن امیر را طلب کرده بموضعی بالاتر از معهود او بنشاند و ذکر محامد و مفاخر و سیرتهای ستوده و جبلتهای پسندیده او بر زبان راند و از نفایس و خزائن و نقود و دفائن خویش زیاده از استحقاق وی عطا فرمود مشیران نیکو رای که صلاح و صواب در بند کردن او دیده بودند در محل فرصت عرضه داشتند که سبب تخلف از مقرر عزیمت همایون چه بود شاه تبسم فرموده گفت من رای شما را اختلاف نکردم و از عزم خود انحراف نورزیدم شما گفته بودید که او را بند باید کرد من خواستم که او را بمحکم ترین بندی مقید سازم هیچ قیدی قوی تر از بند احسان ندیدم و دیگر تامل کردم که محل هر قید عضوی معین ست و بندی که بر یک عضو افتد پیداست که چه نوع بندی باشد خواستم که بند بر دلش نهم که دل سلطان ست و اعضا و جوارح خدم و حشم اویند و چون اصل بقیدی مقید گردد هر آئینه تمام اعضا و جوارح که تبع اویند بسته گردند و دیگر بند آهنین بر سر عضو که نهند بسوهان سوده گردد و بند کرم و احسان که بر دل نهند بهیچ چیز فرسوده نگردد و در امثال آمده که مرغ وحشی را بدام مقید توان کرد و آدمی را باحسان و انعام شنوی

کرم پیشه کن کادمیزاده صید	باحسان توان کرد و وحشی بقید
عدو را بالطاف گردن به بند	که نتوان بریدن به تیغ آن کمند

چون دشمن کرم بیند و لطف و جود	نیاید دگر خبث از و در وجود

وهم چنانچه بخاطر خسرو رسیده بود آتش مخالفتش بآبی که از سر چشمه احسان پادشاهی مترشح شد فرونشست و بیخ نهال کینه از زمین سینه او بقوت سرپنجه کرم سلطانی منقطع گشت و بعد از ان چون بندگان صافی نیت بخلوص طویت کمر جان سپاری برمیان خدمتگاری بسته بقیه عمر از منهج فرمان برداری روی برنتافت بیت

زان نوازش گری که یافت از و	بعد از ان روی برنتافت از و

در ین باب این رباعی بسیار خوب افتاده رباعی

با هر که کرم کنی از آن تو شود	اندر همه وقت مدح خوان تو شود
با دشمن خویش اگر سخاوت ورزی	شک نیست که یار مهربان تو شود

واز فضیلت جود یکی آنست که دلهای خلائق جوانمرد انرا دوست دارد هرچند که از احسان بهره بدیشان نرسیده باشد مثلاً اگر مردم خراسان بشنوند که در عراق مردی کریم و جوانمرد است همه او را دوست خواهند داشت و براو آفرین خواهند گفت بلکه اگر کریمی را که در قید حیات نباشد یاد کنند همه کس ثنای او گویند چنانچه حاتم طائی را که در تاریخ تالیف این رساله که نهصد و هفت سال از وفات او قریب نهصد و چهل و پنج سال گذشته هنوز بهار ذکرش بریاحین آفرین آراسته است و چمن نیکنامیش به پیرایه ثنا و تحسین پیراسته فرد

نماند حاتم طائی و لیک تا به ابد	بماند نام بلندش به نیکوئی مشهور

آورده اند که چون آوازه جوانمردی حاتم جزیره عرب را تا دار الملک یمن فرو گرفت

وصیت سخاوت او بولایت شام و مملکت روم رسید والی شام و حاکم یمن و پادشاه روم بعداوت او برخاستند چه هر یک از ایشان دعوی سخاوت کردندی و لاف جوانمردی زدندی و ذکر حاتم بر زبان اهل زمان بیشتر جاری بود و طنطنهٔ کرم و جود وی در همه اطراف سایره و سایر بود

سیر کرنے والا ۱۲

شعر

ابر دریادل ز دست جود او در انفعال	آمال عالم زیر پای همت او پایمال

پس هر یک از ایشان با او بطریقهٔ سلوک گردید اولاً والی شام خواست که او را بیازماید کس فرستاد و از وی صد اشتر سرخ موی سیاه چشم بلند کوهان طلبید و مثل آن شتر در وادی عرب نادر باشد و اگر یافته شود بسیار گران بها بود و فی الواقع دران وقت این نوع شتر در رمهٔ حاتم نبود چون کس پادشاه شام بحاتم رسید و پیغام والی را گذرانید حاتم دست قبول بر سینه نهاد و در جواب آن سمعاً و طاعةً بر زبان راند فرد

گلّه ۱۲ — یعنی سُنا اور قبول کیا ۱۲

هرچه امر شود چاکریم و دولت خواه	هرچه حکم رود بنده ایم و خدمتگار

پس ایلچی را بمنزل نیکو فرود آورد و اسباب ضیافت چنانچه فراخور احوال او بود مهیا گردانید و بفرمود تا در قبائل عرب منادی کردند که هر که مثل این شتری بیاورد به بهای تمام از وی بخرم و بمیعاد دو ماه بها بدو رسانم حاصل کلام بدین طریق صد شتر قرض کرده بسلطان شام فرستاد چون ملک شام برین حال اطلاع یافت انگشت تعجب بدندان تحیر گرفته فرمود که ما این اعرابی را می آزمودیم و او خود را بواسطهٔ ما در قرض انداخت پس همان شتران را از متاع مصر و شام بار کرده بدست همان ایلچی باز گردانید و چون شتران را نزد حاتم آوردند باز بفرمود

تا منادی کردند که هر که شتری بمن داده بیاید و همان شتر خود با آنچه که بار دارد بگیرد و ببرد پس آن صد شتر را با بار بخداوندان داد و هیچ چیز برای خود باز نگرفت چون این خبر بسلطان شام رسید گفت این همه مروت نه حد آدمی زاد است و سخاوت حاتم را مسلم است فرد

آوازهٔ سخاوت و احسان حاتمی	آخر درین جهان بعبث بر نیامدست

دیگر عظیم الروم (یعنی بادشاه) که او را هرقل گفتندی چون دبدبهٔ جود حاتم شنید متفحص اخبار و متجسس احوال وی گشت بسمع وی رسانیدند که حاتم مرکبی دارد بادپای و بارنگی (جهان) جهان پیمای چون تیر خدنگ زود دو و چون عمر گرامی زود رو اسپی که بگرم روی آتش دم (گھوڑا) مشابهت زده و از تیز گامی باد طریق همراهی سپرده نظم

چو اشک عاشقان گلگون و خوشرو	جهان پیما تر از شبدیز خسرو
بوقت حمله برق آسا جهنده	بگاه پویه چون صرصر رونده

قیصر وزیر خود را گفت که خبر سخاوت حاتم در عرب و عجم فاش شده و صیت جوانمردی و مروتش از قاف تا قاف فرو گرفته و من شنوده ام که بدین صفت اسپی دارد میخواهم که نقد او را بر محک اعتبار بیازمایم و صورت دعوی او را در محکمهٔ معنی امتحان نمایم و بکسب (کسوٹی) از پی آن مرکب بقبیلهٔ طی فرستم مثنوی

من از حاتم آن اسپ تازی نژاد	بخواهم گر او مکرمت کرد و داد
بدانم که در وی شکوه مهی (بڑائی) ست	وگر رد کند بانگ طبل تهی ست

پس ایلچی بجهت آن مرکب با تحف و هدایا (ہدیہ کی جمع) که لائق حاتم بود فرستاد و اندک زمانی رسول

ملک روم بقبیلهٔ طے رسیده در حوالی و منازل حاتم نزول نمود قضارا مقارن رسیدن ایلچی ابری پدید آمد و باران و برف باریدن گرفت حاتم مهمان را دلداری نموده بمنزل شایسته فرود آورد و فی الحال بفرمود تا آن اسپ را بکشتند و طعامی مهیا کرده نزد مهمان آوردند و بعد از فراغت طعام اسباب استراحت مهیا ساخته حاتم از خیمه بیرون رفت و آن شب از هیچ نوع سخنی نگذشت علی الصباح که حاتم بعد زخواب آمد ایلچی منشور قیصر با هدایا که فرستاده بود بحاتم نمود چون حاتم بر مضمون آن اطلاع یافت بغایت اندیشه مند گشت ایلچی بفراست اثر ملالت بر جبین حاتم مشاهده فرمود گفت ای جوانمرد اگر در دادن اسپ مضائقه داری از جانب ما نیز چندان مبالغه نیست حاتم جواب داد که مرا ازین جنس اسپ اگر هزار باشد و کمتر کسے از اهل روزگار از من طلبد هیچ وجه مضایقه در حیز تصور من نیاید خصوصاً سلطان عظیم الشان مرا بطلب یک اسپ مفتخر ساخته و بجهت این جزوے خدمت رسول بزرگی ارسال نموده اندیشهٔ من از تحیر ست و تفکر من از غایت تحسر که چرا زود تر خبر نیافتم تا آن اسپ را تلف نکردمی

مثنوی

من آن بادرفتار دلدل شتاب
زبهر شما دوش کردم کباب

که بد ظلمت ابر از پیش و پس
بسوی رمه ره نمی یافت کس

بنوعی دگر روے و راهم نبود
جز آن بر در بارگاهم نبود

مروت ندیدم در آئین خویش
که مهمان بخسپد دل از فاقه ریش

مرا نام باید در اقلیم فاش
وگر مرکب نامور گو مباش

پس اسپان تازی و تبرکات حجازی جہت سلطان روم فرستاد و رسول را نیز از تحفہاے آن دیار بہرہ مند ساختہ بخو بتر وجہے روانہ کرد چون ایلچی آمد قیصر از فحوا سے حال خبر یافت و صفت انصاف بپیش آوردہ گفت کہ آئین مروت و قواعد (مضمون ۱۲)
فتوت حاتم را مسلم ست قطعہ

توان گفت کامروز نبود بعالم	جز او شہریار دیار مروت
ز روی جوانمردی و مہربانی	بر و ختم شد کار و بار فتوت

دیگر حاتم مین پادشاہی بود صفت کرم و سخاوت برو غالب و خصلت احسان و مروت برو مستولی ہموارہ موائد انعام او برای خاص و عام نہادہ فوائد اکرامش (غالب ۱۲) (دستار خوانہا ۱۲)
بجہت محتاجان و درماندگان آمادہ بیت

چو دست جود بخشش بر کشادی	ز عالم رسم خواہش بر فتادی

میخواست کہ جز نام کرم او بر زبانہا مذکور نشود و غیر از صفت جود و سخای او در اطراف عالم مشہور نگردد و بدین سبب ہر کہ در پیش او صفت حاتم کردی آتش غضبش اشتعال (شعلہ زنی ۱۲)
نمودہ بایذای وے مشغول گشتے و گفتے حاتم مردی صحرانشین ست و از جملۂ رعیت ولایت من نہ او را رتبۂ مملکت داری و نہ منصب فرمان روائی نہ قوت جہانگیری
و نہ بازوے کشورکشائی شعر

نہ او را خزانہ ست و نی تخت و تاج	نہ باجش کسے میدہد نے خراج

پیداست کہ اندست او چہ کرم آید و باسپ و شتر و گوسفندی چند کہ دارد چہ مقدار کرم نماید من انچہ در سالی حاصل حاتم باشد در روزے بسائل میدہم و صد بار بر خوان

او در یک چاشت پیش مهمان می نهم مصرع ببین تفاوت ره از کجاست تا بکجا
القصہ ملک یمن روزی جشنی عظیم ساختہ بود و طرح دعوتی پادشاہانہ انداختہ تمام روز
چون آفتاب بزر بخشی مشغول بود و مانند ابر بگوہر فشانی اشتغال می نمود ناگاہ در اثنای
این حال بیت

در ذکر حاتم کسے باز کرد	وگر کس ثنا گفتن آغاز کرد

ملک ازان برنجید و عرق حسدش در حرکت آمدہ با خود اندیشہ کرد کہ ہیچ گونہ زبان اہل
زمان از ذکر حاتم خاموش نیست و صنعت نکوکاری و مہمانداری او بر دل مردمان
فراموش نمی نیست ہمان بہتر کہ بدستیارے ملاح فکر کشتی عمر او را در غرقاب فنا افگنم و
بمددگاری استاد اندیشہ رقم نام او را از لوح زندگانی محو کنم بیت

کہ تا ہست حاتم در ایام من	بہ نیکی نخواہد شدن نام من

در پای تخت او عیار پیشہ بود کہ برائے یک درم صد خون ناحق را میان بر بستی
و بامید اندک فائدہ شیشۂ دل بسیار کسان را بسنگ جفا بشکستی بیت

چو چشم نازنینان بود خونریز	چو زلف خوبرویان فتنہ انگیز

القصہ شاہ یمن او را طلبیدہ بمواعید خسروانہ مستظہر ساختہ بران آورد کہ خود را
بقبیلۂ بنی طے رساند و بہر حیلہ کہ داند و بہر شعبدہ کہ تواند حاتم را نیست و نابود
گرداند عیار متعہد قتل حاتم شدہ متوجہ قبیلۂ طے گشت و بعد از مدتی بدان سر
منزل رسید با جوانی خوش خوی نیکو روی کہ سیماے بزرگی از جبہۂ او تابان و
فر فرخندگی در ناصیۂ او درخشان بود ملاقات کرد جوان از روی مہربانی و

(حاشیہ: پشتی یافتہ ۱۲ — بوعدہ ہائے ۱۲ — ذمہ دار ۱۲ — یعنی علامت ۱۲)

شیرین زبانی اورا پرسش کرم نموده پرسید که از کجا می آئی و بکجا میروی عیار پیشه جواب داد
که از زمین می آیم و عزیمت شام دارم جوان التماس نمود یک امشب بقدم کرم وثاق مرا
مشرف سازتا ما حضری که باشد بنظر شریف رسانم و بدین تلطف که کلبهٔ مرا بنور
حضور خود بیارائی منت دار شوم مصرع زود درآی و شبستان ما منور کن ✤ آن
عیار بجو شخوئی و دلجوئی بستهٔ آن جوان شده روی بمنزل وی نهاد و از آن جوان
رسم ضیافت و شرط مهمانداری بر وجهی تقدیم افتاد که هرگز آن عیار را در خاطر خطور
نکرده بود و در ضمیر او نگذشته میزبان لحظه بلحظه تکلفی دیگری نمود و مطعومات گوناگون
و مشروبات رنگارنگ ترتیب میفرمود بیت

هر نفسی بر سر خوانش نگر ‖ خورد نی خوب ترا زیکدگر

و مهمان ساعت بساعت بدل آن جوان را تحسین میکرد و بزبان ثنا و آفرین او
میگفت بیت

تبارک الله ازین مردمی و خوش خوئی ‖ گذشتهٔ ز همه نیکوان به نیکوئی

برین منوال تا شب تیره بپایان رسید و صبح روشن روی از افق مشرق آغاز
طلوع کرد مهمان با دیدهای گریان وداع میزبان را میان دربست و بزبان نیاز
مضمون این بیت جگر سوز دل گداز ادا میکرد بیت

دلم میسوزد از داغ جدائی ‖ چه بودی گر نبودی آشنائی

جوان بمبالغه بسیار درخواست میکرد که دو سه روزی اینجا اقامت نمای و مرد
عیار بانواع عذرها متمسک شده میگفت بیت

نیارم شد البتہ اینجا مقیم	کہ در پیش دارم مہمے عظیم

جوان گفت مرا تشریف محرمیت ارزانی دار و مہمی کہ ہست با من درمیان آر شاید کہ مددی توانم کرد و ہمراہی بجای توانم آورد مہمان چون دلنوازی و جوانمردی از وے مشاہدہ کردہ بود با خود تامل نمود کہ این مہم کلی کہ مرا در پیش ست بی امداد چنین یاری وبیدستیاری ازین گونہ مددگاری سرانجام نخواہد یافت کہ مردی با مروت و کارساز و دلجوئی و غریب نواز ست ہیچ بہ ازین نیست کہ پردہ از روی کار بردارم و او را یار و محرم خود ساختہ روے بساختن آن مہم آرم نظم

یک گل مقصود درین بوستان	چیدہ نشد بے مدد دوستان
دامن یاری گرت افتد بدست	فارغ و آزادہ توانی نشست
کار تو از یار مکمل شود	مشکلت از ہم نفسان حل شود

پس اول جوان را بجہت اخفای آن مہم سوگند داد و بعد از مبالغہ بسیار و تاکید بیشمار سر خود را با او درمیان نہاد و گفت شنودہ ام کہ درین نواحی حاتم نام کسی ہست کہ لاف جوانمردی میزند و دعوی احسان و مردم نوازی میکند شاہ یمن را ظاہرا ازو دغدغہ در دل و خدشہ در خاطر پدید آمدہ و من مردی پریشان روزگارم و معاش من از دزدی و عیاری میگذرد و دریں ولا سلطان ولایت یمن مرا طلبیدہ و عدۂ مال و متاع فراوان فرمودہ بشرط آنکہ حاتم را پیدا کنم و بقتل آرم و سر او را بتحفہ پیش ملک برم و من بضرورت وجہ معیشت این صورت را قبول کردہ بدین قبیلہ آمدہ ام نہ حاتم را می شناسم و نہ راہ بمنزل او می برم از درویش پروری و غریب نوازی تو عجیب

غریب نباشد که حاتم را بمن نمائی و در قتل او شرط مددگاری بجا آری تا من از عهدهٔ عهدی که کرده ام بیرون آمده باشم و بدولت تو از مواعید شاه یمن بهره مند گردم جوان این سخنان را استماع نموده بیت

بخندید و گفتا که حاتم منم	سر اینک جدا کن به تیغ از تنم

ای مهمان برخیز و پیش از انکه متعلقان من خبردار گردند سر من بردار و سر خود گیر تا مقصود شاه یمن حاصل و مراد تو نیز میسر گردد بیت

چو حاتم بآزادگی سر نهاد	جوان را برآمد خروش از نهاد

عیار فی الحال پیش حاتم بر زمین افتاد و بوسه بر دست و پای وی بداد و میگفت نظم

اگر من گلی بر وجودت زنم	نه مردم که در کیش مردان زنم
دو چشمش ببوسید و در بر گرفت	وز انجا طریق یمن برگرفت

حاتم اسباب راه او از زاد و راحله تهیه نموده او را تسیل کرد و عیار پیشه بعد از قطع راه چون پیش پادشاه آمد صورت حال بعرض رسانید ملک یمن از روی کرم طبعی منصف شد و از راه آزادگی و جوانمردی معترف گشت که کرمی درین مرتبه حد هیچکس از عالمیان نیست و سخاوتی بدین مثابه مقدور هیچیک از آدمیان نه بیت

هست جوانمرد درم صد هزار	کار چو با جان فتد آنجاست کار

در کتاب جواهر الامارة آورده که چون حاتم وفات کرد و او را دفن کردند قضارا قبر او در محلی واقع شد که ممر سیل بود وقتی از اوقات باران عظیم بارید و سیل هائل بیاید و نزدیک بود که قبر حاتم ویران گردد بیسرش خواست که قالب او را بموضعی دیگر که ازین آفت امین باشد

نقل کند چون سر تربت او را باز کردند همه اعضا و اجزای او از هم ریخته بود الا دست راست او که هیچ نوع تغیری نداشت مردم ازان حال متعجب شدند و ازچنان صورتے شگفت ماندند پیری صاحبدل درمیان نظارگیان بود گفت ای مردمان ازین معنی متعجب مشوید و از سلامتی دست حاتم عجب مدارید که او بدین دست عطای بسیار بسائلان داده بود لاجرم در حمایت خیر و کرم بسلامت مانده است هرگاه دست کافر بت پرست بواسطهٔ عطا از خلل ریختن سالم می ماند چه عجب که تن مومن خدای پرست بوسیلهٔ سخا و احسان با خلق خدای از آفت سوختن آتش دوزخ امین گردد چه حصول دولت جاودان بتمهید قواعد خیر و احسان باز بسته است بیت

یعنی متعجب ۱۲

دولتیان سرخ زجهان تافتند	دولت باقی زکرم یافتند

دارا از حکیمے پرسید که پیرایهٔ سلطنت چیست گفت در عزت زیستن گفت عزت را چگونه نگاه توان داشت گفت بخوار داشتن زر هر که زر در نظر او خوار است همه کس او را عزیز و مکرم دارند و هر که زر را عزیز و مکرم دارد همگنان او را خوار و بمقدار شمارند

قطعه مال از بهر آن بکار آید	تا ز بهر تنت سپر گردد
هر که تن را فدا ے مال کند	مال و تن عرضهٔ خطر گردد
هر کسے که خوار دارد زر	هر زمانے عزیز تر گردد

یعنی محل ۱۲

والحمد لله که آئین سخاوت و مروت و قوانین احسان و فتوت حضرت شاهزادهٔ عالم مظهر انوار لطف و کرم مهر سپهر سلطنت و جهانبانی شاه بارگاه ابهت و گیتی ستانی دارا ے جهان آرا ے عدو بند کشور کشای قطعه

جوانمردی ۱۲
بزرگی ۱۲

معین الملک والدولہ ابوالمحسن کہ جود او	چو ابر نو بہاری عالمی را تازہ می سازد
ز انعام و عطا و مرحمت نزدیک آن آمد	کہ رسم احتیاج از عرصۂ عالم بر اندازد

نامۂ جود حاتم طے کردہ و دفتر سخاوت معن بن زائدہ را رقم محو بر کشیدہ قطعہ

کیخسرو زمان و فریدون روزگار	ہم شہریار عدلی و ہم پادشاہ بود
عدلت نظام عالم و حلمت قوام ملک	جودت پناہ سائل و دستت پناہ جود

حق سبحانہ و تعالی منشور احسان شامل او را بتوقیع وَهُوَ مُحْسِنٌ فَلَهُ أَجْرُهُ عِنْدَ رَبِّهِ موشح دارا و نشان انعام کاملش بہ طغرائے وَكَذَٰلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ موقع و مزین گردانا د

باب بیست و دوم در تواضع و احترام

تواضع سبب رفعت ست چہ در حدیث آمدہ ست کہ مَنْ تَوَاضَعَ لِلّٰهِ رَفَعَهُ اللّٰهُ یعنی ہر کہ فروتنی نماید برای خدا خدای او را برداردو درجۂ او را بلند گرداند بیت

تواضع ترا از جمبندی دہد	ز روے شرف سربلندی دہد

نصیر بن احمد از ملوک سامانیہ پسر خود را وصیت کرد کہ ای فرزند دلبند اگر میخواہی کہ مملکتے کہ تا بمشقت بسیار بدست آوردہ ام و سلطنتے کہ عمر عزیز در تمہید قواعد آن صرف کردہ سالہا بر تو بماند بر خزینہ اعتماد مکن کہ مال در معرض زوال ست و بر لشکر دل منہ کہ مرد سپاہی منقلب الاحوال ست تکیہ در دوام ملک و قیام حکم بر کرم نمای و در تواضع افزاے کہ تواضع و کرم دو دام اند مر دلہاے مردمان را و ہر کہ صید از ین دو دام شد

سلہ مددگار ملک و دولت ۱۲ سلہ جنکے سبب سے قیام ہوا ۱۲ سلہ درحالیکہ وہ محسن ہے پس اسکے لئے اجر اسکا ہے رب کے پاس ۱۲ سلہ اسی طرح جزا دیتے ہین ہم احسان کرنے والون کو ۱۲ سلہ جو کوئی فروتنی کرے اللہ کیواسطے مرتبہ اس کا بڑھاتا ہے خدا ۱۲

هرگز روی رهائی ندارد گویا اشارت سید عالم صلے اللہ علیہ وسلم درین عبارت که سید القوم خادمہم بدین معنی ست که هرگاه کسی را بخدمت تواضع نمود دل او صید تو گشت و در دام محبت تو مقید شد پس او محکوم تو و تو مخدوم او باشی و او صید تو و تو سید او شوی نظم

تواضع میدهد از روشنائی	بسے بیگانگان را آشنائی
تواضع هر که دارد سرفراز ست	بروئے او در اقبال باز ست

تواضع آنست که کسی مقدار خود را از مقدار دیگری کمتر بیند پس عزت و حرمت خود برطرف نهاده دیگران را عزیز و محترم سازد و ازین معنی کسی اجتناب می نماید که شرف ذات و علو قدر او در معرض اشتباه مانده باشد فاما آنکه فی نفس الامر بزرگ قدر و عالی مرتبه است او از تواضع نترسد زیرا که تواضع از بزرگی و جلالت او هیچ کم نکند بلکه نباهت و شوکت او نزدیک خالق و خلائق مے افزاید بیت

تواضع ز گردن فرازان نکوست	گدا گر تواضع کند خوی اوست

و ازینجا معلوم میشود که کبر از خصائص ناقصان و ساقطان ست و غرض ایشان پوشیدن نقصان خویش اما بحقیقت قبائح خود را ظاهر میگرداند چه کبر آدمی را خوار و بیمقدار سازد نظم

تا توانے بگرد کبر مگرد	متکبر برے ز کبر نخورد
گر توبے کبر و بیریا باشے	خاص درگاه کبریا باشے

و تواضع از همه کس زیبا می نماید و از اهل دولت زیباتر زیرا که پیرایۂ بزرگی تواضع ست

---

۱ سردار قوم کا خادم اُن کا ہے ۱۲ ۲ بتقدیم نون بر موحده ملبندی ۱۲ ۳ افتادگان ۱۲

آوردہ اند کہ ابن سماک بمجلس ہارون رشید آمد خلیفہ از برای او برخاست و تعظیم کرد ابن سماک گفت اے خلیفہ تواضع تو در پادشاہی بزرگتر ست از پادشاہی تو خلیفہ گفت سخنی نیکو گفتی زیادت کن گفت ہر کہ حق تعالی او را مال و جمال و بزرگی دہد او در مال با بندگان خدا مواسا و احسان کند و در جمال خود پارسائی ورزد و در بزرگی تواضع نماید حق تعالی او را از مخلصان خود گرداند ہارون رشید دوات و قلم طلبید و بدست خود این سخنان را بنوشت و این نوشتن نیز علامت تواضع خلیفہ بود شنوے

زیرکان آزمودہ اند بسے	بر تواضع زیان نکرد کسے
از تواضع بلند گردد نام	وز تواضع رسیدہ اند بکام
متواضع بزرگوار بود	مظہر لطف کردگار بود

و تواضع و احترام دربارۂ اشراف انام چون سادات عظام و علمای اعلام و مشائخ کرام اقتباس تمام دارد و موجب ارتفاع لوای دولت متواضع باشد امام محمد حسن شیبانی رح نزدیک رشید آمد رشید او را تعظیم بسیار کرد چنانچہ برپای خاست و او را بجای خود بنشاند و چون برخاست چند قدم برسم مشایعت با وے برفت یکی از جملہ خواص او گفت کہ با چنین تواضعے کہ خلیفہ نمود مہابت خلافت نمی ماند رشید جواب داد کہ آن مہابتی کہ بتواضع زائل شود نا بودن آن اولی تر و قدری کہ باحترام بزرگان بجاہد کاستہ و محو شدہ بہتر بیت

قدری کہ بتعظیم کسان کاستہ گردد	مردی بچنان قدرے کے آراستہ گردد

آوردہ اند کہ اسمٰعیل سامانی پادشاہ خراسان و سلطانی بین سامان بود روزے

عالمی بہ مہمے نزد وی آمد او را تعظیم بسیار نمود و چون میرفت ہفت گام از عقب وی برفت شبانہ حضرت رسالت پناہ را صلی اللہ علیہ وسلم در واقعہ دید یعنی درخواب دید ۱۲ کہ با او میگوید کہ ای سمعیل یکی از علمای امت مرا عزیز داشتی من از حضرت حق سبحانہ درخواستم تا ترا در ہر دو جہان عزیز دارد و تو ہفت قدم در عقب وی رفتی دعا کردم تا ہفت تن از نسل تو پادشاہی کنند و ہر دو دعا در بارۂ تو مستجاب شد و یکے از علامات تواضع میل کردن ست بصحبت صلحا و علمای دین و درویشان صاحب یقین نہ جماعتی کہ خود را بصورت علمای ربانی و مشائخ حقانی بحلق نمایند و بطمع حطام فانی سخنان حق را بزیور خوشامد بیارایند بلکہ بصحبت کسی باید رفت کہ کارہ صحبت مردم باشد و بجبھی اعتقاد باید کرد کہ نخواہد کہ کسی او را اعتقاد کند آوردہ اند کہ چون عبد اللہ طاہر بحکومت خراسان آمدہ در نیشاپور نزول فرمود اعیان و اشراف بسلام وی آمدند بعد از یک ہفتہ پرسید کہ ہیچکس ماندہ ہست درین شہر کہ بسلام ما نیامدہ باشد و ما را نپرسیدہ گفتند ہر کہ درین شہر اسمے و رسمی داشتہ شما را پرسیدہ و بمجلس شما رسیدہ الا دو درویش کہ ہر یک از ایشان در گوشہ نشستہ اند و دیدۂ از مشاہدۂ این و آن بربستہ و از غوغای خلق باز رستہ اند و بذکر حق پیوستہ مثنوی

معتکفان حرم کبریا اعتکاف کرنے والے ۱۲	نشستہ زدل صورت کبر و ریا
دیدہ نہ و کون و مکان در نظر	بال نہ و ہر دو جہان زیر پر
ملک نہ و نوبت شاہی زدہ	تخت در ایوان الٰہی زدہ

عبد اللہ پرسید کہ این دو تن کیانند گفتند احمد حرب و محمد اسلم طوسی کہ علمائے

حطام الفضم المتکسر الی ہونا ادنی ۱۲

ربانی اند و بدرگاه سلاطین و امرا تردد ننمایند گفت اگر ایشان بسلام ما نیایند
ما بسلام ایشان رویم پس سوار شد و نزدیک احمد حرب رفت یکی دویده رسید
گفت که عبدالله طاهر می آید احمد را مجال فرار نشد و عبدالله بخانهٔ وی درون رفت
احمد برپای خاست و دستی سر در پیش افگنده بایستاد و عبدالله نیز برپای ایستاده
بود احمد سر برآورد و گفت ای پسر طاهر شنیده بودم که مرد نکوروی و خوش منظری
و حالی که من می نگرم از آن خوبتر است که می گفتند اکنون این روی نیکو را بنافرمانی
خدا زشت مگردان و چنین رخساره را هیمهٔ آتش دوزخ مساز این بگفت و رو
بقبله آورد و بنماز درپیوست عبدالله گریان گریان از خانهٔ وی بیرون آمد
و نزدیک محمد اسلم رفت محمد او را بار نداد هر چند که جهد کرد سود نداشت گفتند صبر
باید کرد تا روز آدینه که وی از خانه بیرون می آید و بنماز میرود شاید که ملاقات
واقع شود عبدالله روز آدینه بیامد و بر سر کوچهٔ وی بایستاد شیخ بنماز بیرون آمد
چون دید که سواران ایستاده اند همانجا توقف نمود عبدالله از مرکب فرود آمد و
پیش محمد اسلم آمد و سلام کرد پرسید که چه کسی و چه کار داری گفت عبدالله طاهرم
و بزیارت تو آمده ام شیخ گفت حاشا ترا با من چه کار و مرا با تو چه گفتار پس روی
بدیوار آورد و در وی نگاه نکرد عبدالله پیش آمد و روی بر خاک قدم او نهاد و مناجات
کرد که الهی این مرد برای رضای تو مرا که بندهٔ بدم دشمن دارد و من برضای تو او را
که بندهٔ نیک است دوست میدارم بحرمت آن دشمنی و این دوستی که برای تست
این بد را در کار آن نیک کن بلطف آواز داد که سر بردار که گناه ترا در کار طاعت

نظم

ادکردم

اگرچہ ما بدان روزگاریم	ولیکن نیکوان را دوست داریم
چہ باشد گر بدان را در قیامت	بہ نیکان بخشد از راہ کرامت

آوردہ اند کہ یکی از ملوک بدیدن درویشے رفت آن درویش فی الحال سجدہ بجای آورد وزیر شاہ پرسید کہ این چہ سجدہ بود گفت سجدۂ شکر دیگربارہ پرسید کہ برای چہ شکر کردی گفت خدای را سپاس کردم برای آنکہ سلطان را نزد من آوردہ مرا پیش سلطان نبرد کہ آمدن شاہان نزد درویشان عبادت است و رفتن درویشان بدرگاہ شاہان معصیت پس چون سلطان را طاعتی حاصل شد و معصیتے از من صادر نگشت محل شکرگزاری و سپاسداری باشد مثنوے

اگر دم زدرویش پرسی زنے	ز رفعت قدم فوق کرسی زنے
کسی کاستعانت بدرویش برد	اگر بر فریدون زد از پیش برد

باب بست و سوم در امانت و دیانت

علمای دین و عرفای[1] صاحب یقین چنین گفتہ اند کہ امانت رکنی اعظم ست از خصال حمیدہ و دیانت اصلی محکم از اخلاق پسندیدہ بنیاد ایمان بامانت تمام گردد چنانکہ فرمودہ اند لا اِیْمَانَ لِمَن[2] لا اَمَانَۃَ لَہٗ قاعدۂ شرع بحفظ قواعد دیانت نظام[3] پذیرد مثنوے

شرع کہ بنیاد صیانت[4] نہاد	قاعدۂ دین بدیانت نہاد

[4] حفاظت ۱۲

[1] شناسندگان ۱۲ [2] نہین ہے ایمان جسکو امانت نہین ہے ۱۲ [3] آراستگی ۱۲

دردولت ار میل بخیانت بود	از شر دوزخ امانت بود

هر کرداری وگفتاری که دران نگری ودر هر دیدنی وشنیدنی که اطراف آن را
تامل کنی حدی بامانت دارد وحدی بخیانت چون کسی دران امانت نگاه ندارد
خیانت کرده باشد وهرچه خدای به بنده داده امانت ست که درآن خیانت روا
نیست مثلاً دیده امانتی ست که بدان در آثار قدرت نگرند وگوش امانتی که بدان
سخن حق استماع کنند وزبان امانتی که بدان ذکر خدا گویند ودست امانتی که
بدان نفع بخلق خدا رسانند وعلی هذا چون کسی دیده بنظر حرام بگشاید وگوش به
استماع اقوال ناشایست نهد (بنابرین ۱۲) وبزبان بهتان ودروغ گوید ودست بآزار مسلمانان
بگشاید هرآئینه در امانت (نالائق ۱۲) الهی خیانت کرده باشد ونهی ربانی که فرمود یا ایها
الذین آمنوا لا تخونوا الله می شنوده باشد مثنوی
(اے مومنو خیانت نکرو اللہ کی ۱۲)

ای شده ز ایمان وامانت بری	دین تو فارغ ز دیانت گری
ترس نداری که فنائیت هست	شرم نداری که خدائیت هست

در سلاطین رابعد از محافظت این امانتها حفظ امانت دیگر لازم ست یعنی ملاحظهٔ
حال رعایا که ودائع حضرت خالق البرایا اند اگر در محافظت ایشان تقصیری
رود وقصوری بارکان امانت (امانتین ۱۲) راه یابد (خلائق ۱۲) حکما گفته اند اگر پادشاهی عاملی ظالم را
بعمل فرستد ومهم رعیت بجباری وستمگاری حواله کند علامت خیانت ست در
حق رعیت چه ستمگاره را بر ضعفا وعجزه (جمع عاجز ۱۲) مستولی ساختن چنان باشد که شبانی
(چوپانی ۱۲) گوسپندان بگرگ دادن نظم

ستمگاره گر گیست بادار و گیر	رعیت ہمہ گوسپندے حقیر
چو سپردی این گوسپندان بگرگ	فتادند اندر بلائے بزرگ

و دیگر ملاحظۂ دیانت لازم ست و دیانت محافظت امانتی ست که میان بنده و خدا باشد و کسی بر آن اطلاع نیابد مگر بعد از اظهار آن و صیانت قانون دیانت موجب سعادت هر دو سرا ے بلکه سبب حصول رضای خدا است بیت

در دیانت کوش تا دنیا و دین گیری دو فرغ	بے دیانت را نه دنیا بر مراد ست و نه دین

و همیشه مردم متدین بکرم باشند و نزد همه کس عزیز و محترم آورده اند که در اول زمان نوشیروان که هنوز رایت عدالت نیفراخته بود و بشتغال بعیش و عشرت بکار رعیت نپرداخته در همسایگی او مردی بود بکرم مشهور و برعایت مهمانان و مراعات ایشان موصوف و مذکور بیت

باحسانش فقیران شاد گشته	ز بند احتیاج آزاد گشته

پیوسته خوان انعام بگسترد ے و خاص و عام را بمهمانی آوردی چون آوازۂ او بمردمی بر آمد و صیت جوانمردی او در افواه والسنه افتاد نوشیروان بجهت امتحان لباس بازرگانان پوشیده بخانۂ او رفت و میزبان او را نشناخته چنانچه عادت او بود طریق تکلف نگاه داشته و از دقائق مروت و لوازم ضیافت هیچ نکته فرو نگذاشت و او را در صفه آورد که پنجرۂ آن در باغ انگور بود و انگورهای لطیف رسیده بر تاکها می نمود آنجا صحبت داشتند و میزبان چندان تکلف کرد که نوشیروان متعجب شد و در آخر مجلس گفت ای خواجه من مردی بازرگانم و بآوازۂ فتوت و جوانمردی

دیانت دار ۱۲ دهنها ۱۲ زبانها ۱۲ بر آمده ۱۲ پخته ۱۲

آن صفه را پنجره در باغ انگور بود

تو ترا تصدیع دادم انچه دربارۂ تو از کرم واحسان شنیده بودم **مصرع** چون بدیدم هزار چندانی ٭ اکنون میروم برمن حکمی فرمای که برای تو چه تحفه فرستم وچه هدیۂ ترتیب نمایم میزبان گفت ای خواجه بدولت تو همه اسباب مهیاست چون پردۂ حشمت از میان برخاست ورسم تکلف برطرف شد مرا میل انگور تازه هست اگر شمارا بباغی برند یا برای شما برسم تبرک بیارند قدری برای من بفرستید نوشیروان گفت درباغ تو انگور بسیار دیدم چرا ازان نخوردی گفت اے خواجه پادشاه ما مردی ظالم غافل ست پروائے رعیت ندارد انگورهای مردم رسیده و کسی تعین نمیکند که حزر گیرد ومردم بی ملاحظه حزر انگور میخورند ومن محروم جهت آنکه حق او درین باغ هست وهنوز حزر نکرده اند اگر انگور بخوردم خیانت کرده باشم و در مذهب من خیانت وبی دیانتی حرام ست چون غوره پدید آید درباغ ببندم و مهر کنم ونگذارم که هیچ آفریده درانجا رود تا وقتیکه پادشاه عشر خود بگیرد انگه من دست بانگور کنم نوشیروان که این حکایت شنید بگریست وگفت که آن پادشاه ظالم و غافل منم وبسبب دیانت تو از خواب غفلت بیدار شدم پس طریق عدل پیش گرفت وآن مرد را معزز ومعظم ساخت **قطعه**

از دیانت کار مے یابد نظام	وز امانت مرد کامل مے شود
بے تکلف از تدین خلق را	دولت دارین حاصل مے شود

در اخبار آمده که پسر امیر بلخ روزی بتماشا بیرون آمده بود گذرش بردیوار بستے افتاد نگاه کرد پیرے دید زناری برمیان بسته وبیلے در دست گرفته درخت می نشاند

امیرزاده گفت ای پیر درختی که از میوهٔ آن نخواهی خورد چرا می نشانی پیر گفت
دیگران کاشتند ما میخوریم ما نیز می کاریم تا دیگران بخورند و شاید که ما نیز بخوریم امیرزاده
جوانی نورسیده و مغرور بود بطلاق سوگند خورد که تو از میوهٔ این باغ نخواهی خورد این
بگفت و بگذشت پیر پرسید که این چه کس بود گفتند پسر امیر بلخ بعد از مدتی امیرزاده
بتماشا سوار شده با کوکبهٔ خود میراند بباغی رسید بغایت دلکشا و روضهٔ دید بسیار
خوش هوا نظم

درختانش همه بالا کشیده	بر ایشان میوه های خوش رسیده
زبالای درختان سرافراز	نوا خوان گشته مرغان خوش آواز

امیرزاده را آن باغ بسیار خوش آمد عنان باز کشید و از مرکب پیاده شد و در باغ
در آمد پیری دید زنار بند که در آن باغ می گشت چون امیرزاده را دید نشناخت و
امیرزاده نیز او را ندانست پیر طبقی از میوه های چیده و لطیف پیش آورد امیرزاده
آغاز خوردن کرد در اثنای میوه خوردن قدری بدست پیر داد که تو هم بخور و با ما
اتفاق نمای پیر آن میوه را به یکی از ملازمان او که ایستاده بودند داد و گفت مرا
ازین میوه نشاید خوردن امیرزاده پرسید که چرا گفت بجهت آنکه وقتی من این درختان
را می نشاندم پسر امیر بلخ بدینجا رسید و مرا در نشاندن درخت سرزنش کرد که عمری
گذرانیده و بلب گور رسیده چه املی دور و دراز داری که درین سن درخت میکاری که بعد
از چند سال دیگر را میوهٔ آن خواهد رسید من سخن او را جواب گفتم و او بطلاق سوگند
خورد که از میوهٔ این باغ نخوری من از حرمت آنکه شاید زنده و کدخدا باشد میوهٔ

این بلغ نمی خورم تا طلاق واقع نشود و من از عهدهٔ دیانت بیرون آمده باشم جوان گفت ای پیر آن امیرزاده منم و آن سوگند من خورده بودم از بهر این دیانت که ورزیدی وزارت خود را بتو تفویض کردم و در هیچ مهم بی مشاورت تو شروع نخواهم نمود پیر زمانی سر در پیش افگنده تاملی کرد پس از آن سر برآورد و گفت قبول کردم امّا پادشاه مسلمان و وزیر گبر روا نباشد پس زنّار ببرید و کلمهٔ شهادت بر زبان راند و ببرکت دیانت بدولت اسلام رسید بیت

گر علو قدر خواهی از دیانت رخ متاب	با تو گفتم گفتنی والله اعلم بالصواب

باب بیست و چهارم در وفا بعهد

وفا کار جوانمردان صاحب کمال ست و حسن عهد از خصال بزرگان ستوده حال رخسارهٔ هر عهدی که آرایش از خال وفا یابد مرغ دل هیچکس گردن از رشتهٔ دام محبت او برنتابد حق سبحانه فرمود که یَآاَیُّهَا الَّذِیْنَ اٰمَنُوْٓا اَوْفُوْا بِالْعُقُوْدِ یعنی ای مومنان وفا کنید بعهدها که با یکدیگر می بندید و جای دیگر میگوید قوله تعالیٰ وَاَوْفُوْا بِعَهْدِیْٓ اُوْفِ بِعَهْدِکُمْ یعنی وفا کنید بعهدی که با من بندید تا وفا کنم بعهد شما یعنی جزای خیر در عوض آن بشما دهم و در حدیث آمده که لَا دِیْنَ لِمَنْ لَا عَهْدَ لَهٗ کمال دین داری نیست کسی را که رعایت عهد نکند بیت

نیست بر مردم صاحب نظر	خدمتی از عهد پسندیده تر

روزی حضرت اسماعیل علی نبینا و علیه السلام با دوستی همراه افتاد آن دوست

ل اے مومنو پورا کرو بندھے ہوئے عہدون کو ۱۲ ع اور پورے کرو میرے عہد پورے کرونگا مین تمھارے عہد ۱۲
س نہین ہے دین جسکو کہ عہد نہین ہے ۱۲

بدر خانہ خود رسید اسماعیل را گفت من ہمراہی ترا دوست میدارم وعدہ کن با من
کہ درین موضع بنشینی تا من بخانہ درون روم و مہمے دارم بسازم وفی الحال بیرون آیم
اسماعیل وعدہ کرد و آنجا نشست آنمرد کہ بخانہ درآمد اور ا مہمے کلی افتاد و از وعدہ خود
و اسمٰعیل فراموش کردہ بہ چارۂ کار خود مشغول شد و خانۂ او راہی دیگر (یعنی دوسرا کام) داشت از انجا
بیرون رفت بعد از سہ روز بدان موضع رسید اسماعیل را دید بر در خانہ نشستہ گفت
ای ثمر شجرۂ خلت (دوستی) وای پیسپر پدر رملت اینجا چہ نشستۂ گفت از ان وقت کہ مرا بوعدۂ
اینجا نشاندۂ نشستہ ام و دیدۂ انتظار بر راہ معاودت تو نہادہ گفت چون من
نیامدم تو چرا نرفتی گفت وعدہ کردہ بودم روا نداشتم کہ خلاف کنم و اگر مدتہا تو
نمی آمدی من اینجا می نشستم و از این کوی نمی رفتم لاجرم حق سبحانہ در کلام خود او را
بدین نوع صفت کردہ اِنَّہٗ کَانَ صَادِقَ الْوَعْدِ یعنی او پیغامبر راست وعدہ و درست
(البتہ وہ وعدہ کا سچا تھا ۱۲) عہد بود بیت

از عہدۂ عہد اگر برون آید مرد		از ہر چہ گمان بری فزون آید مرد	

بعد از انکہ وفا بعہد خلق پسندیدہ است ہر آینہ بعہد خدا پسندیدہ تر باشد
در حکایات الصالحین آمدہ کہ خواجہ غلامی داشت پارسا و خدا ترس ناگاہ
این خواجہ بیمار شد عہد کرد با خدای کہ اگر ازین بیماری خلاص شود این غلام آزاد
کند حق سبحانہ او را شفا داد خواجہ دل در غلام بستہ بود او را آزاد نکرد و دیگر بارہ
بیمار شد غلام را گفت برو و طبیب را بیار تا مرا علاج کند غلام بیرون رفت و در
آمد خواجہ گفت طبیب کو غلام گفت طبیب میگوید کہ او مخالفت من میکند و بدانچہ

میگوید وفائی کند من او را علاج نمیکنم خواجه متنبه شد و گفت ای غلام طبیب را بگوی که از مخالفت باز گشتم و از نقض عهد توبه کردم و بعد ازین مصرع گر سر برود از سر پیمان نروم ٭ غلام گفت ای خواجه طبیب میگوید اگر تو صفت وفا پیش آری ما نیز شربت شفا ارزانی داریم خواجه غلام را آزاد کرد و در حال شفا یافت

بیت اگر بعهد محبت وفا کنی با حق	از روے لطف و کرامت وفا کند با تو

آورده اند که پادشاهے را مهمی صعب پیش آمد عهد کرد که اگر خدا مهم مرا بدلخواه من بسازد هر نقدیکه در خزانه دارم بر فقرا و مساکین قسمت نمایم حق سبحانه مهم او بر وفق دلخواه او بخوبی کفایت کرد پادشاه خواست که بعهد خود وفا کند خازنان را طلبید و فرمود تا نقود خزانه را حساب کنند بعد از حساب مبلغے کلی بر آمد امرا و ارکان دولت گفتند ای ملک این مقدار مال بدرویشان نشاید داد که لشکر بے برگ و نوا مانند پادشاه گفت که من عهد کرده ام که این همه باهل استحقاق رسانم ارکان دولت گفتند که علما نیز برینند که ملازمان ملوک بحکم وَالْعَامِلِیْنَ عَلَیْهَا از جملهٔ اهل استحقاق اند ملک درین قضیه متحیر شده بر غرفه نشسته بود که ناگاه دیوانه در گذر آمد فرمود که آن دیوانه را طلبید تا درین باب باو مشاورت کنیم دیوانه را آواز دادند ملک گفت ای دیوانه من عهدی و شرطے باخدا بسته بودم که چون مهم مرا بسازد هر نقدی که دارم در راه او تصدق کنم این زمان مهم کفایت شد مال و نقد بسیار ست امرا باتفاق آن راضی نمیشوند و علما سپاهیان را استحقاق ثابت میکنند تو چه میگوئی دیوانه گفت ای ملک در آن وقت که این عهد کردی که

مال بدرویشان دہم سپاہیان را در خاطر گذرانیدی گفت نہ ہمین گدایان و محتاجان را گذرانیدہ بودم گفت پس بدینہا دہ کہ در خاطر گذرانیدۂ یکی از ایشان گفت ای دیوانہ مال ہیچ نیست و سپاہی بی برگ و نوا دیوانہ روی از ان کس برتافت و گفت ای ملک تو دیگربان کس کہ نذر و عہد با او کردۂ کار داری یا نی اگر دیگر بار با او کار خواہد بود بعہد خود وفا کن و اگر با او کار نداری و محتاج او نخواہی شد ہرچہ خواہی بکن پادشاہ بگریست و فرمود کہ ہمہ اموال را بر فقرا و مساکین قسمت کردند نظم

چو محتاج خواہی شد آخر بدو	متاب از وفاداری خویش رو
کسانی کہ فرمان روا گشتہ اند	کرم زحسن و وفا گشتہ اند
وفاداری آئین شاہنشہی ست	غم عہد خوردن زکار آگہی ست

وحسن عہد از ہیچکس چنان خوب نمی نماید کہ از سلاطین زیرا کہ سخن ایشان بسامع ہمہ کس میرسد و احوال ایشان در ہمہ مجامع گفتہ میشود و مجموع خلق بر عہد و پیمان ایشان اطلاع می یابند و چون عہد خود را بپایان نرسانند دوست و دشمن را بر ایشان اعتماد نماند و در وصایای ہوشنگ مذکور ست کہ ای فرزند از نقض عہد و خلاف وعدہ اجتناب کن کہ شامت آن زود میرسد بیت

دست وفا در کمر عہد کن	تا نشوی عہد شکن جہد کن

و ملوک را خود از عہدۂ عہد سلطنت بیرون آمدن از جملہ لوازم ست آوردہ اند کہ افراسیاب در تعرف احوال ظالم و تفحص حالات مظلوم مبالغہ بسیار میکرد و ہیچ ہیچ بیکشب روزی جمعی از ندما گفتند کہ درین باب مبالغہ بسیاری نمائی

Marginal glosses: گوشہا ۱۲ ; جماعت ۱۲ ; پیمان ۱۲ ; ہمنشینان ۱۲ ; تجسس ۱۲ ; بازجستن ۱۲ ; [illegible] ۱۲

وازخرمی وتماشا بازمی مانی گفت وعدهٔ خود را خلاف نمی توانم کرد گفتند از تو هیچ
وعده نشنودیم گفت پادشاهی در حد ذات خود وعده ایست وذمهٔ پادشاه
لازم است که بدین وعده وفا کند ووفا آنست که داد مظلوم از ظالم بستاند وهر که
بدین طریقه نرود خلاف وعده کرده باشد مصرع خلاف وعده نباید
ز اهل دین ودیانت ۞ پادشاهی از حکیمی پرسید که مرد را کدام صفت عزیز
میگرداند گفت بوعده وفا کردن ویکی از فضایل حسن عهد آنست که بقای جهان
بدان بازبسته است زیرا که مدار عالم بر سلطنت ست ومدار سلطنت بر لشکر و
ملوک عالم خزائن خود را بر چشم ولشکریان امید صرف میکنند که بهنگام خروج دشمن
وفا نمایند اگر رسم وفا برافتد بر هیچکس از سپاهیان اعتماد نماند وارکان ملک
خلل پذیر شود ودیگر در سودا ومعامله وزراعات وتجارات سبب عقود وعهود
واقع ست که اگر بوفا نرسد نسق ونظام جهان محو ونابود گردد وپس از طریق وفا روی
بر نباید تافت وبصحبت وفاداران باید شتافت مثنوی

میل کسی کن که وفایت کند	جان هدف تیر بلایت کند
همچنین دوست که جانی بود	دوستی جان ز گرانی بود
جان که از و به جهان یار نیست	هیچ عزیز چو وفادار نیست
یار توان یافت بگیتی بسی	لیک وفادار نیابی کسی
صحبت آن کن که بصدق وصفا	دامن او گیر که ز اهل وفاست

در تاریخ ولایت خراسان مذکورست که دران وقت یعقوب لیث بقصد پادشاهی

رسید محمد طاهر حاکم نیشاپور بود با او باغی شد و او شهر را محاصره کرد ارکان دولت
محمد طاهر همه به بهانۂ کتابتها به یعقوب فرستادند و در اظهار خلوص و هواداری
مبالغها نمودند مگر ابراهیم حاجب که او هیچ کتابتی نکرد و کسی نفرستاده چون یعقوب
نیشاپور را بگرفت و رعایا و حشم را در ضبط ایالت خود درآورد ابراهیم حاجب را
طلبید و گفت چگونه بود که همه یاران تو کتابتها فرستادند و تو با ایشان موافقت
نکردی ابراهیم گفت ای ملک مرا با تو سابقۂ معرفتی نبود که تجدید آن عهد کردمی و
از محمد طاهر نیز شکایتی نداشتم که طریق مخالفت او سپردمی و از خود رخصت آن نیافتم
که حق انعام و پرورش او را به شکستن عهد و پیمان برطرف نهادمی **فرد**

من نه آنم که سر از خط وفا بردارم	اگرچه سازند جدا چون قلمم بند ز بند

یعقوب گفت تو لائق آنی که ترا تربیت کنند و مستحق آنکه مهم ترا تمشیت دهند **مصرعہ**
آفرین باد بر وفاداران ❊ پس او را از جملۂ آن مردم بقبول و اقبال اختصاص
داد و آنها را که بنفاق جانب ولی نعمت خود را فروگذاشته بودند بانواع عقوبات
و تعذیبات عرضۂ تلف کرد **قطعہ**

کسی که حق نشناسد از و امید ببر	کسی که نیست وفایش بدو مکن پیوند
ز حسن عهد بعالم اگر علم گردی	لوای رفعت تو بگذرد ز چرخ بلند

باب بیست و پنجم در صدق

راستی و استگاری سبب ایمنی و رستگاریست **قطعہ**

راستان رسته اند روز شمار	جهد کن تا از ان شمار شوی

اندرین رسته راستکاری کن | تا دران رسته رستگار شوی

بزرگان گفته اند عرصهٔ سخن ازان فراخ ترست که گوینده را پای بیان در سنگ خلاف آید تا گل صدق در چمن سخن بوی برخورداری میدهد نفس ناطقه را دستهٔ خار دروغ بربستن نشاید قطعه

زبان پاک را حیف ست بسیار | که از لوث دروغ آلوده سازی
اگر پا برندارے از رهِ صدق | سر از گردون گردان برفرازی

یکی از بزرگان دین فرموده که بر تقدیری که دروغ گفتن خوف عقاب [عذاب ۱۲] و در راستی امید ثواب نبودی بایستی که عاقل از دروغ احتراز نمودی و بجانب راستی میل کردی ازانکه دروغ مرد را خوار و بیمقدار گرداند بیت

از کجی افتی بکم و کاستی | از همه غم رستی اگر راستی

آورده اند که مستر شد خلیفه در وصیت نامهٔ پسر خود نوشته بود که اگر خواهی که مردم از تو ترسند دروغ مگوی [نام ۱۲] که مردم دروغگوی بی مهابت [هیبت ۱۲] بوند اگر چه هزار شمشیر برای محافظت او گرد او باشد یعنی اگر هزار تیغ برهنه در کوکبهٔ دولت کسی می برند و شمشیر زبانش جوهر صدق ندارد در نظر مردم هیچ شگوفه نیارد دست شوی

تو در کار خود راستی بر بکار | که هم رسته گردی و هم رستگار
بود گر چه مردم بسی کج خرام | بآخر شود راستان را غلام
اگر چند باشد کمان سخت گیر | بآخر تواضع کند پیش تیر

آورده اند که حجاج ظالم جمعی را سیاست میکرد چون نوبت به یکی از ایشان

رسید گفت ای امیر ام انکش که بر تو حقی ثابت کرده ام گفت ترا بر من چه حق ست گفت فلان دشمن تو ترا وقیعت میکرد و به نسبت تو سخنان فحش میگفت من او را منع کردم و از دشنام تو باز داشتم حجاج گفت برین معنی گواهی داری گفت دارم و بسوی دیگری اشارت کرد که او دران مجمع بود آن کس گفت آری راست میگوید و من شنودم که او آن کس را از آسیب غیبت تو منع میکرد حجاج گفت تو چرا با او مشارکت نکردی و موافقت ننمودی در منع دشمن گفت من ترا دشمن میداشتم برمن لازم نبود که طرف تو رعایت کردمی حجاج فرمود تا هر دو را آزاد کردند یکی را بسبب حق وی و یکی را بجهت صدق وی و این مثل در میان مردم پیدا شد که اِنْ کَانَ الْکِذْبُ یُنْجِیْ فَالصِّدْقُ اَنْجیٰ اگر دروغ کسی را امیر ماند راست رهانندہ ترست

نظم راستی آنجا که علم برزند	یاری حق دست بهم برزند
راستی خویش نهان کس نکرد	بر سخن راست زیان کس نکرد
راستی آور که شوی رستگار	راستی از تو ظفر از کردگار
چون بسخن راستی آری بجای	ناصر گفتار تو باشد خدای

و چنانچه کذب آبرو را می برد مزاح و هزل و طیبت و لهو و لعب نیز مسقط عرض ست خصوصاً از ارباب اختیار که بمزاح کردن ملازمان ایشان دلیر میشوند و او را وقعی در دل ایشان نمی ماند و ممکن که چون باکسی مزاح کنند کینه در دل گیرد و بمرور زمان در صدد انتقام آید و ازان صورت فتنها زاید و در روشنائی نامه مذکورست

نظم مکن فحش و دروغ و هزل پیشه	مزن بر پای خود زنهار تیشه

لغاً اگر جھوٹ نجات دیتا ہے تو سچ بہت زیادہ نجات دینے والا ہے ۱۲

که گرشاهے برد ہزل آبرویت	وگرماہی کند چون خاک کویت

دیگر غیبت کردن از ذوی الاقتدار مناسب نمی نماید چه ایشان را قدرت آنست که بمواجہه هرکه خواهند و هرچه خواهند بگویند پس خود را در حساب اهل غیبت نباید داشت و ملازمان را هم از غیبت دیگران منع باید کردن که شامت غیبت بسیار مضرت آن در دنیا و آخرت بیشمارست نظم

غیبت کس تا بتوانی مگوے	زانکه زغیبت برود آبروے
گوش منه بر لب غیبت گران	تا تو هم انباز نباشی دران

باب بیست وششم در انجاح حاجات

هرکه خواهد که حاجتهای او نزد خدای تعالی روا شود باید که بدانچه تواند حاجات خلق برآرد و در حدیث آمده حق سبحانه تعالی یاری میدهد بندهٔ خود را مادام که یاری میدهد بندگان او را بیت

اگر توقع بخشایش خدا داری	زروی لطف وکرم بر شکستگان بخشای

در اخبار وارد است که هرکه انعام ربانی روی بوی آورد و افضال سبحانی در حق او بسیار شود کثرت احتمال مؤنات محتاجان واداء حقوق فرماندگان بروی لازم بود زیرا که وجوب سد فاقهٔ اهل احتیاج بر قدر نعمت ست هرچند نعمت اهل اختیار واقتدار بیشتر باشد انجاح مرادات فقرا و روا کردن حاجات ضعفا بیشتر باید پس صاحب سعادتی که دولت سلطنت بدوارزانی داشته باشد و لوای عظمت او را در عرصهٔ جهانداری وکامگاری برافراشته باید که مؤنت خلق را تحمل نماید و در

حالت قدرت قضای حاجت محتاجان را غنیمت شمرد و صورت مطلوب و چهره مقصود هیچ مستحق را در نقاب تعویق و حجاب توقف روا ندارد و چون گل اقبال در باغ دولت شگفته می یابد و شگوفه مراد در چمن مملکت بر شاخسار آبهت جلوه گر می بیند بر آوردن مرادات درماندگان را غنیمت بزرگ شمرد و روا کردن حاجات محرومان و بیچارگان را دست آویز شگرف شناسد قطعه

امید خلق روا کن بشکر آنکه تو نیز	مقررست که باخود امیدها داری
بده مراد فقیران بلطف تا بدهد	مرادها که تو از حضرت خدا داری

و در حدیث آمده که شادی بدل مومنان رسانیدن برابر عمل آدمیان و پریان پس شرط سلطنت آن باشد که پیوسته منتظر حاجات محتاجان بود و دل ایشان را بروا کردن حاجات شاد سازد تا ثوابی بدین عظمت از وی فوت نشود سکندر ذو القرنین روزی تا شب در مجلس حکومت نشسته بود و هیچ کس بدو رفع حاجتی نکرد چون وقت برخاستن شد ندمای خود را گفت که من امروز از حساب عمر نشمارم یکی از ندما گفت روزی که در صحت و فراغت گذرد و در سلامت و کرامت بشب رسد امور بر نهج مرام و مهمات بمراد و کام فراغت خاطر میسر و محصل باشد و خزانه معمور و سپاه مکمل اگر ملک امروز را از عمر حساب نکند پس کدام روز را در شمار عمر توان آورد گفت روزی که از پادشاه راحتی بمظلومی نرسد و حاجت محرومی روا نگردد چگونه از عمر توان شمرد قطعه

ز عمر آنقدر بیش ناید بکار	که در نفع خلق خدا بگذرد

وزان زندگانی چه حاصل بود		که در کار نفس و هوا بگذرد

آورده اند که پادشاه چین از اسکندر پرسید که لذت سلطنت در چه چیز یافتی گفت در سه چیز اول دشمنان را منکوب و مغلوب ساختن دوم دوستان و هواداران را سر برافراختن سوم حاجت محتاجان را روا کردن و بنواختن ایشان را و غیر ازین هر لذتے که باشد هیچ اعتبارے ندارد نظم

همین بس ز شاهی و فرماندهی		که از دشمنان ملک سازد تهی
دوم دوستان را بود دلنواز		رعایاے خود را شود کارساز
سوم حاجت مرد امیدوار		برآند نگرداندش شرمسار
از ایشان کسی گوی دولت ربود		که در بند آسایش خلق بود

باب بست و هفتم در تأنی و تأمل

بحکم این خبر که التأنی من الرحمن والعجلة من الشیطان نسبت تأنی و تأمل فرمودن در کارها بحضرت رحمان ست و انتساب تعجیل کردن و شتاب کاری نمودن در امور بشیطان تأنی همه کارها بیاراید و بسبب تعجیل بسی مهمات بزیان آید هر مهمی که بتأمل و آهستگی دران شروع نمایند غالب آنست که بر حسب دلخواه سرانجام یابد و هر کارے که بگرمی و سبکساری درو خوض کنند اکثر آنست که مراد از پیش نرود و شاید که سبب وبال عقبی و خجالت دنیا شود نظم

باهستگی کار عالم برآر		که در کار گرمے نیاید بکار
چراغ از بگرمے نیفروختی		نه خود را نه پروانه را سوختی

شکیب آورد بندگان را کلید	شکیبنده را کس پشیمان ندید

آورده اند که پرویز پسر خود را وصیت میکرد که چنانچه تو بر رعیت حاکمی عقل بر تو حاکم ست چون رعایا را بفرمان داری خود میفرمائی تو هم از فرمان عقل بیرون مرو و در هر کاری که پیش آید دران تامل فرماے و با حاکم عقل مشورت نما خصوصاً در مهمی که از ان ضرری بنفس مردمان یا تلفی بمال ایشان میرسد نظم

بی تامل مباش در همه حال	بگذر از طریق استعجال
هر که وارد تانّی اندر کار	بر مرادات دل رسد ناچار

در وصایای هوشنگ مذکورست که در تمشیت امور سیاسی [سیاست والے ۱۲] بر مقتضای لیس من العدل[له] سرعة شتاب زدگی نباید نمود هنگام سورت خشم و حدت [تیزی ۱۲] غضب زمام [مهار ۱۲] اختیار بدست نفس نباید داد و از سر فکر نظر بر پایان [انجام ۱۲] کار باید انداخت مبادا که بعد از وقوع مهم پشیمانی روے نماید و دران حال از ندامت هیچ فائده حاصل نیاید نظم

مکن در امور سیاسی شتاب	ز راه تانی عنان بر متاب
که صد خون بیکدم توان ریختن	ولی کشته نتوان بر انگیختن

سبکساری همچو تیریست که چون از کمان رفت باز نتوان آورد و آهستگی چون شمشیریست در دست اگر خواهد کار فرماید و گرنه هیچ ضرر نکند و در هیچ وقتے خفت بر مزاج اهل حکومت غلبه نکند چنانچه از وقت غضب بس لازم بود دران زمان عنان حکم باز کشیدن و صورت عاقبت آن مهم را در آئینهٔ فکرت دیدن

[له] یعنی نہیں ہے عدل سے جلدی ۱۲

آورده اند که اردشیر بابک که از سلاطین روزگار و پادشاهان کامگار بود بفرمود تا بر سه رقعه سه خط نوشتند و به یکی از غلامان خاصهٔ خود سپرد و گفت که چون در مجلس حکم نشانهٔ تغیر مزاج بر ناصیهٔ من ظاهر گردد و اثر خشم و غضب در چشم و روی من پدید آید پیش از آنکه حکم کنم یک رقعه بر من عرضه کن و اگر بینی که آتش خشم فرو نشست معاقب آن رقعهٔ دوم را بدو فرست و اگر احتیاج افتد رقعهٔ سوم را بنظر من در آر مضمون رقعهٔ اول این بود که تامل کن و عنان ارادت در قبضهٔ نفس اماره منه که تو مخلوقی و عاجزی و خالقی قوی هست که ترا هست کرده و فحوای رقعهٔ دوم اینکه تانی پیش آر و بر زیر دستان که ودیعت حضرت پروردگارند بشتاب کاری معامله مکن و بر ایشان که مغلوب تو اند رحم کن تا آنکه بر تو غالب ست مکافات آن را بر تو رحمت کند و بر رقعهٔ سوم نوشته بود که درین حکم که خواهی کرد از شرع تجاوز مکن و از انصاف در مگذر

مثنوی

توسن خود تند مساز آنچنان — کس نتوان باز کشیدن عنان
حکم چنان کن که ز روی نسق — راست بود حکم تو با حکم حق

و در تواریخ مسطور ست که چون احمد سامانی وفات یافت پسر او نصر هشت ساله بود ارکان دولت سامانیه او را بر تخت نشاندند و خود از روی عدالت حکم میراندند تا آن پسر بسر حد رشد رسید آغاز فرماندهی کرد و مملکت پدر را در حیز ضبط آورد و انواع فضائل و اصناف مناقب او را حاصل بود اما از روی حداثت سن و عدم تجربه و غرور سلطنت زود در خشم شدی و بی تامل حکم کردی و بگناه اندک

عقوبت بسیار مقرر ساختی روزی وزیر خود را گفت در ظاهر من هیچ عیب می بینی تا بتدارک آن مشغول شوم وزیر گفت بحمد الله که ذات عالی آراسته است بانواع معالی ای شاهزاده مائده هر فائده برای خاص و عام نهاده و صلای کرم و مروت در داده و نعمتهای لطیف و ابا های ظریف مهیا شده اما بر سر این خوان نمک کمتر ست و بی نمک هیچ طعامی مزه ندارد نصر پرسید که نمک این خوان چه تواند بود وزیر گفت نمک خوان حکومت تأنی و بردباریست وانچه این خوان را بغارت دهد خشم و سبکساری امیر نصر گفت دانستم و مرا هم معلوم بود که این عیب دارم اما چون عادت شده و طبیعت برین خوی گرفته چه تدبیر توان کرد وزیر فرمود که تو در نفس خود باید که بوقت حکم متامل باشی و شتاب کاری ننمائی و در خدمت تو بزرگان پاکیزه اخلاق باشند که در وقت استیلای غضب بر تو شفاعت توانند کرد تا این کار بقرار باز آید امیر بزرگانی را که اهلیت منادمت داشتند طلبیده و بشرف تقرب معزز ساخت و فرمود که هر کس را من سیاست فرمایم آن حکم را تا سه روز در توقف دارید و سه بار بمن عرضه کنید و هر کرا بعقوبت حکم کنم از صد چوب کمتر نزنید و ندمارا گفت شما گناهگاری که مستحق عفو باشد بوجه احسن شفاعت کنید چون امور حکومت برین جمله تمهید پذیرفت باندک زمانی دبدبهٔ عدالت و طنطنهٔ ایالت او در اطراف جهان منتشر گشت

مثنوی

تو شاهی چو شاهین مشو تیز پر	با آهستگی کوش چون شیر نر
عنان کش دوان اسپ اندیشه را	که در ره خطرهاست این بیشه را

بکاری که عمر را دهی بستگی	شتابندگی کن نه آهستگی

باب بیست و ششم در مشاورت و تدبیر

حضرت حق سبحانه حبیب خود را صلے اللہ علیہ وسلم فرموده وَشَاوِرْهُمْ فِی الْاَمْرِ[1] یعنی مشاورت کن با اصحاب خود در هر کاری که واقع شود بزرگان گفته اند که حضرت پیغامبر صلے اللہ علیہ وسلم با آنکه از همه خلق داناتر بود و بوحی الٰهی استظهار کلی داشت حق تعالی او را بمشاورت فرمود تا در میان امت سنتی شود بعد از وی چه در مشاورت فوائد بسیار ست یکے آنکه کارها را بصلاح[2] و سداد[3] نزدیک گرداند و دیگر آنکه کسی که بے مشاورت کاری کند اگر نیکو نیاید زبان طعن برو بکشایند و اگر از مشورت آن کار را هیچ فائده و نتیجه نباشد باری او را معذور دارند دیگر آنکه ذهن شخصی واحد باطراف و جوانب مهم احاطه نمیتواند کرد چون جمعی باشند و ذهنها بر گمارند هر یک را چیزی بخاطر رسد و رای که صواب باشد بر همه ظاهر گردد پس بر اهل اختیار لازم ست که بر مقتضای لَاصَوَابَ[4] مَعَ تَرْکِ الْمَشُوْرَةِ در هر کاری که پیش آید و در هر مهمی که روی نماید بے مشورت عقلا شروع نکنند و مشورت را در حل مشکلات حاکم عادل و ممیز[5] شناسد و یقین داند که تدبیر چندین عقل از تدبیر یک عقل صائب تر و پر فائده تر خواهد بود مثنوی

در مشورت را چه البته	نه ارباب حکمت چنین گفته اند
مگر مذهب عقل را جاحدی	که الاثنان خیر من الواحد[6]

[1] اور مشورہ کر ان سے کام میں ۱۲ [2] درستی [3] دارستگی ۱۲ [4] نہیں ٹھیک بات ساتھ مشورہ چھوڑنے کے ۱۲ [5] تمیز کرنے والا ۱۲ [6] دو رائیں بہتر ہیں ایک سے ۱۲

وچون در حدوث[1] واقعات ووقوع حادثات از مشاورت گزیر نیست باید که مشاورت با اهل حکمت واصحاب تجربه ومردم دور اندیش وپیران عاقبت بین واقع شود که تدبیر این طائفه صائب است وتتبع تدبیر صائب کردن واجب بهرام گور پسر خود را وصیت کرد که در امور ملک مشاورت کن با خردمندان که تدبیر باصواب چون صیدیست بدست یک کس نیاید واگر جمعے باشند از دست ایشان بیرون نرود وهر حادثۂ صعب که پیش آید تا تدبیر ازپیش توان برد وبچیزی دیگر میل مکن که انچه بتدبیر میسر شود بشمشیر وتیر تیسیر پذیر نباشد فرد

کارها راست کند عاقل کامل بسخن	که بصد لشکر جرار میسر نشود

آورده اند که سلطان روم را با عزیز مصر مخالفت افتاد ولشکر کشیده قصد یکدیگر کردند ودر لشکر رومیان کسی بود که هر صورت که حادث شدی عزیز مصر را ازان آگاه کردی وچون اخبار آن همه راست بود عزیز بروے اعتماد کرد واین سخن را بقیصر رسانیدند مطلقاً بدان التفات نکرد وبروے آنکس نیاورد تا مصاف نزدیک رسید قیصر او را بخواند وبهمی در پیش خود مشغول ساخت ودر اثنای آن حال سران لشکر وامرای سپاه خود را طلبید وگفت امرای عزیز وخواص بارگاه او بمن نوشته اند وسوگند خورده که چون صف مصاف راست شود عزیز را دست وگردن بسته پیش من آرند شما دل فارغ دارید وبقوت تمام روی بکار آرید آن مرد چون سخن بشنید متحیر شد چون از مجلس بیرون آمد در حال این معنی را نوشته پیش عزیز فرستاد عزیز چون این حال معلوم کرد بترسید وتوقف کردن مصلحت ندید ومصاف ناکرده روی

---

[1] پیدا ہونا ۱۲

پیروی ۱۲ · سختی ۱۲ · آسانی ۱۲ · یعنی اثنای ۱۲

خبر دینا رومیان این مرم دومی واقع شدی

بگریز نہاد و قیصر در عقب او لشکر فرستاد و بنہ و اموال ایشان بدست آورد و بدین یک تدبیر سپاہی را منہزم ساخت قطعہ

ہر کہ بی تدبیر کاری کرد ملک از دست داد	ملک میخواہی بناے کار بر تدبیر نہ
بہر تسخیر ممالک لشکر و خیل و حشم	جملہ در کارند لیکن زین ہمہ تدبیر بہ

یکی از ملوک حکیمی را پرسید کہ تدبیر بہتر ست یا شجاعت حکیم جواب داد کہ شجاعت مشابہ تیغ ست و رای بمثابہ دست قوی کہ آن را کار فرمایند ہر گاہ دست بی تیغ باشد کاری تواند کرد اما تیغ را اگر دست نباشد ضائع ماند و بزرگان درین باب گفتہ اند الرای قبل شجاعۃ الشجعان عزیزی را پرسیدند کہ بہترین رایہا و صائب ترین تدبیرہا کدام ست گفت آنکہ فتنہ را فرو نشاند و بر ملوک لازم ست کہ حسب المقدور در تسکین فتنہ کوشش نمایند چنانچہ ملک ہیاطلہ را واقع شد و صورت حال برین منوال بود کہ دشمن عظیم از خراسان قصد پادشاہ ہیاطلہ کرد او نیز لشکر عظیم ترتیب دادہ روی بدفع او آورد ارکان دولت ملک ملاحظہ عاقبت خود کردہ طریق پیش بینی پیش گرفتہ نامہا بدشمن ملک نوشتند و اخلاص و اختصاص ظاہر کردند و دشمن ملک را خوش آمد و ہمہ مکاتیب ایشان در خریطہ کردہ و مہر بران نہادہ در خزانہ سپرد و قضا را وقت مصاف ملک ہیاطلہ غالب آمد و دشمن روی بہزیمت نہاد و خزانہ و یراق او بدست ملک افتاد و آن خریطہ مکاتیب کہ ارکان دولت وی بدشمن نوشتہ بودند در آنجا بدست آمد ملک چون

سلہ رای پیش از دلاوری دلاوران ست ۱۲ سلہ ہیاطلہ گروہ از مردم ترک و خلج و اہل طخیرستان ۱۲

معلوم کرد که دران خریطه چیست سر باز نکرد و همچنان مهر کرده بگذاشت و با خود گفت
اگر این مکاتیب را بخوانم بضرورت بارکان دولت خود بدشوم و ایشان که این
حال معلوم کنند از من هراسان گردند و برای دفع ضرر خود قصد من کنند و آتش
فتنه بالا[1] گیرد و تسکین آن بغایت مشکل بود در حال خواص درگاه و مقربان حضرت
خود را بخواند و آن خریطه را بدیشان نمود و گفت این نامهاست که بزرگان لشکر ما
از روی عاقبت اندیشی بخصم ما نوشته اند و او همه را در خریطه جمع کرده و مهر بران نهاده
و حالا هم بهمان مهر اوست و خدای (قسم ہے ۱۲) را حج پیاده در گردن من که اگر سر گشاده باشم
و خوانده و دانسته که درین نامها چیست و نویسنده هر نامه (اے ہر نامہ ۱۲) کیست بفرمود تا
آتش برافروختند و آن مکاتیب را بسوختند چون ارکان دولت آن لطف و مکرمت
دیدند همه رو بقرار خود باز آوردند و در متابعت او یکدل شدند و بدین رای
ستوده جمله را مطیع فرمان و رهین (گرو ۱۲) منت خود ساخت **مثنوی**

بتدبیر کاری توان ساختن	که نتوان به تیغ و سنان ساختن
مکن تکیه بر گنج و تیغ و سپاه	ز فرزانگان رای و تدبیر خواه

و گفته اند که با همه کس از ارکان و اکابر و اصاغر که امین و معتمد باشند مشاورت
باید کرد که خردان (چھوٹے ۱۲) را چیزی بخاطر رسد که بزرگان (بڑے ۱۲) را در ضمیر نگذشته باشد و هیچکس
در مشاورت زیان نکرده **حکایت** یکی از علمای مرو (نام شهر ۱۲) دختری داشت بغایت
جمیله و جمله معارف (مشہور لوگ ۱۲) شهر در صدد خواستگاری او بودند و آن عالم متحیر بود که او را
بکدام دهم در همسائگی او گبری[2] بود عالم او را طلبیده گفت مرا دختریست و خلقی

[1] بلند شود ۱۲ [2] آتش پرست ۱۲

اوراخطبہ[۱] میکنند من نمیدانم کہ اورا بکدام وہم تو درین چہ صواب می بینی گبر گفت
من مردے ام از اسلام بیگانہ چہ لائق مشورت شما ام کہ این سخن از من می پرسید عالم
گفت اگرچہ تو از دین اسلام بیگانۂ اما مرد امینی و بزرگان مبالغہ کردہ اند کہ با مردم
امین مشاورت باید کرد و در حدیث آمدہ المستشار موتمن[۲] حالا ہرچہ تو خواہی گفت
من در پی آن خواہم رفت گبر گفت در تزویج کفارت[۳] شرط ست و کفارت در مذہب
مسلمانان بدین و ملت می باشد و در روش ما باصل و نسب و نزدیک اہل روزگار
بمال و جاہ اکنون تامل فرمائے اگر بدین خود میروی دین اختیار کن اگر بر سنت سلاطین
عمل میکنی نسب اعتبار نمای و اگر بر عادت اہل زمان مال و جاہ طلب کن عالم را
این سخن عظیم خوش آمد و گفت دین بر ہمہ غالب ست او را غلامی بود مبارک نام
بغایت عالم و متدین گفت ہیچکس را از و دیندار تر نمی بینم دختر را بدو داد و پس
از مدتی خداوند تعالیٰ او را فرزندی داد چون عبداللہ مبارک کہ امام اہل اسلام
و زاہد زمانہ و عارف یگانہ بود

فرد

رو مپیچ از مشورت زیرا کہ ارباب خرد	مشورت را پیشکار اہل دولت گفتہ اند

پس بر سلاطین لازم ست کہ ہر عقدہ[۴] کہ پیش آید بسر انگشت تدبیر بکشایند و ہر خللے
کہ از حوادث ایام بر آید بہ میمنت مشاورت و معاضدت رائے صائب تدارک[۵]
و تلافی آن نمایند

نظم

برائی لشکری را بشکنی پشت	بشمشیر از یکی تا صد توان کشت

[۱] خواستگاری ۱۲ [۲] جس سے مشورہ لیا جاوے امانت دار ہے ۱۲ [۳] ہمتائی و ہمجنسی ۱۲ [۴] گرہ یعنے مشکل ۱۲ [۵] قوت ۱۲ تدارک ۱۲

مشو مغرور عقل و دانش خویش	بنه آئینهٔ تدبیر در پیش
مدد خواه از خردمندان آگاه	که تا یابی سوی مقصود خود راه

وهم درین باب گفته اند قطعه

کارها بی مشاورت مکنی	تا دران سود بیکران بینی
هرچه آن بی مشاورت سازی	جز ندم میدان کزان زیان بینی

باب بیست و نهم در حزم و دور اندیشی

حزم اندیشه کردن ست در عاقبت امری موهوم و متخیل و احتراز نمودن بقدر امکان از خلل و زلل و این خصلت ارباب حکم و فرمان را خوبترین خصلت ست و از کلمات افراسیاب ست که هرکه زرهٔ حزم در پوشد از تیر کید دشمن امین باشد و حزم حقیقةً دور اندیشی و پیش بینی ست مرد عاقل چون علامت شر و فساد توهم کند فی الحال بتدارک آن مشغول گردد و جاهل تا در ورطهٔ بلا نیفتد متنبه نگردد و مثلاً چون خردمند بیند که کسی سنگ و آهن بهم میزند تصور کند که آتشی ظاهر خواهد شد در اندیشه تدارک آن افتد و نادان تا در میان آتش نماند از سوزش آن خبر نیابد مصرع پیش از وقوع واقعه در فکر خویش باش * بزرگی را پرسیدند که حزم چیست فرمود اصل حزم بدگمانی ست چنانچه در حدیث آمده الحزم سوء الظن حکیمی فرمود بیت

بدنفس مباش و بدگمان باش	از فتنه و مکر در امان باش

و در مثنوی معنوی مذکورست نظم

حاشیه: مشو مغرور بدید و دانائی خویش — در میان آتش نماند و از سوزش آن خبر نیابد — احتیاط بدگمانی ست ۱۲

حزم آن باشد که ظن بد بری — تا گریزی و شوی از بد بری

و کسی که بروی این صفت غالب شد هر آینه برای مواقع حوادث پیش از هجوم نوائب از فکر صائب سدی محکم کند و راه آفات را قبل از ظهور وقایع برای روشن دریند و نیز بر مصادقت ابنای روزگار اعتماد نکند و در رفقت و موافقت اخوان زمان را زیاده وقعی ننهد و بر مافی الضمیر خود کسی را مجال اطلاع ندهد تا از شرارت مفسدان و وقیعت حاسدان بسلامت برهد رباعی

هر کس که امان دین و دنیا طلبید — بی بدرقهٔ حزم بمنزل نرسید
آئینهٔ فکر را بزن صیقل حزم — تا روی مراد اندران بتوان دید

و ابراهیم امام کرت اول که صاحب الدعوة ابو مسلم را بخراسان میفرستاد وصیت آخرش این بود که اگر میخواهی که کلمهٔ دعوت متمشی شود و مهم تو بموجب دلخواه پیش رود هر که ترا شکی و تهمتی از و بدل رسد در هلاک او سعی تمامی کن یکی از حزم سلاطین آنست که بر هر که بدگمان شوند او را از پیش بردارند و درین باب گفته اند فرد

هر کس ز دولت کرانه گیرد — او را سبک از میانه بردار

در تاریخ سلامی مذکورست که اسفار بن شیرویه بقصد ری بسمنان نزول کرد او را بران داشتند که ابو جعفر سمنانی را هلاک کند ابو جعفر خبر یافت بترسید قلعهٔ محکم داشت بدان قلعه متحصن شد چون اسفار ولایت ری را بحوزهٔ تسخیر در آورد دیلمی را با سپاه گران بدان قلعه فرستاد هر چند خواستند که آن قلعه بگیرند میسر نشد آخر دیلمی یکی را واسطه کرد که میان او و ابو جعفر طرح صلح افگند و تاکید صلح و مصلحت دران دیدند

که ابوجعفر دیلمی را بقلعه برد و مهمانداری کند ابوجعفر ضیافتی ترتیب کرده دیلمی را طلبید دیلمی با سران سپاه و دلیران لشکر خود مواضعه کرد که چون با ایشان بقلعه درآید اتفاق کرده ابوجعفر را بکشند چون دیلمی بدر حصار رسید ابوجعفر حکم کرد (قرار داد ۱۲) که دیلمی تنها بحصار درآید او تنها درآمد و مردم او بیرون ماندند و ابوجعفر را عارضهٔ نقرس (که) بود و مجال حرکت نداشت بر غرفه نشسته بود که دریچه های آن غرفه بخندق و صحرا منظور آمدی دیلمی را آنجا طلبید و زمانی از نوع سخنان گفتند دیلمی در اثنای آن حالت ابوجعفر را گفت خلوت کن تا سرّی از اسرار مملکت با تو بگویم ابوجعفر فرمود تا جمله خدم از آن غرفه برفتند جز غلامی خردسال که حوائج (حاجت ها ۱۲) ایشان مهیا کردی چون غرفه خلوت شد دیلمی در غرفه را در بست و خنجر کشیده ابوجعفر را هلاک کرد و آن غلامک از ترس هیچ شده بود و مجال دم زدن نداشت پس رسن باریک ابریشمین که در ساق موزه داشت بیرون کرد و در موضعی از آن دریچه ها محکم کرد و از غرفه به لب خندق فرود آمد و باشنا (تیرنا ۱۲) از خندق بگذشت و به لشکرگاه خود آمد اگر ابوجعفر حزم ورزیدی و با او خلوت نکردی خصم را بر خود فرصت ندادی و در ورطهٔ هلاک نیفتادی و در اخبار و آثار ازین (قبیل) حکایات بسیار است که بواسطهٔ ترک حزم سر بباد داده اند و درهای فتنه بر خود گشاده و اگر خردمند تأمل کند داند که هیچ حصار محکم تر از حزم و احتیاط نیست و هیچ مهلکه مخوف تر از غفلت (سستی ۱۲) و تهاون نه

قطعه

بحزم کوش که این ره پر از خطر است
باحتیاط قدم نه که جای شور و شر است (جای هلاک ۱۲)
همین که ابر بهار و چنان تصور کن
که سیل میرسد و خانهٔ تو بر گذر است
مباش غافل و از حزم بر کرانه مشو
که حزم تیرهای زمانه را سپر است

[illegible] ۱۲

[illegible] ۱۲

کسیکه عاقبت اندیش و دوربین باشد	مقررست که از خود همیشه باخبرست
چو باخبر بود از خود نهال دولت او	علے الدوام ببارغ مراد بار درست

باب سی ام در شجاعت

شجاعت از امهات فضائل ست و آن قوتیست متوسط میان جبن و تهور و بحکم ان اللہ یحب الشجاع حق سبحانہ مردم شجاع را دوست میدارد و در خبر آمده که ترک جویید بدعای مردم شجاع که ایشان بپروردگار خود گمان نیکو دارند و مردم بددل در کارزار اعتماد بر گریختن دارند و دلیران در ان ورطہ تکیہ بر فضل ذو المنن میکنند و حضرت رسالت صلی اللہ علیہ و آلہ وسلم بشجاعت نفس نفیس خود اشارت نموده آنجا که فرموده رزقی تحت ظل رمحی یعنی روزی من در تحت سایۂ نیزه نیست پس درین سخن تحریض ست بر ارتکاب کارزار و استعمال آلات جنگ در وقت حرب و پیکار قطعه

بشجاعت توان گرفت جهان	هرکه بددل بود چه کار کند
و انکه جرائت نماید اندر کار	خویشتن را بزرگوار کند

خالد ولید که در لشکر اسلام بجرائت تمام معروف و موصوف بود در وقت رحلت ازین عالم اشک حسرت از دیده می بارید و میگفت و حسرتاه که در چندین صف مصاف شجاعت نمودم و چندین الم ضرب و طعن را تحمل کردم و حالا بر روی فراش میمیرم چنانچه پیر زنان میمیرند و چون از اجل چاره نیست باری بایستی که جان در بهای نیکنامی بباد می و سعادت شهادت دریافتمے و هم سخن اوست که آنکه

له اللہ خدا دوست رکھتا ہے دلاور کو ۱۲ سے روزی میری نیچے سایہ نیزہ میرے کے ہے ۱۲

بدول حمایت جان در گریزمی بیند خیال کج و تصور باطل ست زیرا که قوت جمعیت و شوکت جلادت مردمندان طمع دشمنان را بر میکند و ضعف و ترس و سستی و بددلی خصم را برین کس دلیر میگرداند و ازین ست که بیشتر بددلان و ترسندگان علف شمشیر میشوند و دلیران و مبارزان از ورطهٔ تلف بیرون مے آیند قطعہ

هرکه بددل تر بود در کارزار	باشدش جان سقیر اندر کارزار
جرأتی کن پیش مردان در نبرد	تا بهر آید نامت از مردان مرد

یکے از سلاطین در مصافی نعره میزد و امرای سپاه خود را میگفت امروز روز امتحان و معرکهٔ حرب کورهٔ مردان ست و از کوره جز زر خالص بسلامت برون نیاید و آنکه مغشوش باشد در درون کوره سالم نماند فرد

خوش بود گر محک تجربه آید بمیان	تا سیه روی شود هرکه درو غش باشد

مرد شجاع آنست که نفس را در ارتکاب امور عظام حریص گرداند و دل را بر تحمل شدائد و آلام بجهت ترقی بر مدارج عظمت و احتشام ترغیب نماید تا صیت صولتش در همه آفاق منتشر گردد و آوازهٔ سطوت و شوکتش در اقطار عالم چون مثل سائر و دائر شود مثنوی

مرا نام باید که گردد بلند	که از نام گردد کسی ارجمند
بمردی شود ذکر آزاده فاش	چو نام نکو هست گو جان مباش

افراسیاب لشکر خود را میفرمود که بر مرگ حریص باشید تا زندگانی بیشتر یابید مردن را آماده شوید تا سرمایهٔ دولت و عزت بدست آرید چه بزرگی دو چیز ست یا

بنام نیک مردان یا دوست کام زیستن نظم	
مرگ در چشم هر که خوار بود	در شجاعت بزرگوار بود
هر که جان عزیز میدارد	با جهاندار یش چه کار بود

مرتضی علی علیه السلام بوقت کارزار خود را بر صف کفار زدی و هر جا که لشکر دشمن بیشتر بودے روی بدانجا آوردی و دلیرانه بمصاف درآمدی و ملاحظہ حال خود نکردی یکے پرسید که ای امیر عجب جرأتی می نمائی و از حفظ احوال خود تغافل میفرمائی امیر گفت بیقین میدانم که اگر اجل رسیده است از قدر[1] حذر سود ندارد و اگر حکم فوت و فنا از دیوان قضا صادر نشده مرا این جرأت زیان نکند و درین باب فرموده اند

ای یومین من الموت افر	یوم لا یقدر ام یوم قدر
یوم لا یقدر لا یاتی القضا	یوم قد قدر لا یغنی الحذر[2]

و ترجمۂ این بلغت فارسی این ست

دو روز حذر کردن از مرگ سزا نیست	روزیکه قضا باشد و روزیکه قضا نیست
روزیکه قضا باشد و کوشش نکند سود	روزیکه قضا نیست درو مرگ روا نیست

حقیقت آنست که تا کسی از سر جان برنخیزد و در روز مصاف کاریکه ازان باز توان گفت از وی توقع نتوان کرد فرد

تا تو دل در بند جان داری و جان در بند تن	کی مراد خویش یابی در کنار خویشتن

[1] اندازۂ خدا ۱۲ [2] دونون مین سے کس دن موت سے بھاگون مین جس دن مقدر نہین ہوئی یا جس دن مقدر ہوئی جس دن مقدر نہین ہوئی نہ آئیگی قضا جس دن مقرر ہوئی کام نہ آئیگا پرہیز ۱۲

آورده اند که وقتی لشکر حبشه بر ولایت یمن مستولی شدند و سیف ذی الیزن[1] بضرورت جدا گشته پناه با نوشیروان برده از و مدد طلبید نوشیروان بفرمود تا جمعی را از دزدان و عیاران و اهل فتنه که در زندان بودند سلاح داده همراه او ساختند و ایشان هزار و هشت صد تن بودند پس سیف ذی الیزن با آن مردان در کشتی نشست چون بساحل رسید از کشتی بیرون آمدند سیف فرمود تا تمام کشتیان بشکستند و مجموع طعامها را بریختند و گفت ای یاران در مملکت یمن در آمدیم و با دشمنان حرب میباید کرد حالا شما درمیان دو کار افتاده اید نیک تامل کنید که درین اوقات غالب می باید شد یا کشته می باید گشت بضرورت آن گروه دل از جان برگرفته مردانه بکار در آمدند و آن مردم اندک بر بسیاری از لشکر حبشه غلبه کردند پس مرد کار زار باید که ترس را بخود در راه ندهد که رستم دستان (نام پدر رستم ۱۲) گفته است که هزار زخم بر من آید دوست تر دارم از انکه بر بستر بیماری همچو پیر زنان بمیرم بیت

بنام نکو گشته گردم رواست	مرا نام باید که تن مرگ راست

و هر که از سلاطین جرأت و شجاعت بیشتر بوده و در تحمل شدائد پائداری زیاده نموده زودتر بمنزل مقصود رسیده و چهرهٔ مراد در آئینهٔ عزیمت خویش بوجب دلخواه دیده آورده اند که چون کار یعقوب لیث بالا گرفت و داعیه (خواهش ۱۲) کرد که خراسان بحوزهٔ تصرف و تسخیر وے در آید روزی عزیمت حربی کرده بود و امراے لشکر بر در بارگاه جمع شده یعقوب سلاح بتمام پوشیده ببام بر آمد منجمان ارتفاع گرفتند و گفتند حالا طالع وقت نحوست دارد سوار شدن در توقف دارید که هشت ساعت

[1] نام ملکی از ملوک حمیر ۱۲

دیگر را ساعت نیک میشود و طالع وقت بحسب دلخواه میگردد یعقوب همچنان سلاح پوشیده در فصل تابستان بر بالای بام و در آفتاب تا هشت ساعت بایستاد چنانچه ارکان دولت از مصابرت او عجب ماندند چون وقت رسید و طالع مسعود گشت از بام فرود آمد و سوار شد جمعی پرسیدند که موجب ایستادن میر در آفتاب چه بود گفت من کاری بزرگ در پیش دارم و درین مهم که روی بدان آورده ام نازکی و کاهلی در حصول مقصود خلل عظیم می آرد من نفس خود را امتحان میکردم که در تاب آفتاب با سلاح گران طاقت دارد یا نه دیدم که طاقت دارد بدانید که حصول مقصود روی خواهد نمود چون یعقوب در طلب دولت تا این غایت جهد نمود رسید بدرجهٔ که رسید قطعه

شاهد ملک ست در عقد کسی کز روی جهد	دست در آغوش با شمشیر و خنجر میکند
آنکه پا را بر سریر ناز و تنعم مے نهد	کرد گارش در جهان سردار سرور میکند
پادشاهی در چمن داد ند گل را زانکه گل	با وجود نازکی از خار بستر میکند

و هم از یعقوب لیث حکایت کنند که وقتی جمعی از جوانان سیستان نشسته بودند و از ظرائف و لطائف چیزها باز میگفتند یعقوب نیز آنجا بود و هنوز طلب ملک نپرداخته و رایت مردمی و مردانگی بر نیفراخته یکی گفت لطیف ترین لباسها اطلس ختائیست دیگری فرمود ظریف ترین تاجها طاقیهٔ رومی دیگری ادا نمود که از منازل بوستانهائے پر گل و ریحان بهترست دیگری تقریر کرد که از مشروبات خمر صافی موافق ترست دیگری چنین نمود که از سایهها سایهٔ بید سازگارترست دیگری عرض کرد که از نغمات

ظاهر کرده ۱۲

سازہا آواز عود ملائم ترست دیگری بیان کرد کہ برای ندیمے محافل جوانان خوب بصورت زیبا سیرت لائق تر چون نوبت بیعقوب رسید گفتند تو ہم سخن بگوی گفت خوبترین لباسہا زرہ ہست و بہترین تاجہا خود و خوشترین منزلہا معرکہ حرب و زیباترین شرابہا خون دشمنان و لطیف ترین سایہا سایۂ نیزہ و ظریف ترین آوازہا صہیل اسپان گھوڑے بر گستوان کی ہنہناہٹ بہ تحقیق پوشیدہ و گرامی ترین ندیمان مردان کارے و مبارزان کارزاری

و در اشعار امیر المومنین علی علیہ السلام آمدہ قطعہ

اَلسَّیْفُ وَالْخَنْجَرُ رَیْحَانُنَا	اُفٍّ عَلَی النَّرْجِسِ وَالْاٰسِ
شَرَابُنَا مِنْ دَمِ اَعْدَائِنَا	وَکَاْسُنَا جُمْجُمَۃُ الرَّاْسِ

و ترجمہ این دو بیت بفارسی اینست قطعہ

گل و ریحان ما تیغ ست و خنجر	بکار ما نیاید نرگس و آس
شراب ماست خون دشمن ما	اساس کلۂ او بہترین کاس

پس طالب ملک باید کہ نوک سنان آبدارش چون شب نزدان برای جوہر جان نقب در خزانۂ سینۂ دشمن زند و شمشیر زہر بارش مانند سرہنگان عیار پیشہ بقصد گوہر روح مہر سر از درج بدن خصم بردارد و پادشاہ کہ خود دلیر باشد لشکر او را جرأت بیفزاید و پادشاہ بیدل را دولت عالمگیری میسر نشود و در نصائح الملوک آوردہ اندہر پیرے کہ او را خرد نیست ہمچون چشمہ ایست کہ آب ندارد و جوانے کہ او را ادب نیست چون بوستانی ست کہ گل ندارد و درویشی کہ او را معرفت خداشناسی ۱۲

ل تیغ و خنجر ریحان ہمارے ہین اُف ہے نرگس اور آس پر شراب ہماری دشمنون کے خون سے ہے اور پیالہ ہمارا کلہ سر کا ۱۲

نیست چون دیدہ ایست کہ نور ندارد و عالمی کہ او را تقوی نیست چون آہی ست کہ لجام ندارد و توانگری کہ او را احسان نیست چون درختی ست کہ میوہ ندارد و صاحب جمالی کہ او را حیا نیست چون طعامی ست کہ نمک ندارد و سلطانی کہ او را عدل نیست چون ابری ست کہ باران ندارد و عالمگیری کہ او را شجاعت نیست چون بازرگانی کہ مایہ ندارد آوردہ اند کہ یکی از سلاطین عرب را روزی با دشمنی اتفاق محاربت افتاد چون ہر دو لشکر صف کشید ندامرای دولت ملک عرب را گفتند ای ملک مہم حرب از دو بیرون نیست یا نصرت ست یا ہزیمت اگر بحکم قضا و قدر شکستی بر لشکر ما افتد ترا کجا جوئیم گفت کہ بگریزم ہر کہ مرا جوید از رعایت پروردگار محروم باد لیکن اگر غلبہ خصم را باشد مرا در میدان زیر سم اسپان طلبید یعنی غالب بشوم یا کشتہ میگردم بیت

یا برانم بچرخ گردندہ	یا شوم زیر پا سر افگندہ

آوردہ اند کہ دران حرب شمشیر تیز در لشکر خصم حملہ می بردتا وقتیکہ آفتاب بہ نصف النہار رسید و حرارت بر دل مبارزان غلبہ کرد و لبہا از تشنگی خشک شد و غبار کارزار بر رخسارہا نشست یکی از خواص غلامان سلطانی عرب با ظرفی آب بر عقب ملک می تاخت تا نزدیک وی رسید گفت یا ایہا الملک تشنہ شدہ باشی زمانے توقف فرمای تا قدری آب بیاشامی ملک گفت تیغ آبدار سن از من تشنہ ترست بخدای کہ تا او از خون دشمن سیراب نشود من تشنگی خود را تسکین ندہم و بواسطۂ این عزیمت درست و جرأت تمام و شجاعت کامل حق سبحانہ

اورا بر دشمن ظفر بخشید بیت

کسی را که ایزد کند یاوری	که یارد که با وی کند داوری

توانند ۱۲ — حاکمی ۱۲

از سکندر ذو القرنین پرسیدند که نشان پادشاه دلیر چیست گفت آنکه نپرسد که دشمن چند ست بلکه تفحص کند که کجاست و هر آئینه چنین سرداری نظم

چو شمشیر هندی بگیرد بدست	بصف اعادی در آرد شکست
بگرز گران سنگ و شمشیر تیز	روان در جهان افگند رستخیز

دشمنان ۱۲ — قیامت ۱۲

نوشیروان از بزرجمهر پرسید که شجاعت چیست گفت قوت دل گفت چرا قوت دست نمیگوئی گفت اگر دل قوی نیست قوت در دست نمی ماند و من شنوده ام که یکی از مبارزان عرب پیر شده بود و با وجود ضعف پیری قوت دل داشت روزی میخواست که سوار شود دو کس بازوی او گرفتند تا سوار شد بے ادبی آغاز طعنه زدن کرد که ازین کس چه کار آید که دو کس باید که او را سوار کنند شجاعت او چه خواهد بود پیر سخن او بشنود گفت ای دو کس باید که او را سوار کنند اما هزار کس باید که او را فرود آرند نوشیروان سخن حکیم را مسلم داشت و فرمود که راست گفتی قوت دست تابع قوت دل ست فرد

آدمی را قوت دست از دل ست	هر که او را دل قوی بازو قوے

در وقتیکه سکندر بعزیمت تسخیر اقالیم عالم سوار میشد ارسطو را طلبید و گفت ای حکیم درین میدان که قدم نهاده ام و این مهم را که پیش گرفته ام هر آئینه مراد دوستان و دشمنان پیدا آیند با هر یک از ایشان چگونه معاش کنم گفت ای ملک اصل

زندگی ۱۲

آنست که تا ممکن و مقدور باشد دشمن انگیزی نکنی و بر دوستان خواری روا نداری و اگر دشمنے پیدا شود او را از استمالت و دلنوازی اختصاص دهی تا دوست شود و دوست را بعزت و حرمت خاص گردانی تا از دوستی برنگردد اسکندر فرمود که زیادت کن حکیم فرمود از کار دشمن غافل نشوی اگرچه اندک باشند و بر لشکر اعتماد نکنی اگرچه بسیار باشند و تا مهم بسخن نرم و آهسته ساخته تواند شد کلام درشت بر زبان نرانی و کار تا بتازیانه برآید شمشیر از نیام بر نیاری اسکندر فرمود که شاید کار من با خصم بمحاربت انجامد در ان بچه کیفیت مدخل توان کرد و بکدام نوع اقدام توان نمود حکیم گفت که حال حرب از دو بیرون نیست یا تو بحرب کسی میروی یا کسی بحرب تو می آید اگر تو بحرب کسی قصد کرده ده شرط رعایت باید کرد اول باید که غرض از ان جنگ جز خیر محض نباشد و طلب دین حق و دفع ظلم و فساد بود دوم توجه باید در حضرت عزت تعالی شانه و از و یاوری طلبیدن و در دعای خیر و صدقات کوشیدن و از اهل قلوب و قبور استمداد همت فرمودن سوم شرائط حزم و سوء ظن بتقدیم رسانیدن و منهیان و جاسوسان برکار باید کردن و تفحص لشکر خصم و کیفیت احوال و کمیت رجال ایشان بواجبی نمودن چهارم با لشکری توجه باید کرد که همه یکدل و یکزبان باشند که اتفاق سپاه با پادشاه موجب فتح و نصرت و سبب ظفر و قوت ست چنانچه گفته اند نظم

کسے را ظفر بر ظفر حاصل ست	که در پردلی لشکرش یکدل ست
سپه را که فیروزمندی رسد	ز یاران یکدل بلندی رسد

حاشیه: کذا ۱۲ — بلندیِ شان و بزرگی ۱۲ — صاحبدلان ۱۲ — بدگمانی ۱۲ — خبر دینے والے — مقدار ۱۲ — مردان لشکر ۱۲ — در کمال

و موافقت اکابر و اتفاق بزرگان خصوصاً اقربا درین باب ضرورت ست پنجم لشکر را وعده های نیکو دادن و بنوید های بزرگ مستظهر گردانیدن و نیت باید کرد که آن مواعید بوفا رسد ششم تا توان بنفس خود مباشر حرب نباید شد که اگر شکستے روی نماید آن را تدارک توان نمود هفتم در تدبیر کار لشکر کشی و سپاه سالاری کسی را اختیار باید نمود که بسه صفت آراسته باشد اول شجاع قوی دل بود و بدان شهرت یافته باشد و نام و آوازه پیدا کرده تا از ان ترس و هراس در دل دشمن افتد دیگر رای صائب و تدبیر تمام داشته باشد و مداخل و مخارج جنگ را دانسته که جای باشد که رای به از شجاعت بکار آید و انواع حیل و خدع بکار باید برد که خدع در حرب مکروه نیست بلکه مستحسن ست چنانچه در خبر واقع شده الحرب خدعة دیگر ممارست حروب کرده باشد و صاحب تجارب شده که فوائد تجربه بسیار ست شرط هشتم آنست که چون کسے در اثنای حرب بمبارزت و شجاعت از اقران و اکفا ممتاز شود در عطا و صلت و ثنا و محمدت او بیا بیافزود بلکه دران باب مبالغه باید نمود تا دیگران را نیز میل هواداری و جان سپاری شود نهم در روز حرب از غفلت دور باید بود که بسیارے بوده که ظفر نزدیک رسیده و یک نفس از جنگ غافل شده اند و بدان غفلت کار دگرگون شده دهم اگر لشکر خصم شکسته گردد در پے ایشان نباید رفت و بدنبال کسی در عقب نباید فرستاد که چندین کرت واقع شده که لشکر بازگشته آن فرستادگان را زده اند و قوت باز یافته معاودت نموده اند و لشکر غالب را مغلوب ساخته و اگر کسی بحرب تو می آید و تو در صدد دفع اوئی از دو بیرون نیست یا ترا طاقت

Marginal glosses: قوی پشت ۱۲ — جمع حیلہ ۱۲ — دھوکے ۱۲ — جمع تجربہ ۱۲ — مشق ۱۲ — لڑنا ۱۲ — ہمتایان ۱۲ — یعنی عوض ۱۲ — دفعہ کہ بار ۱۲ — پھرنا ۱۲ — ازخود آن — سلطہ واہ وازی ومیری کا نام ہے ۱۲

مقاومت او هست یا نه اگر هست اولی آنست که بهر نوع از انواع تدبیر که ممکن
باشد او را از مقام دشمنی بباید گذرانید و اگر این صورت دست ندهد شرائط حرب
آنچه مذکور شد رعایت باید فرمود و اگر طاقت مقاومت نیست جاسوسان و
دیده بانان بیکار باید کرد و در محافظت راهها و دربندها (ناکه ۱۲) و استحکام قلعه ها و ذخیره نهادن
تقصیر نباید نمود و در طلب صلح بذل اموال و استعمال حیل و مکائد ضرورست و
اگر دشمن طلب صلح کند از صلح ابا نباید نمود و اصلا ستیزه و لجاج (کینه پا ۱۲) پیش نباید گرفت چه
لجاج مذمومست و طالب صلح بآخر (انجام کار) مظفر و منصور (جهگڑا ۱۲)

نظم

ستیزه (لڑائی ۱۲) مکن زانکه با دستیز	کند باغ انصاف را برگ ریز (خزان ۱۲)
ستیزه بجای رساند سخن	که ویران کند خانمان کهن
کند عاقل اندر ره صلح سیر	تو این ره میرو که الصلح خیر

سکندر این سخنان را دستور العمل ساخته بنای جنگ و صلح برین نهاد و چون صفت
شجاعت مر اهل دولت را بهترین صفتیست سخن درین باب بسر حد اطناب (درازی ۱۲) رسید
بحمد الله که شاهزادهٔ جوان بخت پر تدبیر

نظم

ابو المحسن آن شاه روشن ضمیر	کزو نوجوان گشت دوران پیر
جهاندار شاهی که روز مصاف	فرو ریزد از صولتش کوه قاف
چو در معرکه برکشد تیغ تیز	بگوهر کند کوه را سنگ ریز

بمعاضدت بازوی کامگار و مساعدت بخت بیدار هر طرف که روی رایت
ظفر پیکرش (فتح ۱۲) متوجه گردد فتح و نصرت (موافقت ۱۲) دو اسپه استقبال موکب همایون نمایند و بهر جانب
(یعنی جلدی ۱۲)

کہ مقصد ہمت بلند و مطمح نظر نہمت ارجمندش باشد اقبال و سعادت بطریق استعجال عزم موافقت و موافقت چشم عالی فرمایند قطعہ

ہر کجا عزم جہانگیرش گران سازد رکاب	فتح و نصرت ابلق جانب سبک گردد عنان
رمح دولت پرورش املاک ملت در پناہ	تیغ نصرت گسترش ادین و دولت در ضمان

وعساکر نصرت مآثرش را بروزگارزار چون آتش حملہ گذارند و در میدان جنگ از روے ثبات و درنگ چون کوہ البرز ناپایدار مثنوی

یکایک تیغ زن چون نرگس یار	سراسر صف شکن چون زلف دلدار
ولایت گیر چون حسن حبیبان	غبار انگیز چون جور رقیبان
ہمہ چون شعلہاے عشق جانسوز	ہمہ چون غمزۂ دلبر جگر دوز
ہمہ چون چشم خوبان فتنہ انگیز	ہمہ چون ہجر مرد انداز و خونریز

حق سبحانہ ظل ظلیل عاطفت آنحضرت را بر مفارق ملازمان مخلد و مستدام دارا د بحرمتہ خلص عبادہ الامجاد

باب سی ویکم در غیرت

غیرت نگاہداشت چیزیست کہ انسان را صیانت آن لازم باشد و در تدبیر مہمات و تاکید سیاسات سلاطین را ازین صفت چارہ نیست ہم در امور ملت و ہم در مہام مملکت زیراکہ غیرت دو نوع ست غیرت دین و غیرت دنیا و رعایت ہر دو ضروری ست اما غیرت دین آنست کہ در تمشیت امر معروف و نہی منکر سعی نماید

---

۱ حامی اندازہ ۱۲ ۲ بحرمت خلاصہ بندگان بزرگ ۱۲ ۳ حکم اچھے کام کا ۱۲ ۴ ممانعت برے کام کی ۱۲

و ملازمان حضرت و رعایای مملکت خود را بطاعت فرماید و از معاصی و مناهی منع کند و در حدیث آمده که هر که از شما منکری ببیند یعنی آنچه مخالف شریعت باشد باید که آن را تغییر دهد بدست یعنی بدره یا بشمشیر چنانچه بمقتضای شرع باشد و این مرتبه اهل اختیار و اقتدار ست پس اگر بدست نتواند که دفع کند بزبان منع فرماید اول نصیحت و اگر منزجر[1] نشود بعنف و سختی سخن گوید و این مرتبه اهل علم و ارباب زهد و ورع[2] ست و اگر بزبان منع میسر نشود بدل آن را دشمن دارد و این مرتبه ضعفا ست از عوام الناس و بعضے از علما تتمۂ این حدیث برین وجه آورده اند که لیس[3] وراء ذلک الاسلام یعنی هر که در منع کردن بدست و زبان عاجز گردد و بدل آنرا دشمن ندارد آن کس را از مسلمانی نصیبے نیست قطعه

نهی منکر بدست باید کرد	ور میسر نباشدت این کار
بزبان منع کن و گر نتوان	در دل خویش می کنش انکار

و هر سلطانی که در اقامت حدود شرع و اجرای احکام دین کوشد نائب حق ظل الله باشد و چون پادشاه را بواسطۂ کثرت مهمات ملکی بجزئیات این امر رسیدن متعذر ست هر آئنہ محتسبان[4] در مملکت خود نصب باید کرد و محتسب باید که در اسلام صلیب بود و در حمیت دین پروری غالب باشد و بصفت عفت[5] و پرهیزگاری و امانت و راستی و کم طمعی آراسته بود و هر چه کند برائے تقویت دین کند و از غرض و ریا و دواعی نفس و هوا بر طرف باشد تا قول او در دلها تاثیر کند فرد

سلہ زجر قبول کرنے والا ۱۲ سلہ پرہیزگاری ۱۲ سلہ نہین ہے سوائے اسکے اسلام ۱۲ سلہ حساب لینے والے ۱۲ سلہ پارسائی ۱۲

اگر بسنگ بگوئی دران اثر دارد	سخن که آن زغرض پاک وز طمع خالیست

آورده اند که شیخ ابو الحسن نوری قدس سرہٗ عادتی داشت که هرگاه منکری دیدی ازان منع کردی و اگرچه دران خوف قتل بودی روزی برکنارهٔ دجله بجهت طهارت میرفت نزورقی دید سی خم سربمهر دروی نهاده بود و برهریک نوشته که لطیف شیخ ازان عجب داشت در[عشق] مبایعات و تجارات چیزی که لطیف نام داشته باشد نشنیده بود از ملاح سوال کرد که درین خمها چیست ملاح گفت تو مرد درویشی با اینها چه کار داری برو درپے مهم خود باش شغف شیخ بدانستن آن زیادت شد ملاح را گفت البته میخواهم که بدانم که درین خمها چیست و چه جنس ست ملاح گفت ای درویش فضول درین خمها خمر ست و برای معتضد خلیفه آورده اند شیخ نگاه کرد چوبی گران دران زورق افتاده بود ملاح را گفت آن چوب را بدست من ده ملاح در خشم شد شاگرد خود را گفت آن چوب را بدست او ده تا به بینیم که چه خواهد کرد شاگرد چوب را بدست شیخ داد شیخ آن چوب را بدست مبارک گرفته یک یک خم را می شکست و ملاح از ترس میلرزید و فریاد میکرد تا یونس افلح که شحنهٔ شهر بغداد بود با کسان خود برسید و شیخ را گرفته نزد خلیفه برد و صورت حال تقریر کرد و معتضد بغایت جباری غیور[غیرت دار] بود و ستمکار که بشیر سیاست شمشیر کردی اهل بغداد دیدند که شیخ را پیش معتضد می برند بغایت اندوهناک شدند و شک نکردند در انکه فی الحال شیخ را شهید خواهد کرد اما چون شیخ را درآوردند معتضد بر کرسی آهنین نشسته بود و گرزی هم از آهن بدست گرفته و جامهٔ سرخ پوشیده و این علامت قهر و سیاست

لہ پاک کیا جائے بھید اسکا ۱۲ کہ جمع مبایعت باہم خرید و فروخت ۱۲ کہ مشغولی ۱۲

او بود بانگ بر شیخ زد که کیستی که چنین گستاخی میکنی فرمود که من محتسبم گفت بامر که احتساب (حساب لینا ۱۲) میکنی گفت بامر خدا و رسول گفت ترا که محتسب ساخته گفت آنکه ترا پادشاهی داده معتضد ساعتی سر در پیش افگند پس سر برآورد و گفت ترا چه بران داشت که این خمها را شکستے جواب داد که شفقت در حق تو و حق رعیت تو گفت در حق من چگونه گفت منکری را که تو در ازالهٔ آن تقصیر روا داشتی آن را از تو منع کردم و ترا از گرفتاری قیامت خلاص دادم گفت در حق رعیت من چگونه گفت چنانچه با ارتکاب تو محرمات را مردم بر معاصی (گناہان ۱۲) دلیر میگردند چون تو از حرام باز ایستی دیگران دلیری نتوانند کرد چه عامهٔ خلق در صلاح و سداد تابع پادشاه اند اگر او را بر نهج صلاح بینند همه طریق صلاح پیش گیرند و ثواب آن همه بدیوان وے راجع گردد و اگر از و فساد مشاهده نمایند ایشان نیز در فسق و فجور کوشند و بزه (گراہی و گناه ۱۲) و وبال آن همه بدو باز گردد پس در حق تو مهربانی کردم و هم در حق رعیت تو و غرضے نداشتم درین عمل مگر خوشنودی حق عز و جل معتضد بگریه درآمد و گفت این کار ترا زیبنده است بعد ازین هر منکری که بینی تغییر کن و حکم کردم که هیچ کس ترا منع نکند و از فحوای این حدیث معلوم میشود که چون محتسب حقانی باشد هیچ آفتی بوے نرسد نظم

آن یکی با پیر خود گفتا که من	نهی منکر میکنم اندر زمن
لیک می ترسم که از اهل حسد	آفتے در روزگار من رسد
گفت اگر این کار بهر حق کنی	از بلاهاے دو عالم ایمنی

اما غیرت دنیا سه نوع ست اوّل نسبت با اشباه و اقران (امثال ۱۲) دوم نسبت با خاصهٔ خود

سوم نسبت باعموم خلق اما آنچه نسبت با امثال خود ست چنان باشد که تفوق خواهد بر ایشان بمرتبه که هیچکدام را برو سرفرازی[12] نرسد و بحسب جاه و صولت و قدر و شوکت و حشمت و عظمت و اقتدار و ا بهت از همه بیش باشد و هر آئنه ظهور این غیرت و وفور[12] این حمیت کارهای کلی کشاید و مهمات حسب المراد بر آید و این از خصائص اهل همت ست و هر چند همت بلند تر باشد غلبهٔ این غیرت بیشتر بود آورده اند که یکی از اولاد سلاطین حکیمی را پرسید که من میخواهم که از اخوان و اقران خود بر سر آیم و گوے دولت از میدان اختیار بچوگان اقتدار بربایم مرا از اسباب این کار چه چیز بدست باید آورد حکیم گفت ای ملکزاده هیچ شی مر اکتساب دولت را به از همت و غیرت نیست

نظم کسی کو ز غیرت برافراخت تیغ	سر تیغ را بگذراند ز میغ
ز غیرت بدست آیدش نام و ننگ	ز غیرت مراد خود آرد به چنگ
چنین گفت آن مرد بیدار بخت	که از غیرت آید بکف تاج و تخت

اما غیرتی که نسبت بخاصهٔ خود ست آن چنان باشد که خواص حرم[12] خود را از چشم نامحرم پوشیده دارد و ایشان را در محافظت حد عصمت و عفت[12] مبالغه نماید و هر چه رعایت آن شرعاً و عرفاً لازم باشد ایشان را بران معتاد سازد تا ببرکت آن اہالی رعیت نیز بصلاح موصوف و از فساد دور باشند و بزرگی در وصیت یکی از پردگیان حرم خود فرموده است مثنوی

عصمتیان را بمقام جلال[12]	جلوه حرام ست مگر با حلال
دیده بهر روے نباید گشاد	پای بهر کوے نباید نهاد

این همه آفت که به تن میرسد	از نظر تو به شکن میرسد
دیده فرو پوش چو دُر در صدف	تا نشوی تیر بلا را هدف
هر که بجز جفت حلالت بود	رخ منما در همه حالت بود

اما غیرت به نسبت عموم خلق چنانست که غیرتی که بر مخدرات حرم سلطنت دارد نسبت با حرم همه مسلمانان بجای آرد و نگذارد که از ملازمان درگاه عالم پناه بدنامی بخاندان مردم با ناموس رسد و در استکشاف گناه مسلمانان سعی ننماید و عیوب رعایای مملکت خود بقدر امکان پوشیده دارد که در حدیث آمده که هر که عیب مسلمانی بپوشد خدای عزوجل عیوب او را بپوشد و در روایتی هست که گناهان او را در دنیا و آخرت پوشیده دارد

فرد مثلی هست که استر ستر الله علیک	پردهٔ کس ندری کس ندرد پردهٔ تو

و حمیت همان غیرت ست در حمایت حال خود و کمال غیرت آنست که چون کسی پناه بوی آرد و او را زینهار داده بحصن حمایت خود در آورد تا ممکن باشد زینهار دادهٔ خود را ضائع نگذارد و در عرب دستور بوده و حالا هم در ولایت حجاز هست که چون کسی در سایهٔ دیوار یا ظلال خیام ایشان در آمدی او را جوار دادندی بی آنکه بزبان زینهار خواستی و زینهاری خود را بدست کسی باز ندادندی و بسیار مال درین کار صرف کردندی بلکه خونها ریخته شدی و از سر این کار در نگذشتندی و بعضی جانوران نیز که بخیمهٔ ایشان پناه آوردی یا بچراگاه ایشان در آمدی حمایت کردندی آورده اند که بهرام گور وقتی در دیار عرب با نعمان منذری بود و نعمان او را بامر پدرش یزدجرد تربیت میفرمود روزی در شکار قصد آهوی کرد و آهو از پیش او در رسیده هر طرف میگریخت

[Interlinear glosses: پردگیان؛ عیب دار؛ حفاظت؛ پناه؛ که در مدینه و طائف؛ خیمه؛ سایه؛ نامور؛ نشانه؛ ناپاک]

وبهرام از عقب او می تاخت هوا گرم شد و آهو از تشنگی بیطاقت گشته بکنار قبیلهٔ رسید وبخیمه عربی قبیصه نام درآمد اعرابی او را بگرفت و برسنی به بست و متعاقب او بهرام بدر خیمه رسید تیر برکمان نهاد و نعره زد که ای صاحب خانه شکار من اینجا آمد بیرون آر قبیصه ندانست که کیست گفت ای سوار زیباروی مروت نباشد که جانوری که پناه بدین خیمه آورده باشد بدست کسی باز دهم تا بکشد بهرام درشتی آغاز کرد قبیصه گفت سخن دراز مکن تا این تیر که درکمان داری برسینهٔ من نزنی و مرا نکشی دست تصرف تو بگردن این آهو نرسد و آن دم مرا بکشی مردم قبیلهٔ من ترا بجبست وجوی آهو نخواهند گذاشت برجان خود رحم کن و از سر این آهو درگذر و اگر توقعے داری این اسپ تازی نژاد را که بر در این خیمه بسته است با زین ولجام مطلا بتو دادم سوار شو و اسپ خود را جنیبت ساز و بمقام خود باز گرد بهرام را این حمایت خوش آمد و باسپ او التفات ننموده عنان بگردانید و بموکب خود پیوست و آن روز که تاج سلطنت بر فرق همت او نهادند و عجم طوق فرمان او در گردن اطاعت افگندند بهرام قبیصه را طلبید و تربیت کرد و او را در عرب مجیر الغزلان لقب کردند یعنی پناه دهندهٔ آهوان و حمایت کنندهٔ ایشان

نظم

کسی را که آری بزنهار خویش	نگه دار اندازهٔ کار خویش
بهر دے حمایت از و وا مگیر	بهر دانگے کار را زو دریذیر
یکے قطره آرد بدریا پناه	ز صد رصدف سازدش تکیه گاه
بصد تربیت نامدارش کند	یکے گوهر شاهوارش کند

حاشیه: اصل ۱۲ ؛ کوتل ۱۲ ؛ پناه دهندهٔ غزالان یعنی آهوان ۱۲

باب سی و دوم در سیاست

ز نفشاندن

و آن ضبط کردن ست و بر نسق نگهداشتن و سیاست دو نوع ست یکی سیاست نفس خود و یکی سیاست غیر خود و اما سیاست نفس برفع اخلاق ذمیمه است و کسب اوصاف حمیده و سیاست غیر دو قسم ست یکی سیاست خواص و مقربان درگاه و ضبط و نسق ایشان دوم سیاست عوام و رعایا و قسم اول در باب چهلم مذکور خواهد شد اما قسم دوم بران وجه هست که بدان و بدفعلان را باید که پیوسته ترسان و هراسان دارد و نیکان و نیک کرداران را امیدوار سازد و وزرا بوذرجمهر پرسیدند که کدام پادشاه بزرگوار تر ست گفت آنکه بیگناهان از وی ایمن باشند و گناهگاران ترسان و مینده تیغ برق نشانش باگردن ستمگاران مدبر مقترن باشد و بارقه نسیم فیض سیاستش با باران انعام بر درویشان مستحق مقارن بود نقل ست که هوشنگ ملک میگفت که رحمتی ام از خدای بر نیکان و مصلحان و خشم خدایم بر بدان و مفسدان نیش قهرم با نوش لطف در آمیخته است و زهر و بیهم با شکر رحمت تالیف شده فرد

تریاق و زهر هر دو مرا در خزانه هست	آن را بدوستان دهم این را بدشمنان

حکما گفته اند مدار ارواح عالم بر سیاست ست و اوراهنجکی جهان کون و فساد نام کرده اند اگر ضبط سیاست نباشد مهمات جهان بر نسق نماند و اگر قانون تادیب و تعذیب نبود کار بار روی به تباهی نهد قطعه

از سیاست نظام یابد ملک	بی سیاست خلل پذیر بود
نسق کار های عالم را	از سیاست ناگزیر بود

اگرچہ عروس لاملکَ الّا بالعدلِ دلپذیرست اما او را از پیرایۂ لاعدلَ الّا بالسّیاستہِ چارہ نیست ہر پادشاہ کہ از مقتضای آفۃ الرّیاستہِ ضُعفُ السّیاستہِ بتخیر بود بزودی ارکان مملکتش تزلزل پذیرد و اساس سلطنتش خلل یابد چہ زینت ملک و ملت و تصلیحت دین و دولت در سیاست ست قطعہ

تیغ سیاست ست کہ رخسار ملک را	سازد جہان فروز و درخشان چو آفتاب
معمار ی سیاست اگر نے مدد کند	گردد جہان ز سیل جفا و ستم خراب

بے قاعدۂ شریعت ہیچ حق در مرکز خود قرار نگیرد و بے ضابطۂ سیاست کار شرع و دین نظام نہ پذیرد پس سیاست ملوک مقوی شرع باشد و احکام شرع مروج ملک قطعہ

سرسبزی نہال سعادت بباغ دہر	بے چشمہ سار شرع مطہر طمع مدار
لیکن زلال چشمۂ دین کے شود روان	بے سایۂ سیاست شاہان کامگار

وفی نفس الامر مدار ملت بر دست و قرار مملکت از دست بیت

گر تیغ سیاست سلاطین نبود	در عالم خاک آب خوش کس نخورد

و در حدیث آمدہ کہ اگر پادشاہ نبودی آدمیان بعضے بعضے را بخوردندی یعنی ہلاک و نابود ساختندے مملکت را جز بسیاست ضبط نتوان کرد و فتنہ را جز بسکون و سیاست آرام نتوان داد آوردہ اند کہ یکی از خلفا بہ منبر برآمد تیغی کشیدہ و مصحف بر دست گرفتہ پس در اثنای خطبہ گفت ای مردمان نیکو شمارا ازین بیست

لہ نہیں ہے ملک مگر ساتھ عدل کے ۱۲ لہ نہیں ہے عدل مگر ساتھ سیاست کے ۱۲ لہ آفت ریاست کی سستی سیاست کی ہے ۱۲

یعنی مصحف و بدان شما جز بدین راست نشوند یعنی شمشیر قطعه

سیاست آتشی باشد که آنرا	زبهر بدسگالان بر فروزند
چو ایشان میفروزند آتش ظلم	همان بهتر که ایشان را بسوزند

طمغاج خان بادشاهی بوده است بزرگ معمار سیاستش عرصهٔ مملکت را معمور ساخته و شمشیر هیبتش بنیاد بیداد و ستمگاری از شهر و ولایت برانداخته قطعه

تاخت از بیم قهر او فتنه	زان سوی نیستی بصد فرسنگ
رفت از صیقل سیاست او	زنگ ظلم از رخ جهان چو رنگ

روزی یکی از زنود او بایش گلدستهٔ بخدمت او آورد سلطان بستد و گفت از کجا آورده گفت از گلزار ها بر چیده ام گفت گلزار ها ملک تو بوده گفت نه گفت تا مالکش خریده گفت نی درین شهر گل نخرند و بسیار بی قیمت باشد سلطان تامل فرموده گفت هر که بی دستوری کسی در باغ او درود و گل بچیند میتواند نیز که بی اذن او میوه باز کند و ازین عملها صور بتهاهی دیگر نیز متصور است حکم کرد تا دستش ببرند اکابر شفاعت کردند تا یک انگشتش ببریدند و طمغاج خان پیوسته رندان و بیباکان را میکشتی روزی این جماعت بر در دروازهٔ شهر نوشتند که ما آن گیاهیم که هر چند سر زنند بیشتر شویم این خبر بسلطان رسید فرمود تا در پهلوی آن خط نوشتند که ما نیز باغبانیم منتظر ایستاده که هر چند سر برآرند بدرویم فرد

هر خار که سر بر زند از گلشن ملک	فی الحال سرش بتیغ برباید داشت

گویند که هرمز بن نوشیروان عدل خود را با سیاست اقتران داده بود و لطف خود را

با قهر انضمام فرمودہ نیکان را بنواختے و بدان را رسوا ساختی بیت

زدہ سیاست او راہ کاروان ستم	کشیدہ مرحمتش خوان عدل در عالم

وقتے رکابدار او در باغی رفت و یک خوشہ انگور بی اجازت باغبان باز کرد باغبان اسپ او بگرفت و گفت مرا خشنود کن والا نزد شاہ میروم از دست تو تظلم کنم غلام چیزے بوے میداد و او راضی نمیشد القصہ ہزار دینار بدو داد از ہیبت سیاست ہر حکما گفتہ اند سلطنت بمثابۂ نہال ست و سیاست بمنزلۂ آب پس لازم ست نہال درخت سلطنت را آب سیاست تازہ داشتن تا ثمرۂ امن و امان حاصل آید نظم

خوش آن شہریاری کہ از روی دانش	تامل کند در کتاب سیاست
سر تیغ او گلشن سلطنت را	تر و تازہ دارد بآب سیاست

و باید دانست کہ سیاست بموقع آنست کہ دربارہ جمعی واقع شود کہ استحقاق آن داشتہ باشد و آن گروہی اند آزار پیشہ و بد اندیشہ کہ چون مار و کژدم ضرر ایشان بخاص و عام و خرد و بزرگ رسد یکی از سلاطین حکیمی را پرسید کہ از آدمیان مستحق سیاست کیانند گفت ہیچ آدمی استحقاق سیاست ندارد بلی سیاست بر سباع و ہوام باید کرد یعنی درندگان و گزندگان بادشاہ گفت معنی این سخن را روشن گردان گفت ای ملک از مخلوقات جمعی اند کہ خیر محض اند و محض خیر و از ایشان ہمہ نفع رسد و ضرر نی و ایشان مانند ملائکہ اند و بعضے دیگر آنکہ ایشان محض شر اند و شر محض چون گرگ و پلنگ و مار و کژدم و از ایشان ہمہ ضرر رسد و نفع نی پس از آدمیان ہر کہ بر خوے و خصلت فرشتگان ست فضل نوع انسان ست و ہر کہ

بر طبع و سیرت سباع و هوام باشد بدترین درندگان و گزندگان ست و مستحق سیاست ایشانند نه آدمیان

مثنوی

سیاست پسندیده باشد بسی ولیکن نگویم که با هر کسی
بخونریز مردم آزار را خون و مال که از مرغ بد کنده به پر و بال

آورده اند که در عهد نوشیروان ظالمی ضعیفی را طپانچه زد و او پیش نوشیروان آمده تظلم نمود نوشیروان فرمود تا ظالم را بسیاستگاه بردند و گردن بزدند یکی از خواص گفت عجب داشتم از ملک که آدمی را بدین قدر جنایت بیجان ساخت نوشیروان گفت غلط کردی من آدمی را نکشتم بلکه سگ و گرگ را بیجان کردم و مار و کژدم را هلاک گردانیدم

بیت

کسی کو پیشه کرد آزار مردم بمعنی بدترست از مار و کژدم

آورده اند که خسرو پرویز از بزرگی پرسید که از طبقات خلق لائق سیاست کیست گفت ای ملک خلائق پنج طبقه اند اول آنها که در ذات خود نیک اند و از ایشان هم نیکی بخلق میرسد ایشان را تقویت باید کرد و با ایشان صحبت باید داشت دوم جمعی که بخود نیک اند اما اثر نیکی ایشان بکس نمیرسد ایشان را عزیز باید داشت و بر خیر تحریص باید کرد سوم گروهی که میانه حال باشند یعنی از ایشان نه خیر بمردم رسد و نه شر یعنی در ذات خود نه خیر باشند و نه شر ایشان را راه خیر باید نمود و از شر تحذیر باید فرمود چهارم طائفه که ایشان بد باشند اما بکسی بدی نرسانند ایشان را خوار باید داشت تا ترک بدی کنند پنجم فرقه که هم بد باشند و هم بدی ایشان بمردم رسد

ایشان را سیاست باید کرد بوعدهٔ و وعید و تهدید تا آنکه ضرب پس حبس و آخر کار قتل فرد

آتشے را که خلق از و سوزند	جز بکشتن علاج نتوان کرد

و یکی دیگر از فوائد سیاست تسکین فتنه است چه مردم فتان[فتنہ انگیز ۱۲] شور انگیز چون بینند که آتش سیاست تیز ست در گوشه گریزند و اگر اندک وهنی[سستی ۱۲] در کار سیاست شاه رود هزار فتنه برپاے کنند و از هر جهتی شورشے بظهور رسانند نظم

اگر سلطان نفرماید سیاست	زند هر ناکسے لاف ریاست
بلا بر هم زند روے زمین را	نه دولت را بقا باشد نه دین را
چو مردم ضبط در کشور نه بینند	بجز فتنه ره دیگر نه بینند

و هم درین باب گفته اند قطعه

اگر نه هیبت شمشیر پادشاه بود	چه شورها که بیکدم ز شهر برخیزد
کسی که دست چپ از دست راست نشناسد	هزار فتنه چو دستش دهد بر انگیزد

باب سی و سوم در تیقظ و خبرت

تیقظ بیداری باشد در کار مملکت و خبرت آگاهی از حال رعیت و از ملوک عادل معهود و متعارف ست که مستخبران[خبر لینے والے] معتمد نصب فرمایند و متفحصان[تلاش کرنے والے ۱۲] امین را بگمارند به پنهانی تا تجسس و تفحص حالات مملکت و مهمات رعیت نموده بموقف[ٹھہرانا ہوا ۱۲] اخبار و اعلام[آگاہ کرنا ۱۲] رسانند و بعد از اطلاع بران سعی نمایند تا هر خللی و زللے[یعنی جگہ ۱۲ / لغزشے ۱۲] که در بنیاد معدلت ظاهر شده باشد مرمت یابد و اصلاح پذیرد پیش از آن که دست تدارک به من تلافی آن نرسد

بیت باوّل توان کرد صلاح کار	ازان پیش کز کف رود اختیار

و بسیار بوده که سلاطین در شب بلباس مجهول می گشته اند و تفحص احوال رعیت و مملکت میکرده چه بسیاری اخبار باشد که مقربان درگاه سلطنت نشنوند و اگر بسمع ایشان رسد بجهت مصلحت خود یا ملاحظه وقت و زمان بپادشاه نگویند یا نتوانند گفت و از حضرت داود علی نبینا و علیه السلام منقول ست که شبها جامه بدل کردی و در شهر و بازار بگشتی بصورت مردم غریب برآمده و از هر کس چیزی پرسیدی و گفتی که داود با شما چه نوع معامله میکند و نوکران و کارکنان او بر چه وجه سلوک می نمایند پس اگر جائے دیدی که خللی پدید آمده بتلافی آن مشغول گشتی و از سلطان محمود مثل این صورتها منقول ست که شبها بیرون آمده بتجسس احوال مردم مشغول گشتی و چون درین صورت که پادشاه خود بیرون آید و متفحص گردد امکان خطرست بزرگان وزیرکان دستوری نهاده اند که سلطان باید که منهی امین معتمد دولتخواه بے غرض پاک اعتقاد بلند همت تعیین نماید بر وجهے که کس بران وقوف نیابد و مرسوم او بدلخواه او مقرر سازد تا اگر کسی براحوال او واقف شود او را نتواند که بزر فریب دهد و چنان باید که بهر وقت که خواهد پیش تواند رفت شاید خبری باشد که توقف برنتابد و چون حال برین منوال بود هر آئینه سلطان بر جزئی و کلی صاحب وقوف گردد و بعده ارکان دولت و اعیان ولایت برین صورت که پادشاه براحوال هر یک مطلع است اطلاع یابند بے شبهه معاش ایشان بر وجهے باشد که باید و عملهای ناشایسته از ایشان در وجود نیاید نظم

چو نیکو متاعیست کار آگهی	گزین نقد عالم مبادا تهی
ز عالم کسی سر برآرد بلند	که در کار عالم بود هوشمند

آورده اند که در خوارزم پادشاهی عادل بود نقش التعظیم لامر الله[1] بر صفحه خاطر نگاشته و رایت الشفقة علی خلق الله[2] در میدان مرحمت افراشته قطعه

ز عدل او شده باز سفید جفت کلنگ	ز امن او شده شیر سیه رفیق شغال
نه آن فسانه برد در هوا بدان چنگل	نه این دراز کند در زمین بدین چنگال

و در زمان او کسی را زهره نبود که به آشکارا عملی ناپسندیده از فسق و فجور تواند کرد مگر یکی بود از امرا و اعیان دولت او که حقوق خدمت قدیمی داشت و بر در بارگاه باختیار او کسی نبود خود را بصورت صلاح بسلطان نمودی و در خفیه بخمر و زمر و انواع فسق مشغول بودی و کسی زهره آن نداشت که از وی شکایت کند سلطان برین حال وقوف یافته نخواست که مجاهره در این باب سخن گوید چه اظهار این نوع کلمات از اکابر رفع حجاب و احتشام کند و آن مهابت سلطنت را مضرتست پس روزی از روزها آن امیر را طلبید و فرمود که مرا مرغی میباید که منقار او سرخ باشد و سر و پای و بال او سیاه و باقی سفید و جز تو کسی این نوع مرغ را پیدا نتواند کرد امیر گفت که بطلب آن اشتغال نمایم و بهر وجه که توانم بدست آرم اما مرا سه روز مهلت باید داد سلطان مهلت داد امیر بجست و جوی مرغ مشغول گشت در شهر و نواحی چنین مرغی بدست نیامد امیر بعد از سه روز بپایه سریر باز آمده مرا همت اختیار را آشفته داد که ای ملک بدان مقدار که مقدور داشتم جد و جهد نمودم

[1] بزرگی خدا کے امر کی ہے ۱۲
[2] مہربانی خلق خدا پر ۱۲

و در تفحص چنین مرغی سعی کردم پیدا نشد اشارت حضرت اعلی بهر چه صادر شود در عوض آن تا مقدور مهیا گردانیم سلطان فرمود که مطلوب من مثل این مرغیست و من اختیار شهر و ولایت بدست تو داده ام و تو از تحصیل این مقدار چیزها عاجزی چگونه است بر و سه روز دیگر مهلت دادم و این نوبت بی چنین مرغی باز نیائی دیگر باره امیر برفت و بعد از سه روز دست تهی باز آمد سلطان فرمود که تو از شهر چنین خبر داری که چهار مرغ بدین شکل و هیأت در یک خانه است و پیدا نمیتوانی کرد برو و سر چهار سوی شهر و بازار شرقی گذر کن چون به رفالان مسجد رسی محله ایست بر دست راست دران محله کوچه ایست بدین نشان در پیش آن کوچه خانه ایست در شق جانب غرب بدان خانه درآئی و به صفه که در طرف جنوب ست توجه کن بر دست چپ آن خانه ایست و در درون آن خانه خانهٔ خرد ست در آن خانه بگشائی در آنجا قفسی ست نمد زرد بران پوشیده و دران قفس چهار مرغیست بدان نوع که من گفته ام بیار امیر حیران شده از نزد سلطان بیرون آمد و بدستوری که ملک نشان داده بود برفت و قفس را با مرغان حاضر گردانید ملک فرمود که اهل حکومت باید که از شهر و ولایت خود چنین باخبر باشند که من هستم امیر که این سخن بشنید با خود اندیشه کرد که پادشاهی که از بازار و کوچه و از خانهٔ شهر چنین باخبر ست امکان میدارد که بر اعمال نهانی من هم وقوف داشته باشد من بعد معاش خود را تغییر باید داد پس از معاصی توبه کرده و براه راست باز آمد و ازین حکایت معلوم میشود که اطلاع سلاطین بر احوال مردم فواید بسیار دارد مثنوی

چنین گفت مرد سخن آفرین ‌‌ ‌ ز اخبار شاهان ایران زمین
که هرمز بهنگام نزع روان ‌ ‌ ‌ بخسرو چنین گفت کای نوجوان
جهانی بذات تو وابسته اند ‌ ‌ ‌ بفرمان حکم تو پابسته اند
بغفلت مکن خواب بیدار باش ‌ ‌ ‌ ز احوال گیتی خبردار باش
چو در عهدهٔ تست عالم تمام ‌ ‌ ‌ مشو غافل از کار خود والسلام

و دفع غفلت به تعیین صاحب خبر انست تا بر احوال هر ولایت اطلاع یابد منصور خلیفه گفتی من به سه کس محتاجم اول عاملی[یعنی تحصیلدار ۱۲] که مال رعیت بمن دهد و مال من از رعیت نگذارد دوم شحنه[کوتوال ۱۲] که داد مظلوم از ظالم بستاند و حکم بی طمع و غرض کند پس آهی سرد برکشید و گفت ای دریغ از سوم پرسیدند که آن کیست گفت آن شخصی که صورت احوال ایشان را چنانچه هست بمن باز نماید والحق اگر بادشاه را چنین کسان بدست افتند پس صلاح درمیان خلق پدید آید آورده اند که اردشیر بابک از بسکه تفحص حال گماشتگان و نزدیکان کردی کار بدانجا رسیده بود که هر روز با امرا و وزرا و عمال و سائر ملازمان گفتی که دوش حال تو برین منوال بود که چه خوردی و کجا خفتی و با که سخن کردی و چه گفتی مردم ازین سخن تعجب می نمودند و میگفتند وی را فرشتگان خبر میدهند و آن نبود الا باعلام صاحب خبران رباعی

صاحب خبران[خبر دهندا ۱۲] امین شاهان باشند ‌ ‌ ‌ مقبول دل جهان پناهان باشند
هم بر جگر ستمگران نیش زنند ‌ ‌ ‌ هم مرهم زخم دادخواهان باشند

و اگر بی اعلام صاحب خبر مهمی بموقف عرض رسد شرط آگاهی نیست که زود زود

حکم فرمایند چه بزرگان گفته اند که حکم پادشاه بمنزلهٔ قضا و تقدیر می ماند که چون از عالم مشیت عزم عالم بشریت کند زود منع آن بهیچ وجه میسر نشود و احتراز و اجتناب ازان در حیز امکان نگنجد بیت

ارادۂ الٰہی ۱۲ — یکسوئی پرہیز ۱۲

چو از کمان قضا و قدر رسد تیری	یقین که باز نگردد بهیچ تدبیری

پس شرط والیان خطهٔ سلطنت و حامیان حوزهٔ مملکت آنست که در امور مصالح جمهور بی حجتی قاطع و دلیلی ساطع و بی بینهٔ روشن و برهانی واضح هیچ حکم بامضا نرسانند و بی تامل و امعان و تدبر و ایقان پروانه ندهند که خردمندان فرموده اند قطعه

شہر ۱۲ — نگاہبان ۱۲ — یقینی ۱۲ — اجرا ۱۲ — تامل ۱۲

نباشد پسندیدهٔ شرع و عقل	که بی بینه شاه فرمان دهد
که هم چون مضای قضا حکم او	گهی جان ستاند گهی جان دهد

گواہ ۱۲ — گذرنا ۱۲

و شرط دیگر آنست که از روی گمان بیگناهان را در مضیق ضرر و معرض خطر نیفکند که بیشتر گمانها به وبال و بزه باز گردد چنانچه حق سبحانه فرموده که اِنَّ بَعْضَ الظَّنِّ اِثْمٌ[1] اگر کسی بمجرد گمان بی تحقیق و ایقان در مهمی حکم فرماید و آن گمان خطا بیرون آید خود را محل سخط و مظهر غضب آفریدگار ساخته باشد نعوذ بالله من ذالک[2] قطعه

تنگی ۱۲ — غصہ ۱۲

مکن کس را باندک ظن باطل	عقوبت تا پشیمانی نیارد
که چون شک از یقین گردد هویدا	پشیمان گردی و سودی ندارد

آورده اند که در روزگار قباد شهریار شخصی بویرانهٔ در آمد شخصی دید افتاده نیک در نگریست سرش بریده بود و کارد بر سینه اش نهاده آن کس از

[1] البتہ بعضے گمان گناہ ہیں ۱۲ [2] پناہ چاہتے ہیں ہم ساتھ خدا کے اس سے ۱۲

غایت تحیر مبہوت وبیہوش بماند مصرع

نی قوت استادن ونی قوت رفتن + دران ہمین حال یکی از ملازمان حاکم آن ولایت برسید آن صورت مشاہدہ کرد فی الحال اورا دست وگردن بستہ وکارد پرخون از گردنش آویختہ بدر خانۂ حاکم آورد وواقعہ را تقریر کرد حاکم بانگ برزد کہ این کس را چرا کشتی گفت اَیُّہَا المَلِکُ من بدین ویرانہ رسیدم واورا کشتہ دیدہ متحیر ومتعجب گشتم ودر اثنای آن حال این کس مرا گرفتہ نزد شما آورد ومن نہ از مقتول خبر دارم ونہ از قاتل حاکم گفت گمان من آنست کہ تو اورا کشتۂ وبدین سخنان میخواہی کہ از دست من برہی بیچارہ گفت ای ملک بامن بگمان خود کار مکن کہ حق میفرماید اِنَّ الظَّنَّ لَا یُغۡنِیۡ مِنَ الۡحَقِّ شَیۡئًا گمان بجای یقین نمی نشیند حاکم گوش بسخن وے نکرد فرمود تا بردارش کشند ومنادی زدند کہ وی در فلان ویرانہ کسی را کشتہ است جوانی از نظارگیان پیش آمد وگفت ای جلاد چندان صبر کن کہ من پیش ملک درآیم وصورت حال باز نمایم تعجیل منمای کہ این شخص بیگناہ است وخون بیگناہ ریختن عمل تباہ جلاد توقف کرد واو را پیش ملک بردند گفت اَیُّہَا المَلِکُ خونیکہ دران ویرانہ واقع شدہ من کردہ ام آن کس دشمن من بود فرصتے یافتم واورا بکشتم واین جوان کہ اورا سیاست فرمودۂ ازین حال بیخبر است ملک تامل بسیار فرمود ونذر کرد کہ دیگر بمجرد گمان حکم نہ کند پس آن جوان را محبوس ساختہ صورت حال بہ پادشاہ قباد عرض کردند وی از علمای زمان پرسید گفتند اورا نباید کشت زیرا کہ اگر یکی را کشتہ سبب حیات دیگری شدہ است پس قباد آن را طلبید وصورت حال از وے

ہکا بکا ہوجانا ۱۲

اے بادشاہ ۱۲

لے بیشک گمان حق سے کچھ بھی بے نیاز نہیں کرتا ۱۲

پرسید و خلعت داده آزاد کرد و فرمود تا در وصایای وی نوشتند که بر پادشاہان لازم است که خون مردمان بمجرد وہم و گمان نریزند قطعہ

سیاست بگمان رسم معدلت نبود	که تا یقین نشود خون کس نشاید ریخت
بهر دیار که حکم از رہ گمان باشد	بہ زود زود ببایدازان دیار گریخت

آوردہ اند کہ یکی از ملوک بار عام دادہ بود و در بروی وضیع و شریف کشادہ اکابر و اصاغر بدیدار ہمایونش تبرک می جستند و دیدہ بگوہر تاج و فروغ افسرش منور مے ساختند مصرعہ

[margin glosses: بڑے ۱۲ · بزرگ کم ۱۲ · نگینہ ۱۲ · چھوٹے ۱۲]

دیدن روی سلاطین دیدہ روشن میکند + پیری از میان قوم سخن آغاز کرد و گفت ہر کہ بہ لقای ملوک مستسعد گردد ہدیۂ نفیس و تحفۂ عزیز باید گذرانید و دست امکان من بدین چیز کہ از جنس زر و نقرہ باشد نمیرسد اما از جواہر حکمت دری شاہوار دارم میخواہم کہ درین مجلس نثار کنم پادشاہ فرمود کہ بضاعت سخن در روز بازار لطف و کرم از جملہ بضاعتہا رائج تر ست بیار تا چہ داری پیر فرمود کہ ای ملک میان شک و یقین چہار انگشت بیش نیست ہرچہ بچشم بینند بہ یقین حق بود آنچہ بگوش شنودہ شود در حقیقت و بطلان او شک و گمان مدخل دارد و شاید کہ باطل بودہ باشد ع

[margin glosses: ملاقات ۱۲ · سعادت پانے والا ۱۲ · پونجی ۱۲]

شنیدہ کے بود مانند دیدہ + و چون فرمان شاہ ہرچہ فرماید نافذ ست پس درانچہ حکم شود باید کہ از روی یقین وجود گیرد نہ از راہ گمان کہ اگر ناگاہ آن گمان مرتفع شود و یقین بنوعی دیگر روی نماید سبب بدنامی دنیا و وبال آخرت ست ملک او را تحسین فرمود و این سخن بقبول تلقی نمود نظم

[margin glosses: اٹھنے والا ۱۲ · پیش آنا ۱۲]

هر حکم که از سر یقین ست	آرایش ملک و زیب دین ست
حکمی که بناش بر گمان ست	آشوب دل و زیان جان ست

از حکیمی پرسیدند که سبب غفلت بعضی از ملوک چیست گفت سه چیز ست که پادشاه را از مملکت و رعیت بیخبر میگرداند اول شهوت و متابعت هوای نفس که هر که بسودای نفس و آرزوی وی درماند پروای هیچکس و فراغت هیچ چیز ندارد (خواهش ۱۲) بیت

هر که از سودای شهوت مست شد	کار او یکبارگی از دست شد

مشهورست که شخصی سکندر را گفت تو پادشاهی و بغایت بزرگی زنان بسیار در عقد خود در آور تا فرزندان بسیار شوند و از تو یادگار مانند گفت یادگار من عدلست و نیکنامی و زشت باشد که کسی که بر مردان غالب آمده باشد و به آخر زبون زنان گردد فرد

برای یکدمه شهوت که خاک بر سر آن	زبون زن شدن آئین شیر مردان نیست

دوم از اسباب غفلت حرص باشد بر جمع مال و نهادن گنج و هیچ صفتی مر ملوک را ناپسندیده تر از حرص مال جمع کردن نیست زیرا که حریص در جمع مال پروای حرام و حلال نکند و غم ملک و رعیت نخورد بلکه نخواهد که غیر او را مال و منالی بود همه خود را خواهد و با این همه هنوز سیر نشود بیت

کاسه چشم حریصان پر نشد	تا صدف قانع نشد پر در نشد

آورده اند که زاهدے سلطانے را وصیت میکرد و گفت ای ملک حال رعیت تو توانگر ند و تو پادشاه توانگرانی پس اگر مال از رعیت بسیار بستانی محتاج شوند

فآن زمان تو پادشاه محتاجان باشی حکیم فردوسی فرموده مثنوی

اگر پادشه را سے گنج آورد	دل زیر دستان برنج آورد
چو ناکام باید بدشمن سپرد	پس آن رنج را باد باید شمرد

پادشاهی را گفتند مال از رعیت بستان و در خزانه نه گفت خزانه به از رعیت نیست هر گاه میخواهم مال خود از آن خزانه بر میدارم سوم از انها که غفلت آرد شراب خوردن ست و بملاهی و ملاعب میل کردن و پادشاه باید که از مستی بپرهیزد زیرا که چون مست شود از ملک (کھیل کود ۱۲) و مال بیخبر گردد و ملازمان بجهت آنکه او را غافل یافته اند هر چه خواهند با هر که خواهند بکنند بیت

بیخبر آن مرد که چیزے چشید	کش قلم بیخبری در کشید

و بسیار باشد که در مستی صورتے چند وجود گیرد و خللی چند وقوع یابد که در هشیاری تدارک و تلافی آن نتوان کرد قطعه

مست بودن نیست از پیشهٔ ارباب ملک	شاه را در سلطنت آئین هشیاری خوش ست
شاه باشد پاسبان ملک مستی خواب خوش	پاسبان را خواب لائق نیست بیداری خوش ست

والحمد لله[ل] الملک التواب که این شاهزاده کامیاب دارای ممالک آرای فریدون بخت سکندر تخت خورشید طلعت جمشید صولت (دبدبه ۱۲) قطعه

ابو المحسن آن خسرو نامدار	که نازد بدو مسند سروری
چو در معدلت ثانی سنجر (نام پادشاه ۱۲) ست	بدو داد حق مملکت سنجری (پادشاهی ۱۲)

ل شکر خداے پادشاہ توبہ کرنے والے کا ۱۲

بر مقتضای فرمان لازم الاذعان توبوا الی اللہ توبۃ نصوحا قدم در عالم توبہ نہادہ و باب استغفار بمفتاح و استغفر لذنبک کشادہ مضمون و انیبوا الی ربکم را بالقبول تلقی نمودہ و مانند لالہ سیراب ساغر شراب بر سنگ زدہ و چون سوسن آزادہ بزبان کلمۂ استغفر اللہ خواندن آغاز کرد و چہرۂ مبارکش کہ افروختہ جام مدام بود سیمای متعبدان گرفتہ و بر وعدۂ و سقٰہم ربہم شرابا طہورا از ارتکاب شراب فجور کہ فی الحقیقۃ شراب غرور است در گذشتہ این زمان در مجلس ہمایون بجای گلبانگ مے خواران صدای دعای دینداران ست و عوض ہای ہوی مستان نغمۂ تکبیر و تہلیل خدا پرستان فرد

بجای نغمۂ نے صوت دلکش حفاظ	فرد	بجای جرعۂ مے بادۂ محبت دوست

حق سبحانہ برکت توبۂ انابت آنحضرت را بروزگار کافۂ انام واصل دارد و میمنت این حالت بایام دولت خجستہ فرجام ایشان متواصل باد بالنبی وآلہ الامجاد

باب سی و چہارم در فراست

و آن شرط کلی باشد در حکومت و بر اہل اختیار واجب ست کہ بعین بصیرت در سوابق و لواحق ہر حدثیکہ واقع شود نظر کنند اگر آن واقعہ بغایت روشن و ہویدا باشد بدانچہ مقتضای شرع و عدل ست بدان حکم فرمایند و اگر سر آن نیک ظاہر نیست بنور فراست درک آن باید کرد و اعتماد بر قول ناقلان نباید نمود و بزرگان گفتہ اند

لہ توبہ کرو خدا کی طرف توبہ خالص ۱۲ لے بخشایش مانگ اپنے گناہ کی ۱۲ سے رجوع کرو اپنے رب کی طرف ۱۲ انکہ آمرزش چاہتا ہوں خدا سے ۱۲ شہ اور پلائی انکوان کے رب نے شراب پاک ۱۲ اللہ اکبر کہنا ۱۲ لا الہ الا اللہ کہنا ۱۲ شہ نبی اور ان کی اولاد بزرگ کی برکت سے ۱۲ اگلی چیزیں ۱۲ پچھلی چیزیں ۱۲

زیب حکومت بزیور فراست ست در خبر آمده که دو ضعیفه بحکمهٔ حضرت سلیمان علیٰ نبینا وعلیه السلام رفتند و بر کودکی دعوی میکردند هر یک میگفت این از آن من ست و هر دو از اثبات عاجز بودند سلیمان فرمود تا طفل را بشمشیر دو نیمه کنند و هر ضعیفه را نیمی بدهند چون شمشیر برکشیدند یکی ازان دو ضعیفه بیقرار شد و بگریست و گفت من از حق خود گذشتم او را مکشید و دران ضعیفه دیگر هیچ اثر پدید نیامده بود سلیمان فرمود تا طفل را بدان زن دادند که بکشتن او راضی نشد چه فراست اقتضای (خواهش ۱۲) آن میکند که آن زن مادر وی بوده بجهت شفقتی که ازو ظاهر شد و فراست نوریست که حق سبحانه وتعالیٰ به بندهٔ مومن عطا فرموده چنانچه مضمون این حدیث که اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ یَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ برین معنی دلالت میکند و معنی حدیث آنست که بپرهیزید از فراست مومن که او بنور خدای در هر چیزی می نگرد پس هیچ برو پوشیده نماند و مفسران درین آیت که اِنَّ فِیْ ذٰلِكَ لَاٰیٰتٍ لِّلْمُتَوَسِّمِیْنَ توسم را بتفرس فرمود آورده اند و فراست دو نوع ست فراست شرعی و فراست حکمی (حکمت دانی ۱۲) فراست شرعی عبارت ست ازانکه بواسطهٔ تزکیهٔ (پاک کرنا ۱۲) نفس و تصفیهٔ (صاف کرنا ۱۲) قلب حجاب قلب از عین بصیرت مرتفع شود تا مومن بنور یقین بینا گردد و در هر که نگرد بفراست حقیقی بر احوال او اطلاع یابد

بیت

بلکه گر از دور نامت بشنوند	بر همه حالات تو واقف شوند

و در اخبار آمده که امام شافعی و امام محمد رحمهما الله در پیش حرم کعبه نشسته بودند

له ہمارے نبی پر اور ان پر سلام ۱۲ عه ڈرو مومن کی فراست سے کہ البتہ وہ دیکھتا ہے نور خدا سے ۱۲ عه اسکا البتہ اسمیں نشانیاں ہیں ڈھونڈھنے والوں کیلیے ۱۲

مردے ساز در مسجد در آمد امام شافعی فرمود که این مرد درودگری نماید امام محمد گفت آهنگر بنظر من در می آید پس او را طلبیدند و از حرفۀ او پرسیدند و گفت من قبل (یعنی جرجیلی ۱۲) ازین آهنگری میکردم و حالا درودگری میکنم و ازینجا صحت فراست این دو بزرگ معلوم میشود قطعه

هر دل که منظر نظر کبریا بود	پیوسته جلوه گاه کمال فراست است
گو آئینه به صیقل تجرید پاک ساز	آنرا که آرزوی جمال فراست است

آورده اند که خواجۀ بزرگوار قطب الاخیار خواجه عبدالخالق غجدوانی (یعنی عالمگیر ۱۲) قدس سره روزی در معرفت سخن میگفتند که ناگاه جوانی به مجلس شریف ایشان در آمد بصورت زاهدان خرقه در بر و سجاده بر دوش در گوشه نشست و بعد از زمانی سر بر آورده و برخاست و گفت حضرت رسالت پناه صلی اللہ علیہ وسلم فرموده که اِتَّقُوْا فِرَاسَةَ الْمُؤْمِنِ فَاِنَّهٗ یَنْظُرُ بِنُوْرِ اللّٰهِ سر این حدیث چیست حضرت خواجه فرمود که سر این حدیث آنست که زنار ببری و ایمان آری جوان گفت نَعُوْذُ بِاللّٰهِ که مرا زنار باشد (پناہ چاہتے ہیں ہم خدا سے ۱۲) خواجه بخادم اشارت فرمود تا خرقه از سر آن جوان بر کشید و زناری در زیر آن پدید آمد بیت

ضمیری که آن روشن است از غبار	شود نقش غیبی در و آشکار

جوان فی الحال زنار ببرید و ایمان آورد حضرت خواجه فرمودند که اے یاران بیائید تا بر موافقت این نو عهد که زنار ظاهر ببرید زنارهاے باطن را قطع کنیم خروش از مجلسیان بر آمد و در قدم خواجه افتاده تجدید توبه کردند مثنوی

ڈرو مومن کی فراست سے کہ البتہ وہ دیکھتا ہے خدا کے نور سے ۱۲

توبہ باشد چون پشیمان آمدن	بر در حق نو مسلمان آمدن
عام را توبہ ز کار بد بود	خاص را توبہ ز دید خود بود
گفت پیری کاندرین رہ پیشواست	توبہ کن از ہر چہ آن غیر خداست

قسم دوم کہ فراست حکمیست چنان باشد کہ حکما بہ تجربہ آن را دریافتہ اند و دلیلہای آن را از شکل و ہیئت مشاہدہ کردہ و اغلب آن راست آید و حکمای زمان نوشیروان جہت وے در فراست رسالہ ساختہ بودند پیوستہ آن را مطالعہ کردی و از روی فراست حکم فرمودی آوردہ اند کہ روزی مردے کوتاہ بالا بہ مجلس مظالم نوشیروان درآمد و تظلم نمود کہ مردی ستم رسیدہ ام نوشیروان گفت دروغ میگوئی جہت آنکہ در علم فراست گفتہ اند کہ ہر کہ کوتاہ قامت بود خیرہ و پر حیلہ و مکر باشد پس این مرد بید اد گرست نہ ستم یافتہ پس تفحص کردند آنچنان بود بیت

فراست دیدۂ دل بر کشاید	ہر آن حالے کہ باشد او نماید

در تواریخ مذکورست کہ نوبت دیگر ہم مردی کوتاہ قامت در پیش نوشیروان داد خواہی کرد و گفت کسی بر من ستم کردہ است نوشیروان فرمود کسی بر مردم کوتاہ بالا ستم نتواند کرد بلکہ او ستم کند و تو کوتاہ قدے گفت ای شاہ آن کس کہ بر من ستم کردہ است از من کوتاہ ترست نوشیروان تبسم فرمود و داد بداد حضرت مرشد ہمدانی میر سید علی ہمدانی قدس سرہ در کتاب ذخیرۃ الملوک فصلی از اقوال اہل حکمت در باب دلائل فراست آوردہ بخاطر فاتر رسید کہ تمام آن ہمان عبارت درین اوراق ثبت گردد تا حضرت سلاطین را دستور العمل باشد و این

کتاب نیز از برکت امام حقانی و علی ثانی زیبے و زینتے یابد فرد

دستۂ گل چو بر گیا بندند	زیورِ دیگرش بیفزاید

بدانکہ حکما در مقالات خود گفتہ اند لون بیاض مفرد یا کبودی و سبزی چشم دلیل ست بر سخت روئے و بی شرمی و خیانت و فسق و ضعف عقل و رکاکت راے و اگر با این علامات باریک نرخ باشد و کوسج و تیز نظر و پہن پیشانی و بر سر موی بسیار دارد حکما میگویند کہ حذر کردن از چنین کس لازم ترست کہ از مار و افعی بد ترست دلائل موی حکما گفتہ اند کہ موی درشت میگون معتدل نشان شجاعت و صحت دماغ ست و موی نرم نشان بد دلی و ترسندگی باشد و برودت دماغ و قلت کم فہمی ست و بسیارے موی بر کتفہا و اذن نشان جرأت ست و حماقت و بسیاری موی بر سینہ و شکم نشان وحشت طبع و کند فہمی و میل بجبر ست زردی موی نشان حماقت ست و تسلط و زود خشم گرفتن موی سیاہ نشان عقل و ادراک بود و دوست داشتن عقل موی متوسط میان سرخی و سیاہی نشان اعتدال صفات بود دلائل پیشانی حکما گفتہ اند کہ پیشانی فراخ کہ بروے خطوط یعنی چین و شکنج نباشد نشان خصومت و بلاہت و شغف و لاف و گزاف بود پیشانی باریک و نحیف نشان فرومایگی و خسیاست و عاجزی بود و پیشانی متوسط کہ بروے غضون باشد نشان صدق محبت و فہم و تعلّم و ہشیاری و تدبیر بود دلائل گوش گوش بزرگ نشان جہل ست لیکن صاحب آن را قوت حفظ باشد و تند خو بود و در بعضے اوقات و گوش خورد نشان احمقی و دزدی بود و گوش معتدل نشان

اعتدال عقل دلائل ابروے ابرو بزرگ بسیار موی نشان درشتی بود در سخن ابروے کشیدہ تا نزدیک صدغ نشان لاف و تکبر بود و ابروے سیاہ متوسط در کوتاہی و درازی نشان فہم و دیانت باشد دلائل چشم بدترین چشمہا ازرق ست چشم کلان نیز نظر نشان حسودی و خائنی و بیحیائی و کاہلی بود و جحوظ[۱۲] چشم و قلت حرکت آن نشان نادانی و کند فہمی بود و سرعت حرکت چشم و تیزی نظر نشان حیلہ و مکر و دزدی باشد سرخی چشم نشان شجاعت و دلیری بود و نقطہای زرد برگرد حدقہ نشان فتنہ و شر انگیختن باشد و چون چشم متوسط بود میان بزرگی و خردی و سیاہی[۱۲] و سرخی نشان فہم و ہوشیاری و راستی و دیانت باشد دلائل بینی باریک بینی نشان مداہنہ و ملامت و لینت باشد بینی کج نشان شجاعت بود بینی پہن نشان شہوت و دوستی بود و فراخی سوراخ بینی نشان غضب باشد سطبری[۱۲] میان بینی با پہنی سر بینی نشان بسیار سختی و دروغگوئی بود بینی متوسط در سطبری و باریکی و درازی و پہنی نشان فہم و عقل بود دلائل لب و دہن دہن فراخ نشان[۱۲] رای صواب و شجاعت ست و سطبری لب نشان حماقت و اعتدال لب با سرخی نشان رای صواب بود دلائل دندان دندانہای کج و ناہموار نشان مکر و حیلہ و خیانت بود دندانہای کشادہ و ہموار نشان عدالت و امانت و تدبیر بود دلائل رخسارہ رخسارہ پر گوشت منتفخ نشان جہل و درشت خوئی بود و نزاری و زردی رخسارہ بی علت نشان خبث باطن و قبح سیرت[۱۲] بود و توسط این معنی نشان اعتدال بود دلائل آواز آواز بلند و سطبر نشان شجاعت[۱۲] بود آواز باریک نشان بدگمانی و توہم آواز معتدل نشان حسن

کفایت و تدبیر غمغمه و آواز نشان حماقت و کبر و کم فهمی باشد دلائل سخن و قار در سخن نشان خوبیست و حرکت دست بوقت سخن گفتن نشان زیرکی و تدبیر بود دلائل گردن گردن کوتاه نشان مکر و خبث بود و گردن دراز و باریک نشان بیدلی و حماقت بود و گردن سطبر نشان جهل و پرخوردن بود و گردن متوسط نشان صدق و عدل و تدبیر بود دلائل سینه و شکم شکم بزرگ نشان جهل و خساست و حمق و جبن بود و لطافت شکم و سینه در اعتدال نشان حسن رای و صفای عقل بود دلائل کتف و پشت عرض کتفین و پشت نشان شجاعت و خفت عقل بود و نزاری کتفین نشان قبح سیرت بود و سوء مذهب دلائل کف انگشتان کف انگشتان دراز نشان زیرکی باشد و صفت و علامت تدبیر کارها دلائل ساق غلیظ ساق نشان نادانی و سخت روئی باشد و اعتدال آن نشان اعتدال حال بود ازین مقدار علامات فراست حکیم عاقل را در تفرس احوال خلق کفایت بود تا اینجا سخن صاحب ذخیره است و درین باب نکته دانستنی ست و آن چنان باشد که اوصافی که حکما بدین دلائل ذکر کرده اند برای عوام الناس و کسانی ست که در تبدیل اخلاق نکوشیده باشد و از صفات بهیمی نگذشته بمرتبهٔ انسانیت نرسیده و اگر کسی اخلاق و اوصاف خود را بسبب ریاضت و تلقین مشائخ یا تربیت و تقویت علما و اطلاع بر اخبار و آثار قدما بصلاح آورده باشد باوجود دلائل شر حکم بر شرارت او نتوان کرد چنانچه در اخبار یونانیان آمده ست که حکیم الٰهی افلاطون بر بالای کوهی مسکن داشت و آن کوه یک راه بیش نبود و بر سر آن راه نقاشی نشانده بود و مقرر فرموده که هرگاه کسی خواهد که به صحبت من

آیدا اوّل صورت او را بکش و نزد من آر تا از دلائل ہیئت او بر احوال او تفرس کنم اگر دانم که لائق مجالست من ست بطلبم و الا ملتفت وی نشوم پس ہرکرا آرزوی ملازمت حکیم بودی آن مصوّر صورت او را کشیده نزد حکیم مے برد او دران صورت تامل کرده او را مے طلبید یا نادیده باز میگردانید روزی یکی از اکابر بیاید صورت او را بر حکیم عرضه کردند فرمود که این کس لائق صحبت من نیست ہمین که این خبر بوے رسید پیغام نزد حکیم فرستاد که انچه از اخلاق من بحسب فراست فهم کرده اید چنان بوده امامن بریاضت ہمه را علاج کرده ام و تبدیل داده حکیم او را طلبیده به صحبت خود معزز گردانید پس یکلی بنای کار بر دلائل فراست نباید نهاد و بذہن و ذکاے خود نیز تصرفات باید فرمود به فیض الهام الٰہی که ارباب الدّول ملهمون مستظہر باید بود

قطعه

بر دلِ پاک اہلِ دولت و دین	فیض الہام میرسد ز خدا ے
در رہِ حق غلط نخواہد کرد	ہر کرا نور اوست راہ نما ے

باب سی و پنجم در کتمان اسرار

یکے از آداب ملک داری پوشیدن اسرار ست و در افشاے امور ملکی خطرہاے بیشمار ست در اخبار آمده است که حضرت رسالت پناہی صلے اللہ علیہ وسلم در بعضے سفرہاے خود را توریه فرمودے یعنی پوشیده داشتی بران وجه که لفظے بزبان گوہر فشان راندی که وہم مجتمع بطرفی از اطراف رفتی و آنحضرت بجانبی توجه نمودی که مخالف سخن

دی بودے واکابر سلف برین وجہ سلوک مے نمودہ اند خصوصاً در مجاربات مثنوی

چنین باید آئین کردار تو	کہ کس رہ نیابد بہ اسرار تو		
سکندر کہ با شہریان جنگ داشت	در خیمہ گویند در غرب داشت		
درین کار کس با تو انباز نیست	بجز تو ترا محرم راز نیست		
اگر جز تو داند کہ رائے تو چیست	بران رای و دانش بباید گریست		

وسخنی مشہور است اُسترُ ذہبک وَذہابک وَمذہبک یعنی سہ چیز خود را پوشیدہ باید داشت اول مال خود را مستور باید داشت کہ اہل طمع بسیار ند دوم سفر را یعنی از مقصد و راہ خود کسی را خبر نیابد کرد کہ دشمنان در کار ند سوم دین و معتقد خود را باکس در میان نباید آورد کہ غمازان و حسودان بسیار ند بلکہ ہر سری کہ داری مخفی بہتر ست زیرا کہ محرم اسرار در عالم کمتر ست مثنوی

یعنی جہان کا قصد ۱۲ — چغلی کھانے والے ۱۲

منہ سر خود با کسے در میان	کہ محرم نہ بینی ز اہل جہان
بگشتم در اطراف عالم بسے	ندیدم ز یاران محرم کسے

حکما فرمودہ اند کہ ما فی الضمیر آدمے از دو بیرون نیست یا نشان نعمت ست یا بیان محنت و این ہر دو پنہان داشتنی ست اگر مواہب نعمت ست نہان باید تا چشم حسودان بران کار نکند و از آفت اہل طمع ایمن ماند و اگر نوائب محنت ست ہم مخفی باید داشت تا دوستان را سبب ملال نشود و دشمنان را موجب شماتت نگردد درین معنی گفتہ اند قطعہ

دل کی باتیں ۱۲ — بخششہا ۱۲ — سختیاں ۱۲

تا توانی سر خود با کس مگوے	زانکہ آن سر شادی آرد یا ملال

چھپا اپنا مال اور اپنا جانا اور اپنا مذہب ۱۲

گر غمی باشد شود دلہا ملول	ور بود شادی رسد عین الکمال
پس درون خلوت اسرار خویش	ہیچکس را رہ مدہ در ہیچ حال

یکی از حکیمی پرسید کہ اگر مرا سری در خاطر خلجان کند با کہ گویم کہ آن را نیک نگاہ دارد و فاش نکند جواب داد کہ ہر گاہ سری کہ ترا با آن کار ست خود نگاہ نتوانی داشت و ظاہر کنی کسی را کہ آن در کار نیست چرا نگاہ دارد و نگوید بیت

چون تو نتوانی کشیدن بار خود	یار اگر نکشد مرنج از یار خود

آوردہ اند کہ سکندر سری از اسرار خود با یکی در میان آوردہ بود و در محافظت آن مبالغہ کردہ ناگاہ آن ساز وی سر بر زد و بگوش اسکندر رسید اسکندر با حکیم بلیناس گفت عقوبت کسی کہ سر کسی فاش کند چیست حکیم گفت روشن تر ازین بفرمای اسکندر فرمود کہ من با فلان کس سری در میان نہادم وا و افشا کردہ من از و رنجیدہ ام و میخواہم کہ او را بسزاو جزای او رسانم حکیم گفت ای ملک از و مرنج وا و را عقوبت مکن کہ سر خود را خود افشا کردہ با آنکہ سیر تو ترا مہم بود بار آن نتوانستی کشید اگر دیگری تحمل آن بار نکند بعید نباشد قطعہ

سر خود را ہم تو محرم شو کہ محرم یافت نیست	ہمدم خود باش خوش زیرا کہ ہمدم یافت نیست
دوستی یکروی و یکدل جستم از پیر خرد	گفت بگذر کانچہ میخواہی بعالم یافت نیست

باب سی و ششم در اغتنام فرصت و طلب نیکنامی

چو مرایای ضمائر خورشید مآثر اہل فطنت و اصحاب خبرت ظاہر و واضح ست کہ عمر
(آئینہ ۱۲ · بنیاد آثار ۱۲ · دانائی ۱۲ · دانائی ۱۲)

عزیز چون برق درگذارست واوقات زندگانی چون موج بحار ناپائدار هر ساعتے که میگذرد جوهرے بدل ست قیمت آن بباید شناخت وهر فرصتے که مرور میکند غنیمتے بی عوض ست آن را ضائع نتوان ساخت فرد

(دریا کا ۱۲)

دمیکه میگذرد زان نشان مجوی دگر	چراکه ایلچی عمر بے نشان گذرد

از زندگانی انچه رفت باز آوردن آن از حیز امکان دورست وانچه مانده آن نیز در پردۀ غیب مخفی ومستورست میان ماضی ومستقبل وقتیست که آن را حال گویند عمر خویش آن وقت را میباید دانست وکار خود را دران حال میباید کرد قطعه

(گزشته ۱۲ — آئینده ۱۲)

فرصت غنیمت ست غنیمت شمار وقت	زان پیش کو برون رود از دست ناگهان
دل بر زمانه کے نهد آن کس که عاقل ست	دانا بعمر خود نکند تکیه بر جهان

پس درچنین روزگاری گذرندۀ اوقاتی ناپاینده صاحب دولت کسی ست که باظهار آثار مکرمت واجرای انهار مرحمت نام نیک وذکر جمیل یادگار گذارد که حیات ثابته عبارتست از نیکنامی قطعه

(نشانیاں ۱۲)

ای طالب خلود وبقا ودوام عمر	باقی بذکر خیر بود نام آدمی
هیچ ست قدر حشمت ومال ومنال وجاه	چون عاقبت فناست سرانجام آدمی
هر چند فکر میکنم از هر چه در جهان	نام نکوست حاصل ایام آدمی

(همیشگی ۱۲)

آورده اند که بزرگے را در مجلس پادشاهی تعریف بسیار کردند واز فصاحت و بلاغت وفضائل ومعالی او بسی شرح دادند بمرتبۀ که شوق پادشاه بلقای او از حد بیان تجاوز کرده باحضار او مثالی عالی ارزانی فرمود آن عزیز که بمجلس عالی

(حاضر کرنا ۱۲ — فرمان ۱۲)

درآمد بعد از ادای سلام گفت که پادشاه را هزار سال بقا باد پادشاه گفت اول
باری سخنی محال گفتی و این از فضل تو عجیب بود و از مثل تو غریب نمود جواب داد
که حیات (زندگی ۱۲) مردم نه همین در بقای بدنست همه کس داند که نهایت بقاے آدمی
بهزار سال نرسد اما چون نام نکو بعد از وفات حیاتی دیگرست غرض من آن بود
که رقم نیکنامی آن حضرت هزار سال بر صحیفهٔ روزگار باقی ماند قطعه

کسی کو شد بنام نیک مشهور	پس از مرگش بزرگان زنده دانند
ولی آن را که بدفعلست و بدنام	اگرچه زنده باشد مرده خوانند

واز همین مقوله است این بیت بیت

سعدیا مرد نکونام نمیرد هرگز	مرده آنست که نامش به نکوئی نبرند

یکی از بزرگان در رسالهٔ خود آورده که ایوان نوشیروان و طاق کسری اگرچه شهرتی دارد
و در اطراف عالم بلند آوازه است اما استعجاب نه در علو (بلندی ۱۲) کنگره است و نه در حسن غرفه
و نیچیره چه خشتی چند بر هم نهادن و دری چند در هم گشادن چندان کارے نیست
نظاره گاه (خالی ۱۲) عقل آنست که در زاویهٔ تنگ آن پیرزن تامل کنند که در گوشهٔ ایوان
شاهی واقع شده بود و خبر آن چنانست که وقتیکه ایوان کسری تمام شد و عمارت
کاخ و منظره (جھروکا ۱۲) اش سمت اتمام یافت نوشیروان جمعی از حکما و ندما را گفت نظر کنید که
درین عمارت هیچ عیبی و خللی هست تا تدارک آن امر کنم ایشان بعد از نظر در
اطراف و جوانب آن بعرض رسانیدند که ای ملک این عمارتی ست که در ارتفاعش
کمر بند جوزا (نام برج ۱۲) می گشاید و شرفهٔ (کنگره ۱۲) رفیعش پای شرف بر سر ایوان کیوان (زحل ستاره ۱۲) مے نهد قطعه

چنین بنای ہمایون فلک ندید بچشم	چنین عمارت عالی جہان ندارد یاد
نخست بارگہ اقبال باز کرد درش	دری ز خلد بروی جہانیان بکشاد

ہیچ خللے در ارکان این ایوان و ہیچ زللے در اطراف آن نیست الا آنکہ در گوشہ ایوان خانہ ایست مختصر و کلبہ بس محقر دودی از روزن آن ویرانہ بر می آید و دیوار آن را سیاہ و تیرہ میسازد اگر این صورت برطرف شود بغایت مناسب است و چنین چشم زخمے ازین ایوان دفع کردن لازم و واجب نوشیروان گفت کہ این خانہ ملک پیرزنی ست عمر گذرانیدہ و آفتاب زندگانیش بسر حد غروب رسیدہ من در وقتیکہ اساس این ایوان می نہادم و معماران طرح آن میکشیدند این خانہ مانع بود ازانکہ سطح پیش ایوان ہموار باشد کسی پیش پیرزن فرستادم کہ این کلبہ را بہر بہائی کہ خواہی بفروش تا زر بدہم یا منزلے خوشتر ازین برای تو مہیا سازم پیرزن پیغام فرستاد کہ اے ملک من درین خانہ متولد شدہ ام و بدین کلبہ مستانس گشتہ ہمہ عالم ملک تو میتوانم دید و این آشیانہ محقر و ویرانہ مختصر برین گدای بینوا نمیتوانی دید من ازین سخن متاثر شدہ دیگر ہیچ نگفتم تا وقتیکہ ایوان تمام شد ہر زمان دودی از روزنہ او بیرون مے آمد و دیوارہا را تیرہ و دماغہا را خیرہ میساخت پیغام دادم کہ این دود چرا میکنی گفت برای خود چیزے می پزم ہیچ نہ گفتم خوانی آراستہ با مرغے بریان برای او فرستادم و گفتم کہ اے مادر ہر شب خوانی بانواع اطعمہ برائے تو بفرستم تو درین کلبہ تنگ آتش مفروز کہ از دود آن ایوان ما سیاہ شود جواب فرستاد کہ در عالم چندین گرسنہ و فاقہ زدہ با چشم گریان و دل بریان باشند و من مرغ بریان خورم کے روا بود اما آفریدگار خود مے ترسم کہ

لغزش ۱۲ (margin gloss)

نا چیز ۱۲ (margin gloss)

یعنی خللی ۱۲ (margin gloss)

یعنی نقشہ ۱۲ (margin gloss)

انس پذیرندہ ۱۲ (margin gloss)

اثر قبول کردہ ۱۲ (margin gloss)

بعد از هفتاد سال که جونیه وکشکینه حلال خورده باشم مرغ ولوزینه حرام خورم این کلبه
هرا بر قرار بگذار که زینت ایوان عدالتست امرا چون بینند که تو از کمال عدالت
روا نمیداری که کلبهٔ تاریک من از من بستانی دست تصرف باملاک رعایا دراز
نکنند و دیگر آنکه ایوان تو دیر سال نخواهد ماند و قصهٔ خانهٔ من مدتها بر صفحات وراق
روزگار مرقوم ومسطور خواهد بود من این سخن را از و پسندیدم وبهمسایگی راضی شدم
آورده اند که پیرزن گاوکے لاغر داشت هر صباح از خانه بیرون کردی وبصحرا
بردی وشبانگاه از صحرا باز آوردی ودرین دووقت آن گاو بر روی فرشهاے
ملون که در پیش دیوان ترکیب وترتیب یافته بود میگذشت روزے یکی از ندما
گفت اے پیرزن این حرکت مکن که ناموس ملک را مے شکنی واساس هیبت
سلطنت را خراب میکنی عجوزه جواب داد که ناموس ملک بظلم می شکند نه بعدل وبناے
سطوت پادشاهی بجهل خراب میشود نه بعقل انچه میکنم برای نیکنامی پادشاه میکنم
وخوب فرجامی او می طلبم والحق راست گفته زیراکه ازین صورت هزار سال گذشته و
حکایت کلبهٔ پیرزن وایوان نوشیروان هنوز در دفترها ثبت ست وبر زبانها
جاری

فرد

جزای حسن عمل بینکه روزگار هنوز		خراب مے نکند کارگاه کسری را

در کلمات منوچهر آمده که دنیا اعتماد را نشاید عاقل آنست که بر اقبال عاری دل ننهد
وبداند که هرکرا خدای پادشاهی داد حق آن نعمت برو فرض گشت وحق آن چنان
که میان مصالح معاش ومعاد جمع کند تا در دنیا نیکنام باشد ودر عقبی خجسته فرجام

بافتوت همنشین شو بامروت یار باش	وانگهی از تاج و تخت خویش برخوردار باش

آورده اند که کیقباد مملکت خود را بقوت رای ثاقب ضبط کرده و نفسهای نیکو نهاد و از مآثر او یکی آن بود که شاعران و مداحان را دوست داشتی وگفتی نام بد و چیز باقی میماند یکی بمدح و دیگرے بعمارت قطعه

روشن ۱۲ — نیکیان ۱۲

گر نبودی نظم فردوسی چه دانستی کسے	بزم کیکاوس و رزم رستم اسفندیار
گشت از نظم نظامی نام بهرامی بلند	شد ز شعر انوری اوصاف سنجر آشکار

آورده اند که سلطان محمود باغی ساخت چون روضهٔ رضوان دلکشا و مانند فردوس برین بهجت افزا از نزهت و صفا چون بوستان بهشت تازه و خرم و از غایت طروت و نزهت رشک گلستان ارم نظم

دوری پژمردگی سے ۱۲ — دوری بے آبی سے ۱۲

بسے گل شگفته بر اطراف باغ	برافروخته هر یکی چون چراغ
ریاحین دمیده براطراف جوے	صبا عطر بیز و هوا مشکبوے
درختش ز طوبے دلآویزتر	گیاهش ز سوسن زبان تیزتر

و پدر خود ناصر الدین سبکتگین را ضیافتے کرد که خوان سالار فلک بزمے بدان زیبائی ندیده بود و گوش زمان سماطی بدان آرائش نشنیده طعامهاے لذیذکه از موائد خلد برین نشان میداد حاضر کرد و شربتهای خوشگوار که از حلاوت فوق شراب طهور حکایت میکرد بنظر آورد مثنوی

دستارخوان ۱۲ — خوانها ۱۲

ابا هاي نوشين عنبر سرشت	خبر داد از خوردهاے بهشت
ز مرغان فربه تو گوئی بساط	برآورده پر مرغ دار از نشاط

ز لوز ینہا ئے و ز حلوا ے تر	بہ تنگ آمدہ تنگہا ے شکر

پس از فراغت طعام پسر از پدر پرسید کہ این نوع در نظر انو ر چہ نوع مے نماید
ناظر الدولہ گفت جان پدر این باغ عظیم زیبا و روضۂ بغایت دلکشا ست اما
از ارکان دولت و ملازمان حضرت ما ہر کس خواہد مثل این باغ تواند ساخت
پادشاہان را باید کہ باغ چنان سازند کہ دیگری را مثل آن ساختن میسر نشود
و میوہای آن در ہیچ بوستان بدست نیاید سلطان فرمود کہ آن کدام باغ تواند بود
جواب داد کہ آن نہال تربیت و احسان در بوستان فضلا و حکما و شعرا نشاندن
تا ثمرۂ حاصل کنی کہ سردی زمستان و گرمی تابستان در ان تصرف نتوان کرد

نظامی عروضی گفتہ است نظم

عمارتہا ے عالی ساخت محمود	کہ ہر یک ہمسر چرخ برین بود
نہ بینی زان ہمہ یک خشت بر پاے	ثنای عنصری ماندست بر جاے

وہم بدین نمط قطعہ مشہور ست قطعہ

نوشیروان عمارت باغی خیال داشت	بوزرجمہر گفت کہ اے شاہ کامران
آب و زمین مملکت اکنون بدست تست	باغے بساز بر طرف جوئبار آن
ہیچ نشان کہ دولت باقیت بر دہد	کین باغ عمر گاہ بہارست و گہ خزان

باب سی و ہفتم در رعایت حقوق

ادا ے حقوق بر دست ہمت کافۂ بریت عموماً و ارباب دولت و صحاب قدرت

خصوصاً لازم ست چه این معنی بر طهارت ذات و لطافت صفات و علو نسب و سمو حسب دلیلی ظاهر و حجتی باهر ست و بعد از ادای حق نعمت الٰہی ادا ے حقوق شفقت والدین باید نمود که حق سبحانه تعالےٰ رضای خود را برضا ے ایشان باز بسته چنانچه در حدیث قدسی هست مَن رَضِیَ عَنۡهُ الۡوَالِدَاهُ فَاَنَا عَنۡهُ رَاضٍ یعنی هر که پدر و مادر از و خوشنود باشد من از و خوشنود باشم و احسان کردن با ایشان بعبادت خود قرین ساخته است که وَقَضٰی رَبُّکَ اَنۡ لَّا تَعۡبُدُوۡۤا اِلَّاۤ اِیَّاهُ وَ بِالۡوَالِدَیۡنِ اِحۡسَانًا و حکم کرد پروردگار تو که نه پرستید مگر او را و نیکوئی کنید با پدر و مادر و مقرر ست که خشنودی پدر هم در دنیا موجب دولت ست و هم در آخرت سبب نجات و سعادت

مثنوی

چو هر فرزند پدر خوشنود بود	بسے دولت و حشمتش رو نمود
چو شیروبه تعظیم خسرو نکرد	از و باد نکبت بر آورد گرد

آورده اند که مالک دینار رحمة الله سالی بحج رفته بود چون مردم از عرفات باز گشتند شبانه مالک در خواب دید که دو فرشته از آسمان فرود آمدند یکے از ان دیگرے را پرسید که امسال حج که پذیرفته شد جواب داد که حج همه حاجیان بدرجۂ قبول رسید الّا حج احمد بن محمد بلخی که این همه راه آمده و مشقت سفر اختیار کرده و او را از قبول حج محروم ساخته اند مصرع بیچاره کسے کو شود از کوے تو محروم مالک بیدار شد و از ان اندیشه تا روز خواب نکرد علی الصباح برفت و قافلهٔ خراسان

سلے جس سے راضی ہوں اُسکے ماں باپ تو میں اُس سے خوش ہوں ۱۲ سلے اور حکم کیا تیرے رب نے کہ نہ پوجو مگر اُسی کو اور ماں باپ کے ساتھ نیکی کرو ۱۲ سلے نام کوہ ۱۲

راپیدا کرد و در میان قافله میگردید و احمد بلخی را می طلبید ناگاه بخیمه بزرگ رسید دید که دامن خیمه برانداخته اند و جوانے زیبا روی پلاسی پوشیده است و بند بر پای و غلی برگردن نهاده چون چشمش بر مالک افتاد سلام کرد و گفت ای مالک آن جوانی که در خواب دیدی که حج او قبول نکرده اند منم و این پلاس و غل و بند نشانه محرومی من ست مالک گوید متحیر شدم و گفتم الله اکبر ترا چنین ضمیر روشن و دل صافی ست هیچ ندانسته که این محرومی تو چیست گفت آری جهت آنکه پدر از من ناخشنود ست گفتم پدر تو کجاست گفت درین قافله ست گفتم کسے با من بفرست تا نزد پدرت روم شاید که بشفاعت او را از تو خشنود گردانم کسے با من فرستاد تا نزدیک وے رسیدم دیدم سائبانی زده فرشهای ملوکانه انداخته و پیری خوش محاوره بر کرسی نشسته و مردم بسیار در پیش وی صف کشیده فرا پیش رفتم و سلام کردم جواب داد گفتم ای شیخ ترا هیچ پسری هست گفت آری ناخلف که من از وی راضی نیم گفتم اے پیر سیدانی که امروز نه وقت آنست که کسی آزار کسی در دل نگاه دارد امروز روز بخشیدن مظالم ست بحل کردن خصمان نشاید که تو فرزند خود را بعذاب مبتلا سازی و من مالک دینارم و دوش چنین بخواب دیده ام و نزد تو آمده خدا و رسول را بشفاعت آورده ام تا از سر گناه وی درگذرے و او را بحل کنی پیر چون این سخن بشنید برخاست و گفت اے شیخ نیت نداشتم که هرگز از وے خوشنود شوم اکنون تو مرد عزیز آمدی و شفیع بزرگ آوردی قبول کردم و از سر گناه او درگذشتم و دلم با او خوش شد مالک گوید پیر را دعا و ثنا گفتم و روی بخیمه جوان

آوردم تا او را بشارت دهم جوان را دیدم غل از گردن برداشته و بند از پاے
برگرفته و پلاس از بر بیرون کرده و جامهٔ پاکیزه پوشیده از خیمه بیرون آمد چون
چشمش بر من افتاد گفت ای مالک جزاک اللہ خیرا خدا ترا جزای خیر دهاد
که میان من و پدر صلح افگندی و ببرکت خوشنودی حج ما را نیز رقم قبول درکشید

مثنوی

آنکه تنت پارهٔ از جان اوست	قطرهٔ از چشمهٔ حیوان اوست
خدمت او کن که بجاے رسی	برگ دهش تا بنواے رسی

و دعا و خشنودی مادر زیاده از پدر نتیجه میدهد و زود تر اثر میکند در حدیث
آمده که بهشت در زیر قدمهاے مادران ست یعنی هر که ایشان را خدمت کند
و حق گزاری شفقتهاے ایشان بجاے آرد به بهشت رسد بیت

جنت که رضای مادران ست	اندر ته پاے مادران ست

و دیگر حقوق ذوی القربی رعایت بایدکرد و صلهٔ رحم بجای باید آورد و آن از جمله
واجبات اسلام ست و صلهٔ رحم در عمر بیفزاید و روزی را فراخ گرداند و در احادیث
قدسیه هست که من رحمانم و اشتقاق رحم از اسم من ست هر که آن را پیوند کند من
او را به رحمت خود واصل گردانم و هر که آن را ببرد از رحمت خودش منقطع سازم
آورده اند که حق سبحانه وحی کرد بموسی علی نبینا و علیه السلام که با اقرباے خود
نکوئی کن موسی علیه السلام گفت الهی چه کنم که موافق رضای تو باشد خطاب
رسید که احسان نمای با ایشان اگر غائب اند بسلام و دعا و اگر حاضر اند با فقیران

(۱) یعنی چاہیے غنی اور نذر سلام ۱۲

بصلهٔ رحم وعطا و با توانگران بزیارت وثنا بیت

بر خویش کشاده کن ره وصلت خویش	تا از همه بیش باشی واز همه پیش

ودیگر حق استاد ومعلم ست هرکه حق استاد ومعلم بداند وحرمت ایشان بجای آرد در دنیا وعقبی برخوردار گردد گفته اند حرمت استاد سیرت اوتاد ست واوتاد جمعی از اولیا باشند که قیام عالم ببرکت وجود ایشان باز بسته است نظم

فرامش مکن حق استاد علم	که برهمت اوست بنیاد علم
اگر دولت مهر استاد نیست	بدست امید تو جز باد نیست
مر استاد را هرکه محکوم شد	بسی بر نیاید که مخدوم شد

ودیگر حق آنهاکه قرب وجوار ثابت دارند یعنی منازل ایشان در حوالی قصر و باغ ودرگاه وبارگاه واقع شده ودر حدیث آمده که هرکه بخدای وروز قیامت ایمان دارد گو همسایهٔ خود را گرامی دارد گرامی داشتن آنست که بدان مقدار که مقدور باشد نفع بدو رسانند وضرر خود وضرر دیگران ازو باز دارند واگر درویش وبینوا بود پیوسته از احوال وی استفسار نمایند آورده اند که درویشی در همسایگی توانگری خانه داشت روزی کودکی از خانهٔ توانگر بخانهٔ درویش آمد دید که آن درویش باعیال واطفال خود طعام میخورد آن کودک زمانی ایستاد ومیل طعام داشت کسی اورا مردمی نکرد او گریان گریان باز گشت وبخانهٔ خود باز آمد پدر و مادر از گریهٔ او متألم شدند وسبب پرسیدند گفت بخانهٔ همسایه رفتم وایشان طعام میخوردند ومرا ندادند پدرش فرمود تا طعامهای گوناگون حاضر کردند وچنانچه طریقهٔ کودکان بدخو

باشد بسیگریست و می گفت که مرا ازان طعام که درخانهٔ همسایه میخورند میباید داد پدر در ماند و بدر خانهٔ همسایه آمد و او را بیرون طلبید و گفت اے درویش چرا باید که از تو بما رنجی رسد درویش گفت حاشا که از من رنجی بشما رسد توانگر گفت رنجی ازین بدتر چه باشد که پسر من بخانهٔ تو آید و تو با کسان خود طعام خوری و او را نهی تا گریه کنان باز گردد و حالا هیچ چیز آرام نگیرد و طعام شما می طلبد درویش زمانے سر در پیش افگند و گفت اے خواجه در ضمن این سریست از من مپرس که پردهٔ من دریده نشود قطعه

اے که بر مرکب تازنده سواری هشدار	که خر خارکش سوخته در آب و گل ست
آتش از خانهٔ همسایهٔ درویش مخواه	کانچه بر روزن او میگذرد دود دل ست

خواجه مبالغه کرد که سر خود را باز گوی گفت بدانکه آن طعام که میخوردیم بر ما حلال بود و بر پسر شما حرام نخواستیم که طعام حرام بدو دهیم خواجه گفت سبحان الله طعامی هست در شرع که بر یکے حلال باشد و بر دیگری حرام درویش گفت که در قرآن نخوانده که فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ پس هر که درمانده به بیچارگی و تنگدستی مردار بر و حلال ست و بر آنکه درمانده نباشد حرام بدانکه سه روز بود که عیال و اطفال من طعام نخورده بود و هیچ نوع چارهٔ آن نمیتوانستم کرد امروز در فلان ویرانه دراز گوشی مرده دیدیم قدری گوشت از وی ببریدیم و آوردیم و طعامی پختیم و میخوردیم که کودک شما در آمد صورت حال این بود که بسمع شما رسید بیت

ترا شب بعیش و طرب مے رود	چه دانے که بر ما چه شب می رود

خواجه که این سخن بشنید بسیار بگریست وگفت واویلاه اگر حضرت خداوند تعالی روز
قیامت با من عتاب کند که در همسایگی تو چنین صورتی بود و تو از حال همسایه بیخبر
بودی چه جواب دهم پس دست درویش بگرفت و بخانهٔ خود آورد و از نقد و متاع که
داشت یک نیمه بوی داد شبانه حضرت رسالت صلی الله علیه وسلم در واقعه دید
که او را میگوید ای خواجه بدان شفقت که با همسایه کردی گناهانت آمرزیده شد
و در مال تو برکت پدید آمد و فردا در بهشت همنشین من خواهی بود شعر

دستگیری گر کنی همسایهٔ درویش را	با پیمبر در جنان همسایه بینی خویش را

و چون دار السلطنه مر پادشاه را بمنزلهٔ خانه ایست پس هر بینوا و محتاجیکه در آن
شهر باشد ایشان را حق جوار ثابت ست و سلطان را از حال ایشان باخبر
بودن واجب و این خبر مشهورست که حضرت یوسف علی نبینا و علیه الصلوة والسلام
(ہمارے نبی پر اور ان پیمبر پر درود و سلام ۱۲)
در سالهای قحط بوقت آنکه در مصر پادشاه بود هر روز ضعیف تر و زارتر شدی
سبب این حال از وی پرسیدند جواب نداد بعد از آنکه بسیار الحاح کردند گفت
(یعنی ظاہر کرو اسکو ۱۲)
مرضی دارم نهانی حکما گفتند شما مرض را تقریر فرمائید تا بمعالجه مشغول شویم
گفت هفت سال ست که بر مسند پادشاهی متمکن شده ام و زمام اختیار رعایای
مصر بدست تصرف من باز داده اند و درین مدت نفس من در آرزوی آنست
که او را از نان جو سیر گردانم و نکرده ام گفتند این مشقت چرا میکنی گفت هواخواهی
محتاجان و گرسنگان میکنم و می ترسم که یک کس شبی در ولایت مصر گرسنه باشد و
من آن شب سیر باشم مر القیامت گرفتاری بود شیخ العالم در قحط بخارا فرموده اند

رباعی

ای کرده شکم سیر زانواع طعام	یاد آر از آن گرسنۂ بی آرام
تو شب همه شب بخواب و او ناله کنان	خود گو که چنین روا بود در اسلام

گویند ملک صالح از ملوک شام شبها با یک غلام بیرون آمدی و در مساجد و مقابر و مزارات بگشتی و احوال هر کس تفحص نمودی شبی در زمستان می گشت بمسجدی رسید درویشی را دید که از برهنگی مے لرزید و میگفت آلهی پادشاهان دنیا نعمت ترا سرمایۂ حظوظ نفس و هوا ساخته اند و از احوال ضعیفان و محتاجان غافل شده اگر ایشان فردا ے قیامت در بهشت خواهند بود بعزت و جلال تو که قدم در بهشت نخواهم نهاد ملک صالح این سخن را استماع فرموده بمسجد درآمد و جامۂ با بدرۂ درم پیش درویش نهاده بگریست و گفت شنیده ام که درویشان پادشاهان بهشت خواهند بود امروز که ما پادشاهیم با شما از در صلح درآئیم فردا شما پادشاه باشید در خصومت برما مکشائید و نظر حمایت از ما باز مگیرید مثنوی

خوشیها ۱۲ — قسم ۱۲

من امروز کردم در صلح باز	تو فردا بروے مکن در فراز
من آنکس نیم کز غرور و حشم	ز بیچارگان روی درهم کشم
تو هم با من از سر بنه خوی زشت	که تا سازگاری رود در بهشت

موافقت ۱۲

دیگر رعایت حقوق مهمانان لازم ست چه مهمان هدیه باشد از نزدیک خدای و در حدیث آمده که هر که بخدای ایمان دارد و روز قیامت نیز گو مهمان را گرامی دارد و اکرام مهمان آنست که او را عزیز دارند و با او نوعی سلوک نمایند که سبب آسودگی

تعظیم ۱۲ — جمعیتی ۱۲

وی شود و هرچه تواند از تکلفات نسبت وی بجای آرند قطعه

چون مشرف شوی بمهمانی	هرچه داری فدای مهمان کن
در رہ مردی و دلداری	هرچه دلخواه او بود آن کن

حکما گفته اند در مهمان منگر که کیست در کرم خود نگر که مقتضی چیست حکایت

مشهورست که طلحة الطلحات[1] را واقعه افتاد که تنها به قبیله بنی قیس نزول کرد و سید قبیله مالک بن عوف بود و ورا نشناخت و بر بزرگی و شرف او اطلاع نیافت در مهمانداری و اکرام او تقصیر واقع شد طلحه آن جام زهر مذلت را تجرع[2] کرد و آن بارگران را بقوت کرم جبلی و غرور حسب و نسب تحمل نمود چون ازان قبیله رحلت کرد مالک را معلوم شد که مهمان چه کس بوده بغایت شرمنده شد و از روی اعتذار بوی رقعه نوشت و از عقب فرستاد مضمونش آنکه شمار انشناختم و اسباب خدمتگاری بروجهی که لائق خدام باشد مهیا نساختم این زمان دل ازین معامله ریش ست و سر ازین خجالت در پیش فرد

چگونه سر زخجالت بر آورم از پیش[3]	که خدمتی بسزا بر نیامد از دستم

توقع آن دارم که از تقصیری که واقع شده مرا معذور داری و چون شیوه کرم تو مقتضی قبول عذر خواهان ست این خطا از من درگذاری بیت

اگر در خدمتت تقصیر دارم	به فضل شاملت امید دارم

طلحه جواب نوشت که انچه من توقع کرده از قبول عذر دغدغه مکن که مروت من

[1] طلحة الطلحات لقب طلحه بن عبد الله بن خلف خزاعی ۱۲ [2] گهونٹ گهونٹ پینا ۱۲ [3] یعنی پیش ۱۲ [4] یعنی اندیشه ۱۲ [5] عذر کرنا ۱۲

اقتضاے آن میکند که هزار چندین گناه را بیک عذر خواهی درگذرانم بیت

چون پرتو عذر از افق روے نمود	ناپدید شده چو سایه هر جرم که بود

اما آن سخن که تیر انشنا ختم سخنے نامستقیم ست و از شیوهٔ کرم دور جهت آنکه در مهمانی رسوم اعزاز و اکرام باشراف و اعاظم مخصوص داشتن قضیهٔ مروت و شیمهٔ اهل فتوت نیست شرط میزبانی آنست که چون آفتاب بر همه کس یکسان تابد و مانند باران بر همه جا بیک طریقه بارد اگر مهمان مردے بزرگ ست حق بزرگی او بجاے آورده باشد و اگر فرومایه بود احسان و اکرام خود ظاهر کرده چه تقصیر در خدمت بزرگان موجب ندامت و واسطهٔ خجالت ست و تفضیل دربارهٔ نامستحق سبب بدنامی و پشیمانی نیست و در همین معنی گفته اند قطعه

میهمان را عزیز باید داشت	از رہ مردے و جوانمردی
گر بزرگ ست و لائق خدمت	خود حق او بجاے آوردی
ور بود سفله کس نخواهد گفت	که چرا با وی این کرم کردی

جمعی بزرگان بوده اند که دربارهٔ خصم خود رعایت مهمانداری نموده اند چنانچه در تواریخ مسطور ست که در کرمان ملکی بود بغایت سخی و مهماندار پیوسته در مهمان خانهٔ او گشاده بود و خوان احسان او برای خاص و عام نهاده هر که بشهر او آمدی بر سفرهٔ کرم او نان خوردی و تا در آن شهر بودے وظیفهٔ چاشت و راتبهٔ شام از ضیافت خانهٔ وی بردی وقتے عضد الدوله لشکر کشیده قصد تسخیر ولایت کرد و ملک طاقت حرب وی نداشت بحصار در آمد هر روز لشکر عضد الدوله بدید

حصار آمدندی و جنگ سخت کردندی و هر شب ملک کرمان آن مقدار طعام که لشکر عضد را کفایت بودی فرستادی عضد پیغام داد که روز حرب کردن و شب نان دادن چه معنی دارد و جواب فرستاد که جنگ کردن اظهار مردیست و نان دادن وظیفهٔ مردمی ایشان اگرچه دشمن اند اما غریب بشهر و ولایت من اند از مروت نباشد که ایشان در منزل من نان خود خورند عضد الدوله بگریست و گفت کسی را که چندین مروت باشد باوی حرب کردن از بی مروتی ست لشکر باز گردانید و تعرض وی بار ثانی نکرد فرد

مردمی کن بجای دشمن و دوست	کز مروت زیان نکرد کسی

و شرطی دیگر در مهمان داری آنست که اگر از مهمان جریمه صادر شود یا قبل ازین خطائی واقع گشته باشد چون از خوان احسان او نوالهٔ تناول نماید از سر آن گناه درگذرد چنانچه منقول ست که سی صد امیر از دشمنان معن بن زائده نزدیک او آوردند او خواست که بسیاست ایشان حکم فرماید کودکی از میان اسیران برخاست و گفت ای امیر بخدای سوگند بر تو که مرا آب دهی و تشنه نکشی معن فرمود تا جام آب بدست آن کودک دادند دیگر گفت ای امیر قوم من تشنه اند اگر من آب خورم و ایشان نخورند از مروت دور باشد و اگر آب نخورم تشنه مانم البته چون سیاست خواهی کرد همه را آب ده بفرمود تا همه را آب دادند و چون همه آب آشامیدند کودک برخاست و گفت ای امیر ما همه مهمان تو شدیم و اکرام ضیف واجب ست و مهمان را کشتن رسم اهل کرم نیست معن از فصاحت وی متعجب شد

وهمه اسیران را آزاد کرد و هم بدین نوع حکایتے آورده اند که یکے از امرا مبلغی مال
در ذمه کسی داشت و آن کس در ادای آن مماطلت می نمود و او را به تحصیل سپرده
آن مال از وے بستاند محصل او را بخانه خود برده تشدد می نمود آن کس تضرعے
هر چه تمامتر التماس کرد که مرا نزد امیر بر که سخنے واجب العرض دارم بخدمت وی
تقریر کنم محصل را بر وے رحم آمده او را بخانه امیر آورد قضا را خوان کشیده بودند
محصل بر سر خوان بنشست و آن مرد را نیز با خود بر سر خوان نشانید چون
طعام خورده شد امیر را چشم بر آن کس افتاد محصل را گفت چون این مرد مهمان
باشد و از خوان ما نان تناول نمود و را رنجانیدن مروت نباشد من آن مال
را بوے بخشیدم بگذار تا برود قطعه

اندر آئین میهمان داری	حرمت میهمان بباید داشت
بر لب جوئبار مهمانی	جز نهال کرم نشاید کاشت

دیگر رعایت حق سائلان از لوازم ست اگر بتعریض خواهند یا بتصریح و حرمان
ایشان بقول حق سبحانه که اَمَّا السَّائِلَ فَلَا تَنْهَرْ منهی عنه است و در حدیث
آمده که لِلسَّائِلِ حَقٌّ وَاِنْ جَاءَ عَلٰی فَرَسٍ هر سائل را حقیست و اگرچه بر اسپے
سوار باشد و این مبالغه برای آنست که تا حق سوال ضائع نشود و در کلمات
عیسوی سَلَامُ اللّٰهِ عَلٰی مُصْدِرِهَا آمده که هر که سائلی را نا امید گرداند یک هفته
فرشتگان رحمت در منزل وے نه روند و سلطان ابراهیم ادهم قدس سره در

لـه لیکن سائل کو جھڑک ۱۲ سـه سائل کے واسطے حق ہے اگرچہ آئے گھوڑے پر ۱۲ سـه سلام اللہ کا اُس کے صادر
کرنے والے پر ۱۲

زمان سلطنت خود میفرمود که نیکو دوستانند این سائلان که بدرهای خانهٔ ما می آیند که هیچ دارید که بما دهید تا برای شما برداریم و بسرای آخرت بریم و آنچه داده بر آن تسلیم شما شود قطعه

اگر شادی هردو کون آرزوست	باحسان دل سائلان شاد کن
ور آزادیت باید از هر بلا	فقیرے ز بند غم آزاد کن

دیگر حق درخواست شفیعان رعایت باید کرد چه مقررست که شفاعت سؤالیست بزبان تضرع والبتہ شفیع[سفارش کرنے والے ۱۲] یکی از اشراف و اعیان خواهد پس احترام کلام این نوع مردم فرمودن و سخن ایشان که در بار عفو تجاوز[درگذری ۱۲] از گناه مجرمان گویند شنودن عادت اهل سعادت باشد آورده اند که یکی از اکابر در باب مجرمی نزد متضد[گذرنا ۱۲] خلیفه شفاعت کرد متضد گفت این کس را گناه عظیم ست آن عزیز گفت من هم گناه عظیم را درخواست میکنم چه از سر گناهان خرد بے شفاعت میتوان گذشت خلیفه را خوش آمد و شفاعت او را قبول کرد و آن مجرم را ببخشید و فرمود که اگر کسی شفاعت کند برین نوع باید کرد

بیت

آن را که چنین شفیع باشد	قدرش همه جا رفیع باشد

در نگارستان آورده که خداوندان قدرت را عفو کردن از خطاهاے زیردستان نشان رفعت قدرست و علامت همت بلند[بلند ۱۲] و سخن شفیع بهانه ایست که سبب ظهور رحمت ایشان گردد آورده اند که یکے را بخیانتی موسوم کردند[نشان شده ۱۲] قصهٔ او را در محکمهٔ والی ولایت بعرض رسانیدند بحبس او اشارت فرمود و مدتی مدید ذکر آن

محبوس از صفحات ضمائر محو شد هیچکس از وی یاد نکرد بزرگی دران روزگار بمزید حق گذاری و فرط وفاداری مخصوص بود و با محبوس محبتی داشت بوالی رقعه نوشت مضمون آنکه در گذشتن از زلات مجرمان و هفوات اقدام ایشان از وظیفه مراحم اهل اختیار و عواطف ارباب اقتدار است و آن فقیر محبوس در مانده ایست بمحنت گرفتار گشته و نزدیک بهلاکت رسیده و میدانم که کرم عمیم آن جناب در خلاص گرفتاران بهانه جوییست اگر دامن عصمت آن زندانی از لوث این جریمه پاک ست بخلاص و نجات او اشارت عالی ارزانی باید داشت و اگر غبار گناهی بجیب طهارت او نشسته هست بآب عفو و کرم بباید شست و اگر غیر ازین دو معنی صورتے دیگر هست گناه او را بشفیعان باید بخشید قطعه

بجود شامل و انعام عام بر همه کس	ترا ست فضل چو خورشید فیض چون باران
منه در آتش اندیشه بیگناهان را	بآب عفو بشو نامه گنهگاران
دگر جز این دو صفت هست حالتی دیگر	بود برای چنین کس شفاعت یاران

چون رقعه بوالی رسید و بر آن لطف مقالت و حسن شفاعت اطلاع یافت در جواب نوشت که بیت

آن را که ز روی لطف در خواست کنی	کارش بصلاح آری و راست کنی

بوساطت شفاعت آن عزیز مشفق و شفیق صادق که از ریاض کلماتش بوی مهر و وفا میدمد و از مقالاتش لوامع صدق و صفا می درخشید از سر جرمش در گذشتم و عنان انتقام از صوب گناهش معطوف ساختم از مهالک حبس آزاد کردم

(حاشیه: نقص‌ها، جمع زلت و گناه، مهربانیان، آلودگی، گریبان، کلام، جهت و جانب، درخشیدن، ابتدا، طرف، جاهای هلاک)

بیت

بفرمانت توان از جان گذشتن	ز جرم کس چرا نتوان گذشتن

مقرر ست که شفاعت را در اجرای حدود شرعی مدخلی نیست بلکه شفاعت دران باب از اہل ایمان و امانت و ارباب دین و دیانت نیاید و در قرآن مجید آمده که وَلَا تَاخُذکُم بِھِمَا رَافَۃٌ فِی دِیْنِ اللّٰہِ باید که در حدود الٰہی شفقت و مہربانی شما را در نیاید و در سیاست طمغاج خانی مذکور ست که جوانی را بتہمت دزدی گرفته نزد وی آوردند بغایت صاحب جمال آراسته بزیب خط و خال ابداع بیانی به صیقل صَوَّرَکُم فَاَحْسَنَ صُوَرَکُم آئینه رویش را جلا داده و مصور صنع الٰہی صفحه رویش را بقلم زیبا رقم لَقَدْ خَلَقْنَا الْاِنْسَانَ فِیْٓ اَحْسَنِ تَقْوِیْمٍ چہره کشائی کرده

هر چه بر صفحه اندیشه کشد کلک خیال	شکل مطبوع تو زیباتر ازان ساخته اند

پادشاه فرمود تا بر سر چہار سوی شہر دست او ببرند ارکان دولت فغان در گرفتند و اعیان حضرت بیکبار عمامها از سر بر گرفتند کہ ای ملک از سر گناه این جوان در گذر و سیاست او را بشفاعت ملازمان دیرینه موقوف فرمای ملک فرمود که مرا درین مہم مدخلی نیست خدای تعالی فرمود که دست دزد ببرید گفتند ای ملک چنان دستی که او دارد بریدن حیف ست و ما را بران دست رحم می آید گفت شما را بر دست نازک دزد نباید گریست در دل بر خون صاحب کالا نظر باید کرد تا این غم بر دل

لہ اور نہ پکڑے تمکو اُن دونون پر مہربانی دین خدا مین ۱۲ ؎ نقشہ کھینچا تمھارا پھر اچھی صورتین بنائین تمھاری ۱۲ ؎ مہر آئینہ پیدا کیا ہمنے انسان کو اچھی صورت مین ۱۲ ؎ سرداران ۱۲ ؎ دستار ہا ۱۲ ؎ بازارہا ۱۲ ؎ تجاوز ۱۲ ؎ اسباب ۱۲

شما سهل گردد یکی دیگر رعایت حق کسی ست که اندک آشنائی داشته باشد یا
روزی خدمت ریزه کرده و اگرچه این وسیله بغایت اندک ست اما نظر کرم آن
را بزرگ می سازد تا بدان بهانه فقیری را بنوازد آورده اند که شخصی خانه
شخصی بکرایه ستانده بود روزی چند آنجا بسر برده ناگاه ازان خانه بیرون رفت
وازان شهر سفر کرده بولایت دیگر افتاد و آنجا به منصب وزارت رسید آن فقیر
که خانه بدو بکرایه داده بود برخاست و روی بخدمت او نهاده چون بدان شهر
رسید از گرد راه روی ببارگاه وزیر آورد تا برسید خواست که بارگاه در آید حاجبی
ایستاده بود گفت چه کسی و بچه جرأت بدین بارگاه در می آئی گفت آشنای
وزیرم مرا آشنائی برین گستاخی میدارد حاجب پرسید که چه آشنائی داری
باوی گفت وقتی خانه بکرایه بدو داده بودم حالا آمده ام تا نظری در کار من کند
و مرا از حضیض مذلت بذروهٔ عزت و حرمت برآرد حاجب بخندید و گفت ای
بیچاره تو مرد نادان بوده این سهل وسیله ایست که خانه بکرایه داده بودم این
را حقی تصور کرده و آمده که حق گزاری این را رعایتی یابی برو سر خویش گیر و
دیگر در پیش قضا را وزیر از پس پرده این گفت و شنید استماع می نمود حاجب را
طلبیده گفت با که سخن میگفتی گفت مردی آمده که من آشنای وزیرم وقتی
خانه بکرایه بدو داده ام او را ملامت میکردم که این سخن مگوی و چنین سهل وسیله
قرب وزیر مجوی و توقع التفات و انعام مدار وزیر گفت غلط کردی برو و او را
بیار که آشنای قدیم من ست و حقوق خدمت دارد حاجب برفت و او را آورد

وزیر او را تعظیم بسیار کرد و دلنوازی بیشمار بجای آورد و احوال عیال و اطفال او پرسید و برای هریک تحفه و تبرکی بزرگانه ترتیب داد و او را دستکام و بامراد (ای بکام و دست ۱۲) تمام بمنزل و مقام باز گردانید مثنوی

نورده از مهر و وفا سینه را	سهل مدان صحبت دیرینه را
روی مگردان ز رفیقان خویش	یاد کن از خدمت یاران پیش

آورده اند که عبدالله طاهر بار عام داده بود و ارباب حاجات مرادات خود عرض میکردند و با حصول مراد مراجعت می نمودند شخصی در آمد که ای امیر مرا بر تو هم حق نعمت ست و هم حق خدمت توقع دارم که هر دو حق را رعایت کنی و مرا از درکه خمول بدرجهٔ قبول رسانی عبدالله طاهر گفت حق نعمت کدام ست گفت فلان روز (گمنامی و بیقدری ۱۲) در بغداد با کوکبهٔ دولت بر در خانه من گذر میکردی من بدر خانهٔ خود آب زده م تا گرد بر جامهٔ تو ننشیند (تسکین یعنی منزل ۱۲) نعمت آن آب ست که برای تو بر خاک ریخته ام و حق آن میخواهم بیت

کسی کو بر تو دارد حق آبی	فراموشش مکن در هیچ بابی

عبدالله پرسید که حق خدمت کدام ست گفت در آن محل که سوار میشدی من بدیدم و بازوی ترا گرفتم تا سوار شدی امیر گفت راست میگوئی هر دو حق تو ثابت ست پس او را تربیت تمام داد نظم

بزرگانی که اهل قدر دارند	همه مسکین نواز و حق گزارند
ز جام جاه بیهوشی نه نیکوست	ز همراهان فراموشی نه نیکوست

(پرورش ۱۲)

اساس مکرمت بر حق شناسی ست
بصورت ناشناسی ناسپاسی ست

دیگر رعایت حق کرم بر ذمهٔ اهل همم از قبیل فرائض ست یعنی کرم خود نه کرم دیگرے و این صورت چنان باشد که شخصے خواهد که با ایشان در اظهار حقی که ندارد حیله پیش برد و از مهلکه خلاص یابد ایشان آن را دانند و بر روی وے نیاورند و رعایت حق کرم کرده چنان فرانمایند که آن فریب را ندانسته اند و آن عذر را نشناخته و این غایت کرم و نهایت مروت ست آورده اند که یکی را نزد زیاد بصری آوردند و بقتل او اشارت فرمود جلاد تیغ برکشید و خواست که چشم او را بر بندد بیچاره دریای بلا را دید در شور آمده و نهنگ اجل دهن باز کرده تضرع و زاری آغاز کرد مفید نیفتاد بتوبه و استغفار [طلب آمرزش ۱۲] اعتصام نمود سود نداشت گفت ای امیر میان ما و شما حرمت جوار [جنگ کردن ۱۲] ست و قرب مزار همسائگی را در شرع مروت و مذهب فتوت اعتبار [همسائگی ۱۲] تمام ست اگر در رعایت من تقصیری رود عیب جویان زبان طعن دراز کنند و خرده گیران دست اعتراض بگشایند که امیر حق همسائگی نگاه نداشت و همسایگان را پایمال جفا [عیب ۱۲] کرد امیر فکر فرماید که خون چون من ضعیفی ریختن و خود را نشانهٔ تیر ملامت کردن از هیچو توئی که در گلشن اخلاق تو خار آزار نرسته و بر دامن اوصاف تو غبار ستم نه نشسته است بدیع و بعید ست قطعه

مرا سهل ست از جان دست شستن
چه خواهی گفت پیش نکته گیران

چه غم گر صد چو من نابوده [نادر ۱۲ دودو ۱۲] گردد
ترا گر آستین آلوده گردد

زیاده در فکر دور و دراز افتاد و پیک اندیشه را باطراف و جوانب فرستاد هیچ

وجہی بسر کوی آشنائی نبرد گفت بیان کن تا ہمسائگی در کدام محلہ بودہ و حق جوار در کدام دیار ثابت شدہ گفت خانۂ پدر من در بصرہ با خانہ امیر ہم آستان و پدرم بیشتر وقت با ملازمان امیر ہمداستان بودہ زیاد گفت پدر ترا چہ نام بود گفت ای امیر از ہول جان نام خود را فراموش کردہ ام چہ جای نام پدر رست زیاد بخندید و آن بیچارہ را بخشید **فرد**

لئیم نیم گنہ با ہزار عذر نہ بخشد	بیک لطیفہ کریمان ہزار جرم ببخشند

دیگر رعایت حقوق رعایا بعدل و احسان ست و حقوق اولاد و امرا و وزرا و ملازمان و سپاہیان و خادمان در باب آخر بسمت گزارش خواہد یافت انشاء اللہ تعالی

نقش ۱۲

باب سی و ہشتم در صحبت اخیار

مصاحبت نیکان و مجالست دانایان کیمیاے سعادت ابدیست و راہ نمای دولت ہمنشینی ۱۲ سرمدی **مثنوی**

مہر پاکان درمیان جان نشان	دل مدہ الا بمہر سرخوشان
نار خندان باغ را خندان کند	صحبت مردانت از مردان کند
سنگ گر خارا و گر مرمر بود	چون بصاحبدل رسد گوہر شود

داغی ۱۲

ملوک فارس را قاعدہ آن بودہ کہ ہرگز صحبت ایشان از حکما و فضلا خالی نبودی و ہیچ حکم بے مشورت ایشان نکردندی و ازین جہت کہ بنای سلطنت بر عدالت و راستی نہادہ اند مملکت ایشان چہار ہزار سال و کسری در کشید و سلطان سنجر

ماضی رحمۃ اللہ علیہ حکیم عمر خیام را با خود بر تخت نشاندی و خلفای عباسی با آنکہ خود دانشمند بودند ہمہ حل و عقد کار ایشان مبتنی بر کلام اہل علم و ورع بودی و در خلافت نامۂ الٰہی مذکور ست کہ پادشاہ کسی را توان گفت کہ صاحب شوکت باشد و حکم او بر وفق حکمت بود و پس لازم ست خداوند قدرت کاملہ را متصف شدن بحکمت بالغہ و این اتصاف برین وجہ دست دہد کہ چگونگی تدبیر و تصرف درین جہان بیاموزد و بر وجہ آموختہ بکار برد و برین تقدیر او را بمصاحبت و مخالطت علما و فضلا و حکما و عرفا میل باید نمود و از جاہلان و غافلان و بدخویان احتراز باید فرمود نظم

ہمنشینی کو لطیف و کامل ست	راحت روح ست و آرام دل ست
وانکہ نادانی و غفلت وصف اوست	صحبتش مانند زہر قاتل ست

یونانیان را رسم آن بودہ کہ حاکم ایشان کسی باشد کہ علم و حکمت او از ہمہ علما و فضلای زمان بیشتر بودی یا کسی کہ منظور نظر و محکوم حکم مردی علیم و حکیم باشد تا از صحبت او انوار فضیلت بر صفحات حال او لائح گردد کہ صحبت را اثر عظیم ست در خبر آمدہ کہ ہمنشین نیک مثل عطار ست کہ اگرچہ از عطر خود چیزی بتو ندہد بارے از رائحۂ او بہرہ مند گردی و مثل قرین بد مانند کورۂ آہنگر ست کہ اگر بآتش آن نسوزی اما از دود و بخار آن متاذی شوی شعر

در گذر از کورۂ آہنگران	کاتش و دودی رسد از ہر کران
رو بر عطار کہ پہلوے او	جامہ معطر شود از بوے او

و از جملهٔ اہل علم و حکمت کہ پادشاہ را از ایشان ناگزیر ست یکی فقیہی بود عالم و عامل متدین احکام شرع را نیک ضبط کردہ باشد و مسائل اصل و فرع را بتمام دانستہ تا بوقت فرصت در مجلس ہمایون از حلال و حرام و حدود احکام سخن در اندازد و فرائض و آداب و سنن نماز و روزہ و غسل و وضو را بعبارت روشن مودی سازد تا برکت مسائل فقہ و فتوی بر روزگار دولت سلطان وصول پذیرد شعر

گر نباید نکتہ ہا از فقہ و فتوی در میان	منہدم گردد اساس شرع و ملت در جہان

و دیگر ناصحی امین و مرشدی صاحب یقین کہ امور اخروی را بیاد وی دہد و نصیحت دینی را از روی بازنگیرد و بعبارات کافی و اشارات وافی او را از افعال شنیعہ و اقوال قبیحہ باز دارد و از اکتساب منہیات و ارتکاب محرمات منع کند و ناصح باید کہ در نصیحت و ارشاد طریق لطف رعایت نماید و در صحبت محفل پند ندہد بلکہ در خلوت و فرصتی کہ داند کہ سخن جایگیر ست کلمہ از روی ملائمت بگوید چہ درین زمان صلاح وقت در نرم گوئی و خوشخوئی ست و خلفا و ملوک در قدیم الایام از علما و مشائخ سخنان تلخ مے شنودہ اند و از روی اخلاص قبول میفرمودہ چنانچہ در کتب مذکور ست کہ ہارون الرشید شقیق بلخی را قدس سرہ گفت مرا پندی دہ شیخ گفت ای خلیفہ خدا سرائی ست کہ آن را دوزخ خوانند و ترا دربان آن سرا کردہ و سہ چیز بتو ارزانی داشتہ تا بدان خلق را از دوزخ باز داری مال و شمشیر و تازیانہ پس باید کہ بمال محتاجان را از فاقہ خلاص کنی تا بواسطہ ضرورت متوجہ سیئات و محرمات نشوند و ظالمان را بشمشیر قتل کنی تا مسلمانان از شر ایشان

این شوند و بتازیانه فاسقان را ادب نمائی تا از فجور و فسق باز آیند اگر چنین کردی تو هم نجات یافتی و هم خلق را نجات دادی و اگر خلاف این کردی پیش از همه بدوزخ سیر روی و دیگران در پی تو بازرون بگریست و دست شقیق را ببوسید قطعه

نصیحت کان زروی صدق گویند	بگوش هر که آید در پذیرد
چو جان دارد حدیث صاحب دل	روان اندر دل و جان جای گیرد

دیگر طبیبی حاذق مشفق که قانون علاج را دانسته و اغراض حکما را از ذخیرهٔ خاطر داشته در شفای امراض و ازالهٔ اعراض حاوی کلیات فن باشد و در افاضهٔ نفاس عیسوی ید بیضای موسوی نماید بیت

تازه گردد جان بیمار از دمش	روح را راحت رسد از مقدمش

تا همواره ملاحظه مزاج مبارک نموده قاعدهٔ حفظ صحت مرعی دارد و اگر عیاذاً بالله علامت انحراف در طبع اشرف مشاهده نماید فی الحال بتدارک آن مشغول گردد دیگر منجمی محقق مدقق که رموز صحائف زیج و تقویم را حل کرده باشد و مقفل حکم علم هیئت و تنجیم بدست آورده در باب اختیارات ملاحظهٔ دقائق مشروطات و محذورات آن بدرجهٔ اعلی رسیده فرد

دوائر کرهٔ مهر و نقش زیج سپهر	محاسب قلمش دور میکند تصویر

تا در طالع مبارک سلطان نظر کند و تسییرات او تاد و دلائل را تحقیق نموده از مرور هر یک بجدود و اشعهٔ سعود و نحوس با خبر گردد و در وقت ظهور علامات دولت و شوکت سلطان را براه شکرگزاری و سپاسداری دلالت کند تا بواسطهٔ آن

صفت بحکم بالشکر تدوم النعم آن نعمت را دوام و قوامی پدید آید و در زمان مشاہدہ امارات خطر و محنت او را بر دعوات و صدقات و ازدیاد خیرات ترغیب نماید تا بوسیلۂ آن صورت بمضمون الصدقۃ ترد البلاء و تزید فی العمر آن بلیت مندفع و آن محنت مرتفع گردد مثنوی

ای که خواہی کز بلا جان واخری	جان خود را در تضرع آوری
پس باحسان بر کشائی دست خویش	تا نجالت غصہ بر خیز دز پیش

دیگر شاعری شیرین زبان زیبا بیان کہ در فصاحت گوی از میدان سخن گزاران ربودہ باشد و در بلاغت قصب السبق از سخنوران زمان بردہ فرد

روز بازار فصاحت از رواج از نظم او	صحن گلزار بلاغت را ز شعرش رنگ و بو

تا جواہر صفات سلطان در رشتۂ نظم کشیدہ بر سر بازار اشتہار بجلوہ آرد و باشعار آبدار نام ممدوح را بر صفحۂ روزگار گذارد قطعہ

شاعران را عزیز باید داشت	کہ از ایشان بقا پذیرد نام
شعر سلمان نگر کہ تازہ از وست	نام سلطان اویس در ایام

دیگر ندیمی تازہ روی بذلہ گوی کہ بہ نکتہ ہائے لطیف و رنگین محافل را بیاراید و بہ لطیفہای شیرین ابواب انبساط بر روی حاضران مجلس بکشاید بیت

طبع را لذت از ظرائف او	روح را بہجت از لطائف او

و بہترین جلیسے و خوشترین انیسے کتب اکابر و رسائل بزرگانست مصرع و خیر جلیس فی الزمان کتاب * نہ ضمیر خوانندہ را از و ملالیست و نہ خاطر

اور بہتر ہمنشین زمانے مین کتاب ہے ۱۲

شنونده را کلامے کہ بی مرسوم وظیفۂ مصاحبت میکند و بی ناز و کرشمۂ مجالست[سستی ۱۲] می نماید مثنوی

همنشینی باز کتاب مخواه	که مصاحب بود که و بیگاه
بهجت افزای جان و راحت دل	هر چه دلخواه تست ازو حاصل
انچنین همدم لطیف که دید	که نه رنجید و هم نه رنجانید

بزرگان گفته اند کہ جمیع خلائق بعقل محتاجند و عقل بتجربه احتیاج دارد چه گفته اند که تجربه آئینۂ عقل ست که در و صور مصالح مشاهده میکنند و تجارب را روزگاری ممتد و عمری دراز و فراغتی تمام باید و چون حکما دیدند که مدت بقای عمر مستعار بادراک این معنی وفا نمیکند چاره انگیختند و از روی مهربانی تدبیری ساختند که جبر این نقصان[دریافتن ۱۲] بکنند و بے مرور زمان تجربهای کلی بدست آید پس اخبار ملوک و سلاطین و احوال امرا و وزرا و کلمات علما و حکما را در کتب ثبت کردند قصص و تواریخ گذشتگان را جهت حصص[حصے ۱۲] و حظوظ آیندگان در قید تعلق کشیدند تا اصحاب دولت و ارباب مکنت آن را دستور العمل خود سازند و هر یک بقدر استعداد و بمقدار همت خود از مطالعۂ آن حکایات استفاده و استفاضه نمایند تا بمضمون [السعید ۱۲] من وعظ بغیره از تجربۂ دیگران فائده گرفته باشند و بموعظت[نیک بخت ۱۲] دیگران پند پذیر گشته

نظم

حکایات و احوال شاهنشهان	روایات و اخبار کار آگهان
دل و دیده را روشنائی دهد	بعلم و خرد آشنائی دهد

[Margin note:] یعنی نیک بخت و سعید کسی است که از نصیحت دیگران پند پذیرد ۱۲

زهر گونه باب سخن گفته اند	بالماس تحقیق در سفته اند
بدوران بسے تجربه کرده اند	بهر کار بس رنجها برده اند
همان به که بر قول ایشان رویم	سخنهای پیشینگان بشنویم
درختے که کشتند دررونگار	بسے آورد میوه نغز بار
بیاتا بدان باغها پے بریم	دمادم ازان میوها برخوریم

باب سی و نهم در دفع اشرار

چنانچه میل بصحبت اخیار و ابرار واجبست اجتناب و احتراز از مجالست اشرار و فجار هم لازم ست چه صحبت بحسب خاصیت موثر میباشد پس چنانچه از همنشینی نیکان فوائد کلی بحصول می پیوندد از اختلاط با بدان نتائج نالائق ظهور مییابد صحبت نیکان سبب مزید دولت ست و مخالطت بدان موجب ملال و ندامت نظم

با دولتیان نشین که خاری	در صحبت گل شود بهاری
با هر که نه مقبل ست منشین	گر سر که نگشت کام شیرین

و اشرار دو قسم اند یکی واجب الدفع و یکے واجب المنع اما آنها که دفع ایشان سبب نفع مسلمانان ست و صلاح کلی در نابودن ایشان ست سه گروه اند اول دزدان و دفع کردن ایشان بر ذمت همت ولاة لازم ست و صیت سوم هوشنگ این بود که اے فرزند باید که ارباب فسق را مالیده و هر خونخواری و شریر و مفسد را منکوب و مقهور داری دزد و راهزن و شبرو را قتال جامه کن از سر راه گذربان دور

نیکوکاران ۱۲ / فائده ها ۱۲ / صاحب اقبال ۱۲ / والیان ۱۲ / خونریز ۱۲ / فانه گر ۱۲ / انگو نساز ۱۲

سازی تا راهها ایمن گردد و تجار از اطراف و جوانب بولایت تو تردد توانند کرد و انواع امتعه و رخوت جهت خرید و فروخت پدید آید و اینمعنی سبب رفاهیت خلق گردد

(آمدورفت ۱۲ — جمع متاع ۱۲ — آسانی ۱۲)

قطعه

تا نکوشی بمعدلت نشود	هرگز از ملک و سلطنت شادان
راهها راز دزد ایمن دار	اگر تو خواهی ممالک آبادان

حکایت از امیر المومنین عمر رضی الله عنه در کتاب جواهر الاماره نقل کرده اند که ایشان گفتند وقتی در جاهلیت بتجارت جانب مداین میرفتم و چهل جامه از برد یمانی با من بود چون بحوالی مداین رسیدم دزدان شهر راه گرفتند و مرا غارت کرده بردها را بردند و من بصد محنت خود را بمداین رسانیدم و بداد خواهی بدرگاه نوشیروان رفتم چون صورت تظلم من بسمع نوشیروان رسید و بر کماهی حالات من اطلاع یافت حاجبی را فرستاد تا دست من گرفته مرا بوثاقی فرود آورد و گفت اینجا باش تا دزد را طلب کنند و بردها را باز ستانند من دران وثاق می بودم و هر روز از مطبخ خاص خوانچه طعام ملوکانه می آوردند و پیش من می نهادند و من هر روز بدرگاه کسری میرفتم و نظارهٔ مراسم مملکت داری و رعیت پروری میکردم تا بعد از چهل روز بوثاق درآمدم جامه های برد را دیدم نهاده و دستی بریده آنجا افتاده و کاغذی چهل تنگهٔ زر سرخ در وی و بران کاغذ نوشته که چهل روز بایستادی تا دزد ترا بدست آوردند و رخت تو نیز بتو رسید این چهل تنگه مزد چهل روزه انتظار تست چون بولایت خود رسی

(نام شهر ۱۲ — چادر ۱۲ — فریاد ۱۲ — بمکان ۱۲ — رسیده اند آنچه ۱۲)

باید که از ما شکایت نکنی و ازین حکایت معلوم میشود که ملوک رفیع المقدار را در باب دفع دزدان و راهزنان اهتمام بسیار بود پس والی عادل باید که راههای مسلمانان را از خوف دزدان و راهزنان بسطوت سیاست ایمن سازد و هر که در راهی با بیداد آزار متعرض مسلمانی گردد او را به نکال و عقوبت عبرت دیگران گرداند نظم

ببر دست دزد و سر راهزن	که ایمن شود در راه هر مرد و زن
چو ره گشت ایمن شود کاروان	ز بهر تجارت بهر سو دوان
دزان جنبش نفع یابند خلق	دوام بهر سو شتابند خلق
شود شهر معمور و ده پر نعم	ز آئینه دل رود زنگ غم

دوم رند و دو خونریز و اوباش فتنه انگیز که در بلاد و قری بخنجر بر روی و تندخوئی دست تعرض بمال و فرزند مردم دراز کنند کسی بجهت حفظ حال متعرض ایشان نشود و هر حاکم صاحب قدرت را بر ایشان دست نباشد پس قمع و قلع ایشان ضرورتست و در اخبار آمده که در شهر حلب رند و اوباش بسیار شدند و مردم از ایشان بتنگ آمده نزد سلطان مصر دادخواهی کردند سلطان حاکمی مصلح تام فرستاد تا بدفع رند و اوباش اشتغال نماید مصلح بیامد و بعضی ازان مفسدان را سیاست کرد آن جماعت بخنجر جمع شدند و از کاری که میکردند باز نایستادند حال بدان رسید و کار بدان انجامید که طلب در جامع مسجد نهاده گذاردی در پیش محراب وی نوشتند که ای مصلح خود را مرنجان که ما از انجمله ایم که اگر یک تن را بکشی ده دیگر سر بر آرند و ما کشتن خود را فخر خود میدانیم و ازان

هیچ عار نداریم نظم

ما عاشقیم کشته شدن اعتبار ماست	شمشیر عشق تیز زسنگ مزار ماست
بی زخم تیغ عشق زعالم نمیرویم	بیرون شدن زمعرکه بی زخم عار ماست

ممکن که تو از کشتن ما به تنگ آیی و ما از کشتن خود به تنگ نیائیم مصلح که این (ممکن بود ۱۲) خواند دانست که با ایشان از حیله و تدبیر دری باید آمد فرمود تا در زیر خط ایشان نوشتند که ما مردانگی و فرزانگی (دانائی ۱۲) شما را دانستیم و یکدلی و یکجهتی شما را با یکدیگر معلوم کردیم فرد

در جگرداری و سربازی شما را مثل نیست	بر چنین مردان یکدل آفرین باد آفرین

حالا از هرچه رفت (دلیری ۱۲) پشیمانیم و بمقام عذرخواهی درآمده در صدد تربیت و تقویت ایشانیم والسلام حضار مجلس ازین سخن متعجب شدند و در خلا (تنهائی ۱۲) و ملا تعریف و توصیف اوباش و رندان مشغول شد و دست از حبس و قید و قتل (صحبت ۱۲) ایشان کوتاه کرد و دیگر روز اعیان و اشراف شهر نزدیک وی آمده خواستند که در باب اوباش سخن گویند او بر ایشان سبقت گرفته فرمود که ای عزیزان ما از کشتن آن جوانان پشیمانیم و بغایت حیف است مردم دلیر و چالاک را کشتن چه در هر قرن ازین طائفه اندکی پیدا میشوند و من امروز بدیشان محتاجم که اهل قلعه روم باغی شده اند و مرا در دفع ایشان مردان کاری میباید شما اگر هوادار من اید جای که پیشوا و سران این قوم اند نزد من آرید تا بنظر تربیت ملحوظ و از اثر تقویت محفوظ سازم نظم

ازین نامداران با هوش و هنگ	کسی را که بینم سزاوار جنگ

وهم مرکب وجوشن ومغفرش — آنگه دون گردان رسانم سرش

اکابر حلب گفتند که سردار و پیشکار ایشان پیریست با چهار پسر و حالا در پی کسب و کاری رفته اند و از سطوت سیاست شما گوشه گرفته اند مصلح بفرمود تا ایشان را طلبیدند و تعظیم بسیار و تلطف بیشمار نموده جامه داری خود را بدان پیر داد و پیاولی بارگاه بفرزندان او ارزانی داشت و همه را خلعت داده بعنایت و عاطفت مستمال گردانید[متمال — خوشنود کرده ۱۲] بعد از چند روز که خاطر ایشان مطمئن و دل ایشان از جانب حاکم ایمن شد مصلح بفرمود که مرا بجمعی مردان خونخوار عیار پیشه احتیاج است تا ایشان را تربیت کنم شما این جماعت را می‌شناسید هر کرا دانید که از دست وی کاری آید و معرکهٔ حرب را میشاید بیارید تا خلعت دهم و ایشان را به تنخواه ایشان تقویت کنم پدر و فرزندان بغایت خوشدل و شادان بیرون آمدند و از اطراف و جوانب سی صد تیغ‌گذار رند خونخوار در هم کشیده نزد وی آوردند فرمود که ایشان را فردا بیارید که خلعتها مهیا شود و هم در زمان فرمود تا خیاطان را طلبیده سی صد جامه بتکلف بریدند و بدوختن مشغول گشتند ملازمان درگاه وی و اعیان شهر و ولایت و رعایا همه درین کار حیران که او را سلطان مصر بدفع ایشان فرستاده و او بخلاف امر سلطانی دست ایشان را قوی میدارد بیت

بجای خار گلبن مے نشاند — بجاے زهر شکر مے چشاند

اما چون شب در آمد سی صد مرد یگانه فرزانه مردانه را مقرر کرد که سلاح پوشیده در جامه‌خانه مستعد ایستاده باشند که چون رند و بدانجا درآیند هر یکی را بقتل

رسانند و یک روز که آن جماعت آمدند و دست بوس کردند اشارت شده که
بجامه خانه روند خلعت پوشیده بیرون آیند وصف خدمت برکشیده کمر ملازمت
بر میان هواداری بر بندند در آمدن بجامه خانه همان بود و بقتل رسیدن همان
پیر را با چهار پسر نیز کشتند و سرهای آن قوم بی سرانجام را بر نیزه کرده گرد شهر
بگردانیدند عرصهٔ آن ولایت از شر و فساد ایشان پاک شد **بیت**

درخت بد از بیخ برکنده به	بداندیش مردم سر افگنده به

سوم ستمکاران دل آزار که ز تیرگی اَلظُّلمُ ظُلُمَاتٌ یَومَ القِیٰمَةِ [۱] در مانده قصد مال و منال
مسلمانان کنند از تهدید اَلَا لَعنَةُ اللّٰہِ عَلَی الظّٰلِمِینَ [۲] نمی اندیشند و نه از عقوبت خدای
تعالی ترسند و نه از سیاست سلطان باک دارند دفع چنین کسان بر پادشاه
واجب ست تا اثر شامت او بمملکت نرسد و نتیجه وخامت عاقبت او در ان
ولایت ظهور نکند که خاتمت ظلم وخیم ست و جزای ظالم عذاب الیم **مثنوی**

عالمی را دیده گریان کردن ست	کار ظالم ملک ویران کردن ست
کی ز شمشیر بلا یابی امان	ای نهاده تیر ظلم اندر کمان

اما قسم دوم که واجب المنع اند طائفه باشند بصفتهای ناستوده معروف و
بسیرتهای ناپسندیده موصوف و هر آئینه ملاقات و مقالات ایشان اهل دولت
را زیان دارد یکی از آنها سخن چینان اند که باخبار دروغ و راست میان
جمعی گرد فتنه برانگیزند و دوستان را با یکدیگر دشمن سازند و در حدیث آمده که

[۱] ظلم تاریکیان هین روز قیامت کی ۱۲ [۲] سنو آگاه هو لعنت خدا کی هے ظالمون پر ۱۲

سخن چین در بهشت نرود و حق سبحانه تعالی در توریت با حضرت موسی علی نبینا و علیه السلام گفت که ای موسی روز قیامت مرد سخن چین را ببینی که بر پیشانی او نوشته که اٰیِسٌ مِنْ رَحْمَۃِ اللہِ او نا امید ست وبی بہرہ از رحمت خدا و خدا سخن چین را در قرآن مجید فاسق خوانده ست آنجا که میفرماید اِنْ جَاءَکُمْ فَاسِقٌ بِنَبَاءٍ الخ و بزرگان گفته اند که چون کسی نزد تو خبر آرد که ترا فلان چنین گفت یا بجای تو چنین کرد بر تو شش چیز واجب باشد اول آنکه او را راست گوی ندانی که حق سبحانه تعالے او را فاسق گفته است و سخن فاسق راست نباشد دوم آنکه او را منع کنی از نمیمه که آن منکر ست و نهی منکر واجب بود سوم آنکه او را دشمن داری از بهر آنکه خدای او را دشمن میدارد چنانچه در خبر آمده که دشمن ترین دشمنان نزد خداے تعالی آنها اند که بسخن چینی نفاق میان دوستان افگنند چهارم ببرادر مومن گمان بد مبری که بعضے گمانها بوزر و وبال میکشد پنجم تجسس آن خبر نکنی که تجسس منهی عنه است ششم هرچه سخن چین گوید چنان نکنی واصل آنست که سخن چین را نزد خود راه ندهی و مطلق سخن او را گوش نکنی **نظم**

سخن چین را مده در نزد خود جاے	که در یکدم کند صد فتنه برپاے
سخن چین را مکن نزدیک خود رام	که بدگوید ترا هم در سر انجام

آورده اند که یکی از خواجگان صفهان غلامی را میخرید فروشنده گفت غلام من عیبی دارد که سخن چین ست خواجه گفت سخن چین غلام چه خواهد بود و او را بخرید

لـه نا امید ہے رحمت خدا سے ۱۲ ؎ اگر آئے تمھارے پاس کوئی فاسق خبر لیکر ۱۲

چون روزی چند برآمد این غلام کدبانو را گفت خواجه ترا دوست نمی دارد و زنی دیگر خواست کدبانو ازین سخن متغیر ومتاثر شد غلام دید که سخن او کارگر آمد و تیر تدبیر فاسد او به نشانه رسید گفت میخواهی که ترا دوست دارد گفت آری میخواهم غلام گفت من طلسمی میدانم و افسونی جهت محبت یاد دارم چون خواجه بخسپد استره تیز بردار و از موهاے که زیر محاسن اوست قدری بدست آر و بمن ده تا افسون کنم و محبت ترا در دل وی افگنم زن برین عزیمت راسخ شد و گفت البته امروز چنین خواهم کرد پس غلام نزدیک خواجه آمد و گفت اے خواجه حق نان و نمک در میان ست و من خبری شنیده ام ترا آگاه میسازم تا از خود غافل نشوی خواجه گفت آن چه خبر ست غلام گفت زن تو دوستی دارد و قصد هلاک تو کرده است اگر خواهی که راستی سخن من بدانی چون بخانه روی خود را بخواب سازو بنگر که چه می بینی مرد بخانه رفت و طعام چاشت تناول نموده تکیه بگرفت و خود را بخواب ساخته دیده ترصد برکشاد زن پنداشت که خواجه در خواب ست استره بدست گرفته بیامد و محاسن خواجه بالا گرفت تا موی چند ببرد خواجه دیده باز کرد و آن حال مشاهده نموده پنداشت که زن قصد کشتن او دارد برجست و دست زن محکم بگرفت و استره از دست وی بستد و سرش باز کرده بپیاد اولیای زن را خبر شد خواجه را بگرفتند و بقصاص وے بکشتند و بشومی سخن چین خانمان آن عزیز خراب شد

(حاشیہ: خاتون خانہ۱۲ — اثرپذیر۱۲ — ارادہ۱۲ — مضبوط۱۲ — انتظار۱۲ — عوض خون۱۲)

نظم

میان دو کس جنگ چون آتش ست	سخن چین بدبخت هیزم کش ست

سیه چاه مرد اندرون بسته پاے | به از فتنه بردن ز جاے بجاے

دیگر غمازان اند دیدار ایشان نادیدنی و گفتار ایشان ناشنیدنی ست بیت

ندیدم ز غماز سرگشته تر | نگون طالع و بخت برگشته تر

در آثار آمده که غماز حلال زاده نباشد آورده اند که در بنی اسرائیل خشک سالی پدید آمد و آثار قحط ظاهر شد حضرت موسی علی نبینا و علیه السلام با اشراف بنی اسرائیل باستسقا (طلب آب ۱۲) بیرون رفتند و چهار شبانه روز دعا کردند اثر اجابت پدید نیامد موسی علیه السلام بنالید که الهی چهار شبانه روز ست که دعا میکنم و مستجاب نمیشود خطاب آمد که اگر چهل شبانه روز دعا خواهی کرد باجابت نخواهد رسید زیرا که در قوم تو غمازی ست که شومی او نمیگذارد که دعا بمحل اجابت رسد موسی علیه السلام فرمود که خدایا با من بگوی که آن غماز کدام ست تا او را توبه دهم ندا رسید که من غماز را دشمن دارم چگونه غمازی کنم تو تمام قوم خود را بگوی تا از غمازی توبه کنند او نیز در آن توبه کند موسی علیه السلام بفرمود تا همه قوم توبه کردند حق تعالی باران داد و سلاطین سرافراز مطلقاً گوش بسخن غماز نکرده اند و این جماعت را دشمن داشته اند در حکایات آمده که پادشاهی یکی را تربیت میکرد گفت اگر میخواهی که روز بروز کار تو بالا گیرد و ساعت بساعت مرتبه تو بیفزاید و نزد من از همه ملازمان مقرب تر باشی باید که سه کار نکنی اول دروغ نگوئے که دروغ گو در چشم مردم خوار و بیمقدار باشد دوم مرا در پیش من ستایش مکن که من خود را بهتر از تو میدانم سوم سعایت منمای و از غمازی برحذر باشی و بدیهی

غمازی ۱۲

سپاه و رعیت پیش من مگوی که چون من بدی ایشان بشنوم با ایشان بد شوم و
خبر بدی من با سپاه و رعیت چون ظاهر گردد ترسان شوند التجا بدیگری کنند و
پادشاه دیگر طلبند و خلل ازین جهت بملک من راه یابد **نظم**

بر آید ز غماز عالم بهم	خلل راه یابد بتخییل و حشم
ز غماز گردد جهان سرنگون	که ناپاک جانست و تیره درون
چو غماز را دیدی اندر زمان	به تیغ سیاست ببرش زبان

آورده اند که نوشیروان روزی مجلس آراست یکی از ملازمان نوشیروان شخصی
را پیش وی غمازی کرد نوشیروان گفت این سخن را تحقیق میکنم اگر راست ست ترا
بسبب غمازی دشمن خواهم گرفت و اگر دروغ ست ترا بجهت آن عقوبت
خواهم کرد و اگر توبه میکنی از تو خواهم درگذرانید گفت توبه کردم نوشیروان گفت
من عفو کردم **نظم**

هرکه غمازی کند نزدیک شاه	هم بنزد شاه گردد روسیاه
علمی در آتش وود انداز و	نے خدا نی خلق خشنود نداز و

آورده اند که یکی از روی غمز و سعایت قصه نوشت بمعتصم خلیفه که فلان کس از
معارف وفات یافته و از و مالی خطیر[۱۲] مانده و یک پسر دارد طفل اگر فرمان شود تا
کفاف[۱۲] طفل بگذارند و باقی برسم قرض بخزانه بسپارند تا چون بزرگ شود بدو تسلیم
نمایند حالا خزانه را توفیری در رفتنی باشد معتصم بر پشت رقعه او نوشت بعربی که
ترجمه اش اینست که متوفی را خدا بیامرزد و بمال و میراث برکت کناد و یتیم را

[۱۲] بسیار — [۱۲] مشاهیر

نسخه رقعه ۱۲ — (نسخه رفتنی ۱۲)

برنیات خیر پرورش دہاد و غماز بلعنت خدا گرفتار باد مثنوی

مشو غماز کس نزدیک شاہان	بترس آخر ز آہ بیگناہان
کہ آہ بیگناہان سخت گیرد	بسی کس را ز تخت و بخت گیرد

و دیگر گروه صاحب غرض اند کہ در ہرچہ کنند و گویند غرضی داشتہ باشند نہ از روی اخلاص و ہواداری سخنی بعرض رسانند ہوشنگ ملک در وصایا فرمودہ کہ از متابعت و موافقت صحاب اغراض دامن اعراض واحتراز در باید چید کہ صاحب غرضان از سر دعوی بیمعنی لاف ہواخواہی زنند و جواہر حسنات را در رشتۂ سیّات کشند و فعل جمیل و کردار نیکو در کسوت قبیح و صورت زشت باز نمایند نظم

بدہ راہ صاحب غرض پیش خویش	ز صاحب غرض میشود سینہ ریش
کہ او جملہ تزویر و مکر و فن ست	برون دوستدار و درون دشمن ست

و چون معلوم شد کہ غرض گویان تزویری کہ تدبیر نام کردہ اند بدی را بہ نکوئی برگذارند و خوبی را بزشتی در شمار آورند پس بے تحقیق سخن ایشان را حکم نباید فرمود و در تفحص کلام این قوم مبالغۂ تمام باید نمود مثنوی

چو ارباب غرض لب برکشایند	نکوئی را بزشتی مینمایند
بہلی تا سخن روشن نگردد	کسی باید کہ پیرامن نگردد

اسکندر از ارسطو پرسید کہ ملازمت ملوک را کدام طائفہ موافق اند و کدام فرقہ نالائق حکیم فرمود کہ لائق خدمت ملوک کسی ست کہ امین باشد نہ خائن زیرا کہ امانت سبب عزت ست و خیانت موجب مذلت و اہانت و قانع باشد نہ

(حواشی: رو گردانی ۱۲ — پیش نیکو ۱۲ — جامہ ۱۲ — مکر ۱۲ — تلاش ۱۲ — یعنی خوارہی ۱۲)

طامع که قناعت گنجی ست بیکران و طمع رنجیست بی پایان بیت

مرد قانع بزرگوار بود   طامع البته خوار و زار بود

دیگر باید که نیکوگوی باشد نه عیب جوی که آدمی به نیکوگوئی همه حال محبوب و مقبول و بعیب جوئی نزد همه کس مردود و مخذول باشد و باید که کارکننده باشد نه لاف زننده که مرد مصاف محترم ست و صاحب لاف و گزاف متهم و باید که موافق باشد نه منافق که نتیجه وفاق مهر و وفاست و ثمره نفاق جور و جفا و بر طریق سنت باشد نه بر راه بدعت که تایید سنت آدمی را بروضه جنان میبرد و داعی بدعت را بهاویه ضلالت و شناعت می افگند باید که ملوک هفت طائفه را در خدمت خود راه ندهند اول حسود را که زهر حسد هیچ تریاکی علاج نمی پذیرد و رنج حسود هیچ دارو دوائی باید و گفته اند شعر

حسد رنجیست سوزنده کزو آتش بجان افتد   چه جای جان که از حسد آتش در جهان افتد

و غائله حسد از جمله مفاسد عادیه ست از انجهت که نفس حسود بغایت خبیث ست و او همه اصحاب نفوس خبیثه را در زوال نعمت اثر تمام باشد ازین سبب حق سبحانه و تعالی فرمود که و من شر حاسد اذا حسد یعنی پناه آرند بخدای از ضرر حاسد در حدیث آمده که حسد حسنات بنده را میخورد یعنی ناچیز میگرداند چنانچه آتش هیزم را و فی نفس الامر حسد ذلیل ترین صفت و خوارترین خصلت ست و اصلاً از دنائت همت و خساست طبیعت در وجود آید که نتائج جهل اند و ازینجاست که اظهار این صفت بر نقصان عقل دلیل روشن ست نه بینی که حسود همیشه از راحت غیری در مشقت باشد

درین غصہ جان میدہد مرد کے	کہ ہر چہ دارد وجود آن سیکے

ازین نوع ہر ساعتے ہزار شربت زہر آلود غم و غصہ تجرع میکند و ہر جا کسی پاے نشاط بر زمین نہد او دست حسرت بر سر میزند و مثلی مشہور ست کہ کَفَى الْحَسُوْدَ حَسَدُہٗ

نظم

حسود را حسد او بس ست در عالم	کہ در بلا و غم و رنج دارد وش ہر دم
حسود بر دگران آتشی بر افروزد	چو نیک درنگری خود در ان سوخ زند

و در باب ہلاک حسود بحسد او حکایتی آوردہ اند کہ در زمان اسکندر جانورے پدید آمد بر ہر کہ چشم وی افتادی فی الحال ہلاک گردیدی اسکندر چندانکہ از حکما چارہ جوئی کرد ہیچکس چارۂ آن ندانست و دفع این غائلہ ہیچ نوع نتوانست باخر ارسطاطالیس بعد از تامل بسیار فرمود کہ من چارۂ انگیخیم و تدبیری کردم کہ این بلا مندفع شود و این آفت از خلق منقطع گردد پس بفرمود تا آئینہ ساختند بمقدار آنکہ آدمی در پس آن مخفی تواند بود و گردونی ترتیب دادہ آئینہ بر پیش گردون بست و خود در پس آئینہ بر گردون نشست و گردون را روی بدان موضع کرد آن جانور بود جانور بوی آدمی شنید و بدان طرف متوجہ شد و نظرش بر آئینہ افتاد و صورت خود دید و چون نزدیک گردون رسید بیفتاد و بمرد و اسکندر را از ان حال آگاہ کردند متعجب شد و از حکیم پرسید کہ درین کار چہ حکمت بود گفت ای ملک جانوری را بعد چندین سال در عالم از قدرت الٰہی بواسطۂ بخارات متعفنہ کہ در زیر زمین محتبس بود حالا بروی زمین پیدا شدہ و در چشم او زہر قاتل ست کہ نظرش بر ہر چہ

فقد فی الحال ہلاک شود من آئینہ پیش وے بردم تا چون نظر وی بر آئینہ افتد عکس
آن بوی راجع شود و اثر آن در وی سرایت کند و بمیرد سکندر حکیم را دعا گفت و این
حکایت بعینہ حال حسود است کہ شر (سابجا ۱۲) حسد او ہم بدو باز گردد و بدو راجع شود چنانچہ
بصری آوردہ النار تأکل نفسہا ان لم تجد حطبا تأکلہ یعنی آتش کہ ہیزم نیابد خود را
میخورد تا ہیچ نماند و دوم از آنہا کہ سزاوار خدمت ملوک نیستند کسانی اند کہ بخیل و
ممسک باشند چہ بخیل مردود خلق و مبغوض ایشان است چنانچہ سخا پوشندۂ عیبہاست
بخل پوشندۂ ہنرہاست و گفتہ اند نظم

مرد ہر چند در ہنر کوشد	بخل آن جملہ را فرو پوشد
از لئیمان (بخیلان ۱۲) تیرہ دل بگریز	در کریمان پاک جان آویز

در جامع الاحکام آوردہ اند کہ سلاطین مردم بخیل را ملازم خود نسازند کہ از ایشان
خجالت رسد چنانچہ منقول است کہ عمرو بن لیث وکیلی داشت مردی بخیل بود وقتے
میوہا را سر بمہر بر دعمرو گفت میوہ ہر کجا باید بخرید و خرج کنید روزی عمرو جشنی
ساختہ بود و محفلی آراستہ دران محفل رسولان کہ از اطراف و جوانب رسیدہ بودند
ہمہ جمع آمدند و مجموع اسباب ضیافت مرتب و مہیا بود جز میوہ کہ بسیار اندکے
بنظر آمد عمرو وکیل خود را گفت میوہ بسیار بیار او اندکی بنظر آورد عمرو در این حرکت بد
آمد گفت برو میوہ بیار گفت میوہ متعفن و بوسیدہ ماندہ است اگر گوئی بیاورم عمرو
بغایت منفعل شد و او را از وکالت عزل کرد و بارہا میگفت کہ آن ممسک مرا انفعال
داد کہ ہرگز تدارک آن نمیتوانم کرد بیت

[illegible] ۱۲

نزدیک اکابر هنرور	عیبی نبود ز بخل بدتر

سوم ازان جماعت که لائق ملازمت نیستند مردم دون همت سفله باشند و چون
همت سلاطین عالی باید پس مردم دون و سفله در خدمت ایشان نشاید و سفله
از ممسک و بخیل بدتر باشد زیرا که بخیل آن باشد که کرم ندارد با کسی اما از مال
خود بهره دارد و ممسک آنست که خود نخورد و با کسی کرم نکند و سفله نه خود خورد
و نه بکسی کرم کند و نخواهد که کسی با کسی کرم کند آورده اند که پادشاهی بود بغایت
جوانمرد و بخشنده روزی با یکی از نزدیکان خود فرمود که مرا آرزوست که هزار هزار درم
به یکی ببخشم تو چه میگوئی گفت این مقدار مال بسیارست این مبلغ به صد کس بس است
گفت اگر نصف ازین عطا کنم چون باشد گفت هنوز بسیارست گفت ثلثی توان
بخشید گفت هنوز بسیارست گفت در ربع چه میگوئی گفت هنوز ندهی در کثرت
دارد القصه بر عشر قرار داد که صد هزار درم باشد گفت اگرچه بسیارست مگر بیک
کس نباید داد پادشاه فرمود که ای بیدولت من میخواستم که این مبلغ بتو ارزانی
کنم خود را محروم ساختی و مرا از سخاوت باز داشتی آن مرد بتضرع در آمد که ای
ملک من خطا کردم سلطان از کرم خود نگذرد سلطان فرمود تو سفله نه لائق عقوبت
نه قابل عطیت هم خود را زیان دادی و هم مرا زیان من آنست که اگر آنقدر مال
بتو بخشیدی در سخاوت علم شدی تا انقراض ادوار صیت کرم و مروت من باقی
ماندی و زیان تو اینست که از چندین مال محروم شدی اکنون صد هزار درم که
بخش خود بر آن قرار دادی بستان و دیگر در مجلس ما چنین سفلگی مکن نظم

سفله نخواهد دگرے را بکام | خس نگذارد کسے را بجام
سفله سیه رو بود و بدنهاد | خاک سیه بر سر هر سفله باد

چهارم از آن غیبت گرانند که ذکر هر کس در میان آید خواهند که از مساوی آن چیزی باز گویند اگر آن بیان واقع ست غیبت باشد و اگر غیر واقع ست هم بهتان باشد و هم غیبت و در خبر آمده که عقوبت غیبت از زنا سخت تر ست حق سبحانه و تعالی در قرآن مجید فرموده باید که بعضے از شما بعضے را غیبت نکنند آیا دوست دارد کسے که گوشت برادر مردهٔ خود را خورد و این غایت تهدید ست و ازینجا معلوم میشود که غیبت گویان مانند مردار خوار باشند و هر که رائحه انسانیت دارد از مرده بپرهیزد و از مردار بگریزد بیت

ازغیبت مردمان بپرهیز | وز مردم عیب جوے بگریز

آورده اند که یکے از پیغمبران غیر مرسل بود چیزها در خواب بدو می نمودند و ندامی شنید شبے در خواب دید که چون بامداد برخیزی در فلان صحرا گذر کن نخستین چیزی که ترا پیش آید بخور دوم چیزے که بینی پنهان کن سوم چیزی که در پیش آید نگاه دار چهارم را نا امید مگردان پنجم چیزی که در نظر در آید ازو بگریز چون بامداد شد برخاست و بدان صحرا که مامور بود روان شد اول چیزی که پیش آمد کوہے بلند بزرگ سیاه رنگ بود آن پیغمبر متحیر شد که این لقمه را چگونه توان خورد اما چون حکم خداوند ست ازان چاره ندارم بطرف کوه روانه شد که کوه را بخورد و چون نزدیک رسید دید که کوہے بدان عظمت لقمه خرد شده بود و آنرا

برداشت و بخورد شیرین تر از انگبین و خوشبو تر از مشک شکر خدای تعالی بجای
آورد و از انجا پیش رفت طشتی دید زرین براه افگنده گفت مرا امر کرده اند کاین
را پنهان دار پس زیر زمین حفره (گودها ۱۲) کند و پنهان کرد و خاک بسیار بر بالای او ریخت
و بگذاشت و برفت هنوز دو قدم نرفته بود که دید آن طشت بر روی زمین ست
دیگر باره بیامد و حفره دور تر کند و پنهان ساخت هنوز فارغ نشده بود که دیگر
آن طشت بر روی زمین دید سوم بار در اخفای آن مبالغه زیاده نمود باز ظاهر
گردید پیغمبر با خود گفت مرا گفته بودند که پنهان کن من کار خود کردم وانچه فرموده
بودند بجای آوردم از انجا درگذشت مرغی دید که از بازی (باز ۱۲) هراسان شده
بشتاب می پرد گفت یا نبی الله مرا نگاه دار که دشمن در قفای من ست پیغمبر او را
در گریبان خود پنهان کرد فی الحال باز خشم آلود و گرسنه برسید گفت یا نبی الله امروز
همه روز در طلب این صید بودم صید من بپناه بتو آورده من بغایت گرسنه ام مرا
ناامید مکن اندر روزی من پیغمبر با خود گفت بمن گفته اند که این را نگاه دار و دیگری را
ناامید مگذار اکنون چه کنم کارد برکشید و قدری گوشت از ران خود برید و بسوی
باز انداخت باز گوشت را برداشت و مرغ را بگذاشت آن پیغمبر پیشتر شد
مرداری دید افتاده و گنده شده از وی بگریخت اما چون شب در آمد پیغمبر مناجات
کرد الهی انچه فرمودی بجای آوردم حکمت اینها مرا معلوم گردان ندا رسید که آن
کوه عظیم که دیدی و یک لقمه شد و بخوردی آن خشم ست اول عظیم نماید و چون بخوردی
شیرین تر از همه شیرینهاست دوم آن طشت زرین که هر چند پنهان میکردی

آشکارشد غیبت هرچند کسے خواهد که نیکی را مخفی بدارد البته ظاهر میشود و آن چهارم را معنی آنست که هر که پناه بتو آرد و در پناه گیری و هر کس ترا امین کند خیانت در امانت روا نداری معنی چهارم آنست که چون کسی از تو چیزی طلبد جهد کن تا حاجت او را روا گردانی پنجم آن مرد ارگنده که وید بی غیبت بود زینهار از غیبت بگریزے که غیبت کردار نیک را باطل گرداند نظم

مران غیبت هیچکس بر زبان	که طاعت زغیبت فتد در زیان
بهر غیبتے طاعتے کم شود	زغیبت گرے کار برهم شود

وصحبت ملوک باید که از لوث غیبت و گرد بهتان گوئی پاک باشد چنانچه گفتن غیبت حرام ست شنیدن آن نیز روا نیست که عذاب غیبت شنونده برابر ست با عذاب غیبت کننده بیت

[آلودگی ۱۲]

گوش و زبان در ره غیبت منه	از بد کس گوش و زبان پاک به

وقبل ازین نکته در باب غیبت گفته بودم پنجم از کسانیکه سزاوار درگاه ملوک نباشند مردم ناحق شناس و غدار ناسپاس اند که حقوق ولی نعمت را نشناسند و شکر منعم را بکفران مبدل سازند و همیشه این جماعت منکوب و مقهور باشند و از دلهاے آشنا و بیگانه دور ند بخت ایشان بیدار باشد نه دولت ایشان پایدار قطعه

[سرنگون ۱۲]

کسے کو میکند نعمت فراموش	از و کردن فراموشی صواب ست
از ان کو حق نمیداند بپرهیز	که روح از صحبت او در عذاب ست

نقل ست که معتضد خلیفه گفتے که هر تیغ زبان که در شکر گذاری کند باشد او را زبان

تیغ تیز سزا باید داد نظم

حق نان و نمک تبه کردن	بشکند مرد را سر و گردن
باولی نعمت از بد برون آید	گر سپهرست سرنگون آید
حق شناسی بزرگوار کند	ناسپاسی زپا در افکند

ششم دروغگو باشند که کذب پیش هیچ کس پسندیده نیست و مرد دروغگوی نزد سلاطین بی آبرو باشد در کتاب اخلاق رکنی آورده که در مجلس فضیل وزیر میان دو ندیم او که یکی نصیر نام داشت و یکی ثاقب مباسطتی واقع شد قدم مزاح و مطائبه بر بساط انبساط نهادند کار از مخاطبه بملاعبه انجامید و هم از ملاعبه بمصارعه رسید چنانچه بصدمهٔ دست نصیر عمامه از سر ثاقب جدا گشت ثاقب بغایت متغیر شده اثر غضب بر رخسارهٔ وی پدید آمد وزیر گفت از چه چیز خشم گرفتی میان ندما ازینها بسیار واقع میشود ثاقب گفت چگونه در غضب نباشم که آبروی من در مجلس چون توئی ریخته شد فضیل گفت کار بر خود آسان گیر و این واقعه را بر دل خود سهل کن که آبروی تو در پیش من آن روز ریخته شد که گفتی استر من مرا در یک شب از مرو به نیشاپور رسانید و درین باب گفته اند نظم

میفروز هرگز چراغ دروغ	چراغ دروغ ست بس بیفروغ
تو از کذب تعظیم و حرمت مجوی	که زان آبرو میشود آبجوی

هفتم مردمان بسیارگوی پریشان سخن نیز لائق خدمت نیستند زیرا که هر که بسیار

کلام کند او را قدرے نماند و در خبر آمده که در سخن بسیار غلط و سقط بسیار بود بر جمہر گفته است که چون مرد به بسیار گفتن حریص بود بیقین باید شد بجنون او یعنی بیقین بدان که دیوانه است و در مثل آمده که المکثار مهذار بسیار گوی بیهوده گوی باشد منقول است که حواریان حضرت عیسی علی نبینا و علیه الصلوة میگفتند که بار اینی ده که بدان کار کنیم و به بهشت رسیم فرمود که هرگز سخن نگوئید گفتند این صورت میسر نمیشود گفت هرگه که سخن گوئید جز خیر مگوئید و بسیار گفتن دل را تاریک میکند شنوی

الٰهی از حرفهٔ زرمیکنی	صرفهٔ گفتار کن ار میکنی
چند از پاس درم افتی برنج	پاس سخن دار که این است گنج
گفتن بیفائده ترک حیاست	قول موجه صفت انبیاست
هرچه بهنگام نگوید کسے	خامشی از گفت نکوتر بسے
نی همه گفتار ز انسان خوش است	هرچه پسندیده بود آن خوش است

آورده اند که سه بادشاه در مجلس نوشیروان حاضر شدند قیصر روم خاقان چین ورائے هند نوشیروان فرمود که بسی قرنها باید که تا چنین مجمعی دست ده بیائید تا هر یک سخنی بگوئیم که سخن پادشاه پادشاهان سخنان میباشد و دریغ بود که این اجتماع بتفریق انجامد و از ما اثری بر صفحهٔ روزگار یادگار بماند فرد

درین سرای کهن خوی کن بخوش سخنی	که بهتر از سخن خوب یادگاری نیست

ایشان اشارت بکسری کردند که اول شما افتتاح کلام فرمائید نوشیروان از درج فکر جوهر آبدار و گوهر شاهوار بر طبق بیان نهاده گفت هرگز به سخن ناگفته پشیمان

نبوده ام و بر بعضی سخنان که گفته شده بسیار ندامت خورده ام قیصر روم در خزانهٔ
خیال نظر فرموده و این قصه تمام عیار نثار مجلس شهریار نمود که انچه نگفتم توانستم
که بگویم و انچه گفتم بران قادر نبودم یعنی [کمان ۱۲] هر تیر سخن که از شست بیان جدا نشده است
قدرت آن دارم که هرگاه خواهم بهدف رسانم اما چون از تقریر بیرون شد بازش
نتوانم گردانید خاقان چین نافهٔ سر بمهر بیان بگشاد و برائحهٔ این شمامه مشام حضار
مجلس سلطنت را معطر ساخت که چون سخن نگویم او زیر دست من ست و من بر و غالبم
و چون گفته شد من زیر دست اویم و او زبردست من ست و بر و چیره نتوانم شد
یعنی تا عروس سخن در پس پرده است مشاطهٔ مشیت را اختیار باقی ست اگر
خواهد بر سریر نطقش جلوه دهد و اگر خواهد در نقاب عدمش بدارد اما چون از پس
حجاب بیرون آمد و پرده از جمال برداشت دیگرش بخلوتخانهٔ خفا [پوشیدگی ۱۲] نتوان فرستاد
و رای هند از ریاض گفتار خود این گل خوشبو و این ریحان دلجو چیده بتربیت گلدستهٔ
فصاحت آورد که هر کلمه که میگفت در مے آید یا بر نهج صوابست یا در معرض خطاست
اگر صوابست قائل در عهدهٔ آن سخن میماند تا از عهده بیرون تواند آمد یا نی و
اگر خطاست هیچ فائده ندارد پس در هر دو حال خامشی اولیٰ ست قطعه

به پیری رسیدم در اقصای یونان	بدو گفتم ای آنکه با عقل و هوشی
زمردم چه بهتر بهر حال گفته	خموشی خموشی خموشی خموشی

و حکمای متاخرین گفته اند خموشی به از سخن بدست و سخن نیک به از
خاموشی ست قطعه

نظر کردم بچشم عقل و دانش	ندیدم به ز خاموشی خصالے
نگویم لب به بند و دیده بردوز	ولیکن هر مقامے را مقالی

باب چهلم در ترتیب خدم و حشم

این باب مشتمل بر دو قسم ست قسم اول در تربیت ملوک مر متعلقان و ملازمان را قسم دوم آدابیکه ملازمان سلاطین را رعایت باید فرمود قسم اول حکما گفته اند سلاطین را از ارکان دولت و اعیان حضرت و سائر ملازمان و متعلقان گزیر نیست ازبرائے آنکه هر کس که بعضی از ممالک عرصهٔ زمین (سرداران ۱۲) در عرصهٔ تسخیر وی باشد و جمعی از آدمیان در قید تصرف او باشند مر او را ضرورست که نظر در جزئیات و کلیات خود برقانون احتیاط بکند و از روی یقین بفور امور رعایا و زیردستان برسد و حال هر یک از اعیان و اوساط مملکت خود کما حقه بداند و در تحقیق این امر دو گوش و دو چشم کفایت نیست بلکه گوش بسیار و چشم بیشمار درکار ست پس باید که جمعی مردم دانا و هوشمند نیک سرشت و بی طمع بلند همت ملازم وی باشند تا او مالک گوشها و چشمهای همه باشد تا بگوش همه اخبار ممالک بشنود و بدیده مجموع در حقائق مهمات نظر کند و هر آئینه این جمع را که در سماع اخبار متنوع و مشاهده اطوار گوناگون بمثابهٔ سمع و بصر اند رعایت کلی باید کرد تا از کار خود باز نمانند و پیوسته بایصال اخبار و عرض کردن احوال مشغول باشند که هیچ چیز ملک را زیان کارتر ازین نیست که اخبار اطراف ولایت و صورت حال رعیت از سلطان منقطع گردد

ودر کتاب سراج الملوک آورده اند که نوشیروان از موبد[1] موبدان پرسید که زوال ملک
در چه چیزست گفت در سه چیز اول در پوشیدن خبرها از پادشاه دوم تربیت مردم
فرومایه سوم در ظلم عمال[2] نوشیروان گفت بچه دلیل این سخن میگوئی جواب داد که
چون خبر ولایت و رعیت از سلطان انقطاع یابد و از دست دشمن فارغ و غافل
باشد هر کس هر چه خواهد کند و چون او بیخبرست آثار فتنه از هر گوشه سر بر زند و
مملکت در سر این فتنه رود دیگر مردم دون و ارذل چون تربیت یابند از دناءت
همت جمع مال حریص باشند و بهر کس طمع کنند و قدر اکابر و اشراف نشناسند و حرمت
مردم بزرگ فروگذارند و دلهای خلائق بسبب این اخلاق رنجیده شود و لاجرم همتها
برگمارند تا از مرتبی و مربی خلاص روی نماید و ازینجا گفته اند زوال[3] الدولة بارتفاع
السفلة چون سفله را ترقی دست دهد دولت روی به تنزل نهد که گفته اند مثنوی

گر سفله بجاه دست یابد	بازار ملک شکست یابد
دونان نه سزای جاه باشند	بل در خور بند و چاه باشند

و دیگر چون عمال بر رعیت ستم کنند شکایتهای ایشان با پادشاه بد شود و از رعیت
و امارت ملول و متنفر گردند و مداخل سلطان کم گردد و علوفه بلشکر کم رسد و چون لشکری
علوفه نیابد سر از خدمت تابد و اگر دشمن پدید آید یار و مددگار اندک بود و بدین
جهت ملک از دست برود و درین باب گفته اند نظم

[1] موبد بضم اول و کسر بای ابجد و فتح آن و فتح اول و بای ابجد حکیم و دانشمند و صاحب فیض آتش پرستان
از برهان ۱۲ [2] عملداران ۱۲ [3] جاتا رہنا دولت کا ہے کمینوں کے مراتب بلند ہونے میں ۱۲

ظلم عامل جہان خراب کند	دل مظلوم را کباب کند
اندر آرد بکار ملک شکست	دامن عافیت رود از دست

نوشیروان موبد را ثنا گفت و فرمود تا این کلمات را بآب زر نوشتند و دیگر گفته اند
که قصر سلطنت را چہار قایمہ ہست که اگر یکے نباشد مہمات ملکی منتشی نگردد اول امیرے
که اطراف مملکت را محافظت کند و شر دشمنان را از شاه و رعیت باز دارد دوم
وزیری که مؤنات سلطان و ملازمان وے را انتظام دہد و مال از جایگاه بستاند
و بجایگاه خرج کند سوم حاکمی که از قبل سلطان تفحص احوال خلق نماید و داد ضعیف
از قوی بستاند و اہل فسق و فجور را مخذول و مقہور دارد چہارم صاحب خبرے
امین که پیوسته اخبار شہر و ولایت و حالات اعیان و رعیت بحضرت سلطان
عرض نماید و فی الجملہ جمعی که سلطان را از ایشان چاره نیست یا ارباب سیف
اند چون امرا و ایلچیان و سپاہیان و مانند آن یا اصحاب قلم اند چون وزرا و
مستوفیان و دبیران و عمال و ترتیب مجموع اینہا از روی اجمال آنست که همه را
بچشم شفقت و عین عاطفت بیند و آنچه ہر یک را ضرورت بود بدان محتاج باشند
از ایشان باز ندارد و ہرکدام از عہدۀ مہمی که مفوض بدو باشد سالم بیرون آید و
کار خود بروجہیکه باید و شاید بسازد او را نوازش فرماید و ہرکه در مہمی تہاون نماید
و تغافل ورزد اول او را بہ نصیحت متنبہ گرداند و اگر منزجر نگردد بہ نصیحت گوشمال
دہد و ہرگز درپی اظہار معائب و مقابح ملازمان نباشد و بشادی ایشان اظہار
بہجت و مسرت نماید و بمصائب و آلام ایشان اندوه و ملال ظاہر گرداند و ہر یک را

در تربیت و تقویت هر مرتبهٔ خاص نگاه دارد که کسی با او دران مرتبه شریک نباشد تا
میان ملازمان حقد و حسد پیدا نگردد و اگر میان بعضے از ایشان بنزاع و جدال انجامد
بزودی دفع نماید تا مادهٔ (کینه ۱۲) خصومت قوی نگردد که از ایشان فسادات کلی روی
نماید و بزرگان فرموده اند که انقطاع سررشتهٔ مملکت وابسته بنزاع امرا و وزرا است نظم

چو یکدل نباشند اعیان شاه	شود کار شاه و رعیت تباه
ز ارکان دولت نزیبد نزاع	که استیزه آرد علی الانقطاع
ستیزه بجائے رساند سخن	که ویران کند خاندان کهن (جھگڑا ۱۲)

بهمین از حکیمے پرسید که اساس تربیت ملازمان بر چه چیز باید نهاد جواب داد که
بر دو چیز یکے لطف و یکی قهر باید که همیشه از قهر و نظر لطف سلطان بر خدام ظاهر
باشد بقهر بگیرد تا دلیر نشوند و بلطف درگذارد تا ناامید نگردند و در نگارستان آورده
که طریق حکمت در تربیت آنست که بنرمی و آهستگی اگر کاری میسر شود دران وقت
تشدد و عنف نباید نمود و اگر بخشونت و سختی حاجت افتد رفق و نرمی نباید فرمود
که جراحتی را تواند بود که به نیش (سختی ۱۲) احتیاج بیش افتد از انکه بمرهم قطعه

همیشه ره لطف نتوان گرفت	در ابرو فگن چین هنگام خویش
نه بینی که مرهم نیاید بکار	چو گردد جراحت سزاوار نیش

حکما فرموده اند که هر کرا سلطان خواهد که تربیت کند تا بارها نقد حال وے را بر
محک امتحان نزند و عیار کار وے را بتمامی نداند بدیدهٔ تربیت در وی نظر نکند که
بسیار وقت نااستعدادی را تربیت کرده اند و چون بر اخلاق و احوال وی اطلاع

(اے بے استعداد ۱۲)

حاصل شد بالضرورة درہمان وقت از نظر انداختہ اند برداشتن وزود بفگندن سطوت سلطنت را مضرست و درین باب گفتہ اند قطعہ

ہر کرا میل تربیت داری	امتحان کردہ بایدش یک چند
اگرش ہست قابلیت آن	علم دولتش برآر بلند
ورنہ قابل بود بلند مساز	تا بزودے نبایدش افگند

وچنانچہ برداشتہ را بزودی بفگندن مناسب نیست بزودی خوشنود شدن ازکسی کہ بروخشم گرفتہ اند ہم محمول برغفلت ست چہ میان خشم ورضا باید کہ مدتے بگذرد تا عزم وثبات بادشاہ ظاہر گردد آوردہ اند کہ روزی یکے از خلفا باندیمی سخن میگفت دراثنای مکالمہ ازوی کلمہ شنید کہ مناسب نبود فرمود کہ اورا از مجلس بیرون کردند آن بیچارہ امید از زندگانی بریدہ درگوشۂ کاشانہ نشست وبناکام شربت تلخ صبر وتحمل تجرع[1] کردہ با خود میگفت بیت

دلا از حال بدخود جزع مکن زنہار	صبور باش کہ نیکو شود بآخر کار

اما چون مدت مہاجرت دیر کشید وکار ہجران وکارد باستخوان رسید قصۂ خود را نوشتہ بیکے از محرمان خلافت داد تا بوقت فرصت بموقف عرض رسانید خلیفہ بخندید وگفت اورا چندان گناہی نیست کہ موجب حرمان باشد گفت چون چنین ست چہ شود کہ آن بیچارہ را درمجلس ہمایون راہ دہند خلیفہ فرمود لکل[2] اجل کتاب ہر کاری بوقتے بازبستہ است وہر مہمی بزمانی موقوف ماندہ کہ تا

[1] گھونٹ گھونٹ پینا ۱۲ [2] ہر وقت کے واسطے لکھا ہے ۱۲

زمان آن مهم در نیاید و وقت آن کار در نرسد جهد و کوشش فائده ندهد بیت

تا در نرسد وعدهٔ هر کار که هست	سودی نکند یاری هر یار که هست

بعد از یک سال او را طلبید و خلعت داد گفته اند که چون سلطان کسی را بزرگ گرداند همان نظر اول در وی بنگرد زیرا که چون مال و منال و اختیار و اقتدار یافت او را بدرجهٔ اول باز نتوان برد و اگر خواهد که او را خرد گرداند بتدریج و تانی در پی آن کار رباید رفت و الا خللها پدید آید بیت

آهستگی ۱۲

بر آتش میاد ربیکبارگی	که جان را بکوشد به بیچارگی

نوشیروان از بزرجمهر پرسید لائق تربیت کیست فرمود که کسی را تربیت باید کرد که ادبی دارد و یا نسبی و هر که نسبی سافل دارد بحکم کُلُّ شَیْءٍ یَرْجِعُ اِلیٰ اَصْلِهٖ رجوع باصل خود میکند و در حکایات آورده اند که مردی بود ذکی نام از خاندان بزرگ با نسبی عالی و ادبی کامل کنیزکی رومی خرید نوشابه نام بسیار بدخوی و بغایت بهانه جوی و ستیزه روی ذکی بملک یمین در نوشابه تصرف کرد پسری از و متولد شد روزی حکیمی در صحبت ذکی نشسته بود فرزند ذکی حاضر شد ذکی او را کاری فرمود آن پسر فی الحال برخاست و روان شد چون گامی چند برفت باز گشت و در مجلس آمده نشست حاضران متعجب شده گفتند امتثال اول را چه سبب بود و اجتناب ثانی بچه جهت روی نمود آن حکیم بخندید و گفت ذکی خواست که فرمان برد و نوشابه نگذاشت اثر هر دو جوهر ظاهر شد چنانچه در سفیدی و سیاهی فرزند به پدر و مادر مشابه میباشد و در رذالت و نجابت نیز همان قیاس باید کرد و درین باب حکیم

وست راست و قوت ۱۲ — فرمانبری ۱۲ — سر و ناخن ۱۲

هر که را خدای تعالیٰ فطرت بلند عطا فرموده است ۱۲

فردوسی فرموده نظم

درختیکه تلخ ست وی را سرشت	گرش در نشانی بباغ بهشت
وراز جوی خلدش هنگام آب	به بیخ انگبین ریزی و شهد ناب
سر انجام گوهر بکار آورد	همان میوهٔ تلخ بار آورد

وگفته اند نفس خسیس را پروردن آبروی خود بردن ست چه حرام ست بر کسیکه از نطفهٔ خبیث[۱۲ کمینه] در وجود[۱۲ پ] آمده باشد که از دنیا انتقال کند بدی ناکرده بجای کسی که بادی نیکو کرده باشد فرد

بد اصل را چگونه کسی تربیت کند	در جیب خود چگونه کسی مار پرورد

ونکتهٔ دیگر در تربیت ملازمان آنست که یک کس را دو عمل ندهد بلکه برای هر کسی منصبی مقرر کند تا همه ملازمان امیدوار باشند و دو کس را یک عمل نیز نفرماید که چون شرکت پدید آید عمل برمراد ساخته و پرداخته نگردد قطعه

نه یک کس تواند که سازد دو کار	که آنرا پسندند ارباب هوش
دو کس نیز در یک عمل ضائع اند	که دیگی بشرکت نیاید بجوش

وچون از تربیت اجمال فراغتی روی نمود سه نکته از تفاصیل آن مرقوم میگردد و مقدم بر همه تربیت اولاد ست و در ذخیرة الملوک فرموده که فرزند امانت حق است نزد والدین و در عرصهٔ محشر مطالبهٔ حقوق این امانت خواهد بود و چون این امانت آئینه ایست که صور جمیع نفائس و کمالات را قابل ست و جوهر حقیقت او را بهر چه میل دهند مائل گردد پس بضرورت در تربیت او سعی باید فرمود تا بصفتهای

پسندیده متصف گردد و از خصلتهای نکوهیده منحرف شود اول آنکه او را بنام نیک تسمیه باید کرد که اگر نامی ناموافق باشد مدت عمر ازان در کراهیت خواهد بود دیگر دایهٔ او بغایت مزاج و خوش خوی و پاکیزه سرشت باید که در خبر آمده که شیر دادن طباع را متغیر سازد چون مدت رضاع تمام شود مردم پاک دین نیکو خلق را بخدمت او نامزد باید کرد تا طبیعت او با وصاف آن خادم مستانس گردد و چون طبع صبیان بلهو و لعب اکل و شرب مائل ست در آنها آئین اعتدال و قانون توسط رعایت باید نمود و معلم پرهیزگار دیندار تعین باید فرمود تا او را تعلیم قرآن و احکام شرعی در آموزد و علمی که او را در دین و دنیا نافع باشد از وی باز ندارد و بهترین تادیبی آنست که او را از مخالطت جمعی که مفسد و کج طبع باشند نگاهدارد و با مردم خوش ذهن لطیف طبع مصلح مصاحب سازند و دائم در پیش وی علما و عرفا و فضلا را مدح گویند تا محبت ایشان در دل وی راسخ گردد و اشرار و فجار و بدمعاشان را مذمت کنند تا کراهیتی از ایشان در طبع وی پیدا آید و چون بسن تمیز رسد مردی بزرگی همای همت صاحب تجربه را که خدمت ملوک کرده باشد مقرر کنند تا آداب نشست و برخاست و رفتن و آمدن بوی آموزد و دران کوشد که آثار ادب و حیا و علو همت و تخلق باخلاق ملوک از وی ظاهر گردد و چون وقت در آید سپاهیان جگردار و استادان کاردیده را امر کنند تا آئین سواری و سلاحداری و آنچه سلاطین را بکار آید بوی تعلیم دهند و چون بزرگ تر گردد بخدمت مشایخ و صحبت علما دلالت کنند تا از نظر بزرگان دین مستفیض گردد که همت را اثرهای کلی میباشد نظم

هر که ز دولت اثری یافتست	از دل صاحب نظری یافتست
همت مردان چو در آید بکار	برگ گل تازه بر آید ز خار
هر نظری کز ره صدق و صفاست	چون بحقیقت نگری کیمیاست

دیگر امرای دولت ایشان که رکن اساس مملکت اند و تربیت ایشان بران وجه شاید که دهنی بقواعد تعظیم ایشان راه نیابد و دست ایشان در تصدی مهمات کلیه ملکی و مالی قوی مطلق باشد و در جمیع اموری که بآن محتاج باشند ایشان را مدخل دهند تا هیچ مهم بی رای و تدبیر ایشان ساخته نگردد و سخنی که در باب مصالح ملک و مال بموقف عرض رسد بسمع قبول اصغا نمایند و در تقویت و تمشیت مهماتی که متعلق بدیشان ست از امور نواحی و ایلچی و لشکریان و ملازمان شرف التفات ارزانی دارند خصوصاً در مهم ایلچی که او زبان سلاطین باشد و حالت هر پادشاهی از اطوار ایلچی او معلوم میتوان کرد پس ایلچی مردے حکیم سخنگوی نیکوروی صاحب جود بزرگ همت باید تا آبروی فرستنده خود نریزد و هر کس که رسولی فرستند مناسب آن کس باید فرستاد چنانچه حکیم فرموده بیت

رسول توانا توانا فرست	بدانا هم از جنس دانا فرست

آورده اند که چون مهلب خوارج را هزیمت کرد و غنیمت بسیار بدست آورد رسولی مالک نام بنزد حجاج فرستاد حجاج گفت مهلب را چون گذاشتی گفت در حالیکه دوستان او مسرور اند و دشمنان او مقهور گفت شفقت او بر سپاه بچه اندازه است گفت شفقت پدرانه بر فرزندان گفت حال فرزندان او چون ست

گفت همه خوش اند گفت که در رزم چون اند گفت جان را در پیش ایشان خطرے نیست گفت در بزم چگونه اند گفت مال را در پیش ایشان قدری نیست گفت در عقل و فضل چگونه اند گفت چون دائرهٔ که سر و پایش نتوان یافت و اول و آخرش نتوان یافت حجاج گفت این مرد سخن را بحد کمال رسانید و مهلب را در دل ما وقعتی و در چشم ما حشمتے حاصل شد و از آداب رسول و عقل و استدلال کرده‌ام بر ادب و عقل فرستندهٔ او

یعنی بزرگی ۱۲

قطعه

رسول ار فرستی حکیمی فرست	که کار ترا باشد از وی بهی
شنیدی که آن مرد دانا چه گفت	فارسل حکیماً ولا توصه

اما تربیت لشکریان از جملهٔ ضروریات ست و فائدهٔ ایشان چهار چیز ست اول قوت و هیبت پادشاه دوم دفع دشمنان سوم ایمنی رعایا چهارم دفع دزدان و ایمنی راه‌ها و ایشان را چهار شرط بجا باید آورد اول آنکه از فرمان سلطان بیرون نروند و بے حکم او کار نکنند دوم آنکه با پادشاه یک دل و یک زبان باشند سوم آنکه بایکدیگر نیز متفق باشند چهارم آنکه در کارزار مردانگی و فرزانگی رعایت نمایند و سلطان را هم با ایشان چهار کار باید کرد اول آنکه سلاح و مرکب ایشان مهیا سازد دوم مرتبهٔ هر یک نگاه دارد سوم مردان کاری را تربیت نیکو کند و درمیان لشکر سرفراز سازد چهارم از لشکر دشمن غنیمت که بدست آید ایشان را بهره‌مند گرداند و از پادشاه قباد منقول ست که موبد را گفت که با لشکر چگونه معیشت کنم فرمود که هر چند وقت متفحص حال ایشان باید کرد چنانچه حسد او نه

جویائی ۱۲

بلغ تفحص ایشان میکند و هرگیاهی که بکار نیاید و قوت از دیگر گیاهها باز می ستاند آنرا می بُرد و دور می سازد و هرچه از و نفعی متصور است نگاه میدارد و تربیت میکند و در میان لشکریان نیز جمعی باشند که از ایشان هیچکار نیاید ایشانرا علوفه دادن اسامی آنها از دیوان ارزاق محو باید ساخت و بتربیت مردم کاری باید پرداخت و بوجهی علوفه ایشان باید داد که بطریق اعتدال باشد چه اگر معیشت ایشان را تنگ گیری ملول و متفرق شوند و ممکن که رجوع بجای دیگر نمایند و اگر معیشت بر ایشان فراخ گردد مستغنی شوند و در ملازمت و خدمتگاری کاهلی ورزند و همین معنی را حکیم نظامی آورده نظم

سپه را باندازه ده پایگاه	مده بیشتر مال از خرج راه
شکم بنده را چون شکم گشت سیر	کند بددلی گرچه باشد دلیر
نه سیری چنان ده که گردند مست	نه بگذارشان در خورش تنگدست
سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه	ندارد حدود ولایت نگاه

دیگر وزرا که ایشان پیرایهٔ ملک و خزانهٔ مال‌اند و اگر مهم والی مملکت بی وزیری منتمشی گشتی حضرت موسی علی نبینا و علیه السلام از خدا درنخواستی که از برای وزیری از اهل بیت من معین سازد و آن برادرم هارونست و بدو پشت من قوی گردان پس معلوم میشود که وزرا سبب استحکام بنای سلطنت و انتظام امور مملکت‌اند وقتی که مستجمع خصال رضیه و اخلاق زکیه باشند بیت

از وزیری که او نکو سیر ست	ملک از زیب و زینت دگرست

و تربیت ایشان آنست که بشرف التفات سلطان معزز و بعز عنایت خاقانی مشرف باشند تا در چشم خاص و عام مکرم و معظم نمایند و قول ایشان را نفاذی و حکم ایشان را اعتباری باشد و کسی در مهمات مالی بی استصواب ایشان مدخل ننماید و تدبیر ایشان را در کارهای عمده تمام و اصلی باید دانست چه ممکن ست که بقلم کارها ساخته گردد که بشمشیر میسر نگردد بیت

قلم رخت جایی تواند کشید	که شمشیر نتواند آنجا رسید

روزی در میان وزیری و امیری در تقدیم و تاخیر منازعت افتاد امیر گفت من خداوند تیغ آبدارم و تو صاحب قلم ملک را بشمشیر توان ستد نه بقلم وزیر گفت کار ملک بقلم راست شود نه بشمشیر این ماجرا بسمع سلطان رسید و هر دو را بخدمت طلبید وزیر را گفت همیشه اهل قلم خدمتگاران اهل سیف بوده اند تو چرا اهل قلم را ترجیح میکنی گفت ای شهریار عالم شمشیر دشمنان را بکار آید نی دوستان را و قلم هم برای نفع دوستان بکار آید و هم برای دفع دشمنان دیگر اصحاب سیف را هوس ملک وارسی پدید آید و بر ولی نعمت خروج کنند و از اهل قلم هرگز این حرکت صادر نشود و دیگر اصحاب سیف خزانهٔ سلطانی را خالی میسازند و اهل قلم پر می کنند و محل دخل عزیزتر از محل خرج باشد قطعه

در خامهٔ وزیر بحرمت نگر که آن	حقی بموقع ست اگر تربیت کنند
در جویبار ملک نهالیست بهره ور	آن شاخ را که میوهٔ او هست معتبر

اما تربیت مقربان و ایلچیان و محرمان حکومت آنست که هر یکی را بمهم خاص نامزد فرمایند

وہمچہ کہ منسوب بکسی باشد دیگری را دخل نہ بہ وقدر خدمت ہر کس بداند و فراخور آن دربارۂ او عاطفت نماید و ایشان را بدان مثابہ دلیر نگرداند کہ ہرچہ خواہند توانند گفت و حجاب عزت ومہابت از پیش بردارد وہمہ را در مقام ادب و مرتبۂ حیا متوقف سازد و اگر کسے از ایشان بی محل سخنے گوید آن سخن را اصغا نکنند وتا کسے نیک امین نباشد وچندین نیاز مودہ باشد محرم نباید ساخت و سر خود را با وی درمیان نباید نہاد و چون ملازمان ملوک را بر یکدیگر رشکے و غبطہ می باشد سخن ہیچکدام دربارۂ یکدیگر استماع نباید فرمود و ہمہ را بر دوستے و موافقت با یکدیگر ترغیب باید کرد و از منازعت و مخالفت تحذیر باید نمود کہ مخالطت با یکدیگر ایشان درامور انتظام سلطانی دخلی تمام دارد چنانچہ شمۂ ازین سابقاً ذکر یافتہ قطعہ

ملازمان سلاطین چو یک جہت باشند	مہم مملکت و مال برقرار بود
وگر نفاق نمایند و مکر و حیلہ کنند	اساس جملہ مہمات بے مدار بود

اما چون غلامان و بندگان درم خریدہ مرخدا وند خود را بمنزلۂ دست پای وسائر اعضا یند چہ کسے کہ بجہت غیری تکفل امری کنند کہ باعانت دست دران حاجت افتد قائم مقام دست آن غیر بودہ باشد و کسی کہ سعی کند در کاری کہ قدم دران رنجہ باید کرد مشقت قدم کفایت کردہ باشد و کسے کہ بچشم نگاہدارد چیزے را کہ نظر دران صرف باید کرد زحمتے از بصر بازداشتہ باشد و باقی بربن قیاس پس بوجود این جماعت شکر گذاری باید کرد و انواع رفق و مدارا و لطف و مواسا

غمخواری ۱۲

سلہ غبطہ بالکسر نکوئی احوال و آرزو بردن بحال کسے بے آنکہ زوال آن خواہد ازو ے ۱۲

در بارهٔ ایشان بکار باید برد چه ایشان را نیز کلال و ملال و فتور ماندگی در خدمت پیدا میشود پس در کار فرمودن ایشان انصاف رعایت باید فرمود و چنان باید که با مور معیشت ایشان از خورش و پوشش خللے راه نیابد و اصل آنست که ایشانرا بنظر خاص مخصوص سازد که اقدام بر اعمالی که بایشان مفوض ست از روی خوشدلی و نشاط کنند نه از سر کاهلی و ملال در کتب حکمت آورده اند که خواجه نشاید که هر گاه خادم را براند زیرا که بنده وقتی شرط شفقت بجای آرد و هوا داری کند که خود را از مفارقت مخدوم ایمن داند و اگر بنده را بهر سهوی و خطای براند خود را در خدمت عاریتی شناسد و همچو راه گذریان و غریبان معاش کند و نه در هیچ کار اندیشه بکار برد و نه در هیچ مهم شرط شفقت نگاه دارد و اصل در بندگان صفت حیا و زیر کی ست و این از همه صفتها در کار تر ست و اگر از بنده اثر مکر و دزدی و حیله دریافته شود زود دفع باید کرد چون یکے از بندگان بخیانتی فاحش و گناهی زشت ملوث گردد بتادیب و تعذیب قابل اصلاح نباشد صلاح دران ست که او را بزودی نفی کنند تا دیگر بندگان بمجاورت و مصاحبت او تباه نشوند و فساد از وی بدیگران تعدی نکند قطعه

صحبت مفسدان و بد فعلان	مردم نیک را تباه کند
هر که با نیک همنشین گردد	جامهٔ خویش را سیاه کند

و اگر از بندگان یکے از ارباب دولت که ملازم سلطان باشند شکایتے از خواجهٔ خود نزد سلطان آرد در چیزی که شرع را دران مدخلی نبود زود منع او لازم ست چنانچه

در سیاسات سلطان محمود غزنوی آورده اند که روز آدینه سلطان بنماز میرفت غلامی در غایت حسن و جمال سر راه سلطان گرفته بود چون بموکب شاهی رسید غلام زمین را بوسه داد سلطان از روی کرم عنان حشمت باز کشید و بزبان لطف و مرحمت پرسید که چه حاجت داری گفت شاها بنده را آنکس که از ترکستان می آورد در تمام راه میگفت ترا بخدمت سلطان میبرم تا سایهٔ عنایت بر روزگار تو اندازد و من بامید این بشارت و نوید این اشارت کربت غربت و خواری بندگی تحمل میکردم و پیوسته بمضمون این بیت

سختی ۱۲

بیت

گرم هزار غم از روزگار پیش آید	چو روی شاه ببینم دلم بیاساید

خوشدل میبودم اکنون که بدین شهر آمدیم خواجه حسن مرا دید و بهزار دینار بخرید و مدتی که مرا در خانه پنهان میدارد و این ساعت فرصت یافتم و خود را بسر راه افگندم بخت یاری و سعادت مددگاری کرد تا بدولت ملازمت رسیدم و امیدی که در دل داشتم بموقف عرض رسانیدم باقی سلطان حاکم است سلطان فرمود تا غلام را ادبی بلیغ کردند و او را بکسی سپرد که این را پیش حسن برد و بگوید که هزار دینار بغلامی میتوان داد چرا صد دینار دیگر بدربانی نمیدهی تا بر خانه نشیند و نگذارد که غلام تو بی اجازت از خانه بیرون رود یکی از خواص پرسید که غلام را عجب آدمی فرمودند سلطان فرمود اگر نه آن بودی که هزار دینار حسن ضائع میشد بفرمودمی تا از سیاستش بدو نیم زنند چه اگر غلامان را فرصت دهند هر غلامیکه از خواجه برنجد همین شیوه پیش گیرد و شکایتی نا موجه بعرض رساند و مهم خواجگی و بندگی مختل و

سبب · سخنی · خلل پذیرد

مثل بماند مثنوی

چو از خواجهٔ خود برنجد غلام	بداد دهد شرح با خاص و عام
به بهتان و غیبت کشاید زبان	که تا خواجه را افگند در زیان
غلامے کز نیسان بود خوی او	مبیناد چشم کسے روے او

قسم دوم ازین باب

در آداب جمعے که بدولت سلاطین تقرب جسته اند و سرافراز گشته از ارکان دولت واعیان حضرت و خواص بارگاه و نواب[نائبان ۱۲] و محاسب و سائر گماشتگان و متعلقان باید دانست که هر که در کار پادشاه شروع کند و در مهمات سلطانی خوض نماید باید که سیرت او بر قانونی باشد که سبب نیکنامی سلطان و آبادانی مملکت[کشورها ۱۲] بود و این معنے وقتی میسر شود که رعایت چهار طرف بر خود لازم داند اول رعایت جانب حق دوم رعایت جانب پادشاه سوم رعایت جانب خود چهارم رعایت جانب رعیت اما در رعایت جانب حق پنج شرط است اول آنکه شکر نعمت الٰهی و فضل پادشاهی که درباره او واقع شده بجای آرد تا نعمت وے زیاده گردد بیت

شکر نعمت نعمت افزون میدهد	مفلسان را گنج قارون میدهد

دوم آنکه مراسم طاعت فرو نگذارد بلکه آنرا بر خدمت پادشاه مقدم دارد تا در همه چشمها عزیز گردد و در همه جاها مقبول بود آورده اند که ابومنصور وزیر پادشاه طغرل مرد دانا و کافی بود و عادت داشتی که چون نماز بامداد گزاردی تا طلوع آفتاب

اوراد خواندی بعد ازان بخدمت سلطان رفتے وقتی مہمے ضروری پیش آمد سلطان اورا بتعجیل پیش خود طلبید کسان پی دری آمدند او از سر سجاده برنمی خاست جلسدان مجال غیبت یافتند و زبان وقیعت کشاده او را نزد سلطان به بدی یاد کردند که بسے غفلت میکند و از سخن سلطان اعتباری نمیگیرد مانند این کلمات درمیان آوردند بمرتبۂ که آثار تغیر مزاج در بشرۂ پادشاه ظاهر شد اما چون خواجه از اوراد فارغ گشت بخدمت سلطان آمد سلطان از روی غضب بانگ بروے زد که چرا دیر آمدی گفت ای ملک من بندۂ خدا ام و چاکر تو تا از بندگی فارغ نشوم بچاکری نمیتوانم آمد سلطان بگریست و او را محمدت بسیار گفت نظم

مده رشتۂ خدمت حق ز دست	خداوند را بندگی کن که هست
سر پادشاهان گردن فرازند	بدرگاه او بر زمین نیاز

سوم آنکه رضای خدای را بر رضای پادشاه تقدیم کند که چون حق سبحانه تعالیٰ از بنده خشنود بود خشم دیگران او را زیان ندارد و اگر عیاذاً باللہ خداے تعالے بروی خشم گیرد خشنودی همه خلق او را سودی نرساند فرد

چون خداوند از تو خشنود ست	خشم دیگر کسان ضرر نکند

مشهور ست که بزرگی در مجلس یکے از خلفا بود وقت نماز تنگ شد و خلیفه مہمے اشتغال داشت و نماز بر خاطر او فراموش شده بود آن بزرگ برخاست که نماز گزارد یکی گفت چرا صبر نمیکنی که خلیفه بنماز برخیزد گفت حکم خدای را موقوف بحکم دیگرے نباید داشت گفت بنشین که خلیفه بر تو غضب خواهد کرد گفت چون رضای خدا

حاصل شود از غضب مخلوق چه باک خلیفه که این بشنود آن بزرگ را بسیار بنواخت و
آن متعرض را از نظر تربیت بینداخت شرط چهارم آنکه از خدای بیش ترسد
که از پادشاه در خبر آمده است که هر که از خدای بیش ترسد همه کس از و بیش
بترسند پنجم آنکه بخدای امیدوار تر باشد که بپادشاه که هرچه میدهد او میدهد امید
در کرم کسے باید بست که هیچ امیدوار از در رحمت او باز نگردد بیت

محال ست گر سر برین در نهی	که باز آیدت دست حاجت تهی

اما رعایت جانب پادشاه را بیست و پنج شرط است اول تذلل و تضرع و
(خواری ۱۲ زاری ۱۲)
اظهار عجز و خدمتگاری چه ملوک را همتهای عظیم و حالتهای بزرگ ست که بدان
متفرد اند از غیر خویش و آن بدان سبب ست که مظهر سلطنت الٰهی واقع شده اند
وازین جهت لقب ظل الله بر ایشان اطلاق میکنند پس بآن معنی که این صورت
در ایشان مختفی ست از همه خلق استخدام و تعبد خواهند و خود را سزاوار آن شناسند
(طلب خدمت ۱۲ پرستاری ۱۲)
و در هر چه کنند طریق و استقلال و تفرد رعایت نمایند و هرچند اساس سلطنت بیشتر
(یکتائی ۱۲)
باشد ظهور این صفت زیادت بود و برین تقدیر استغنای ایشان طالب آنست
که مردم محتاجی و مسکنت خود بر ایشان عرض کنند بیت

چه آورم بتو چون جمله هرچه هست تو دارے	مگر شفاعت و عجز و نیازمندی و زارے

دوم تحمل محنت و مشقت و ریاضت کشیدن و بر مکاره صبر کردن چه خدمت ملوک
(مکروهات ۱۲ نبشته ۱۲ محنت ۱۲)
مبنی بر زحمت باشد در کتب حکما مزبور ست که ملازمت سلطان حائل ست میان
مردم و آسائش و طلب راحت و لذت در خدمت ملوک از قبیل محالات باید شناخت

سوم آنکه هرچه اندیشد و کند و گوید باید که دران مصلحت پادشاه را ملاحظه نماید هم از جهت دنیا و هم از جانب آخرت و طرف آخرت را مقدم دارد چهارم بطریق ملایمت و تلطف ظلم را در نظر او نکوهیده سازد و عدل را بتعریف و توصیف در دل او شیرین[12] گرداند و بر وجهیکه مصلحت داند او را از ظلم باز دارد که اگر بظلم پادشاه راضی شود او نیز دران مظلمه شریک باشد و در عرصهٔ حشر که ندای اُحْشُرُوا الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا وَاَزْوَاجَهُمْ بر آید او را نیز با ظلمه در معرض خطاب و عتاب در آرند در اخبار مذکورست که یحییٰ واسطی خطاطی بغایت زیبانویس[12] بود و اولاد خلفا نزد او خط می نوشتند و تعلیم میگرفتند روزی نزد وزیرے تعریف کردند که یحییٰ قلم را نیک می تراشد او را طلبید و فرمود تا قلمی برای وی بتراشد یحییٰ قلمے باحتیاط تمام بتراشید وزیر بدان قلم توقیعی[12] نوشت خط او بهتر از پیشتر نمود یحییٰ را خلعت و هزار دینار انعام فرمود یحییٰ خلعت پوشیده و زر بقبضهٔ تصرف در آورده از مجلس بیرون آمد چون بدربارگاه رسید فی الحال باز گشت و گفت اَیُّهَا الْوَزِیْر یک صنعتے برین قلم فراموش کرده ام اگر اجازت باشد بجا آرم وزیر قلم بدست وے داد قلم تراش بکشید و سر قلم بیفگند و زر و خلعت پیش وزیر بنهاد وزیر فرمود ترا چه شد گفت چون بدرگاه رسیدم این آیت بگوش دلم فرو خواندند که اُحْشُرُوا الَّذِیْنَ ظَلَمُوْا وَاَزْوَاجَهُمْ یعنی حشر کنید ظالمان را با شریکان و مددگاران ایشان ترسیدم که تو بدین قلم از روے ستم چیزی بر کسے نویسی و من که قلم تراشیده ام دران شریک باشم و بعتاب الٰہی گرفتار گردم

بیت

یار ستمگار مشو اے عزیز	تا که از ان قوم نباشے تو نیز

[illegible] ۱۲

پنجم آنکه پادشاه را بر خیر دارد و چنان کند که خیر او بهمه کس برسد چه بهترین انعام آنست که عام باشد چون شعاع آفتاب که بر همه جا می تابد و چون رشحات سحاب که بر همه زمینها میرسد از بزرگی پرسیدند که خیر بر چه وجه باید کرد و بهترین خیرها کدام ست فرمود خیر بر عموم باید و بهترین آن بود که بروی تازه باشد و منت بآن همراه نباشد آورده اند که معن بن زائده کرمی عام داشت و در وقت بخشش بغایت خندان و تازه روی بودی عزیزی را پرسیدند که آیا ابر سخی ترست یا معن بخشنده در جواب داد که سخاوت معن از ابر بهتر و بیشترست گفتند بچه دلیل گفت بآن دلیل که هرچه ابر دهد گریان دهد و هرچه معن دهد خندان دهد قطعه

تازه روئی و انبساط و نشاط	در سخاوت عظیم معتبرست
مرد بخشنده را بوقت سخا	تازه روئی سخاوت دگرست

ششم تا بر کسی وثوقی تمام نداشته باشد و بارها صفات او را نیازموده باشد او را پیش پادشاه تعریف نکند و ستایش ننماید تا بوقت آزمایش شرمنده نشود آورده اند که زراقی نزدیک یکی از نواب سلطان سنجر آمد گیسوها گذاشته و قدری جامهٔ کعبه آورده گفت من مردی ام از اهل بیت رسالت و امسال بحج رفته بودم و جهت سلطان حج گزارده ام و بر سر روضهٔ حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و آله و سلم برای شاه و ارکان دولت او بحضور قافلهٔ حجاج دعا کرده ام اگر بمجلس سلطان رسانی هرآینه از تو منت دار شوم و بدین بشارت که آورده ام مرا نیک نوازش فرماید آن نائب این صورت را تحقیق نکرده نزد سلطان آمد و آن حاجی

علوی را تعریف بسیار کرد چنانکه سلطان مشتاق شده باحضار او فرمان داد چون
آن عزیز را حاضر گردانید سلطان را دست بوس کرده بر حاشیهٔ بساط بنشست سلطان
پرسید که از کجائی گفت از شهر اصفهان فرمود که کی حج کردی گفت امسال قضارا ایلچی
از نزد حاکم اصفهان در مجلس آمده بود چون نام اصفهان شنید و آنکس را دید گفت
ای شاه من این کس را می شناسم او سید نیست بلکه از لولیان آن ولایت ست
و بیشتر از ایشان موی بر سر دارند و من در همه این سال وی را در صفاهان میدیدم
در روز عید اضحیٰ بدر خانهٔ من آمده بود بطلب گوشت قربانی سلطان بغایت متاثر
شده روی بآن نائب کرد که نیک سیدنا مدار و حاجی بزرگوار بخدمت ما آورده
آن نائب خجل زده و انفعال یافته از مجلس بیرون رفت و بقیة العمر بخدمت
سلطان نیارست آمد اگر در اول تحقیق حال او کردی دوران باب تفحص تمام بجا
آوردی غبار خجلت بر چهرهٔ حال او ننشستی و از نظر چنان پادشاه محروم نگشتی قطعه

مگو وصف کسے نزدیک شاہان	که گر نبود بران وصفے که گفتے
مگر وقتیکه او را نیک دانسته	بسے در انفعال آن بمانی

هفتم هرچه داند که پادشاه را بدان میلے ست از اسپ و نوکر و امتعه و ضیاع و مستغلات[1]
و غیر آن جهت خود نگاه ندارد بلکه بطریق استدعا چنان کند که بنظر قبول رساند هشتم
آنکه چون پادشاه باوے سخن گوید بدل و جان و عقل و هوش و چشم و گوش و تمام
جوارح و اعضا متوجه سخن وی باشد و چنان نکند که یک کلمه از و فوت شود و هیچ

[1] لولی سرود گوئی گوچھا و گدائی در خانه ہا ۱۲ اب [2] استغلال غله گرفتن و آوردن و خواستن ۱۲

فکر و عمل نپردازد و نظر بر جانبی دیگر نبیند از دو سخن با کسی مشغول نشود هر چند سخن
ضروری باشد چه سلاطین بغایت غیور باشند چون بینند که کسی توجه ایشان بجای
دیگر و نظر یا بسخن میل کند از روی غیرت بروی خشم گیرند و اگر دران محل ظاهر نکنند اثر
آن بمرور ظهور کند و خطرات بران مترتب شود نهم در مجلس ملوک با کسی سرگوشی نکنند
یعنی سر نگویند که هر که بحضور او دو تن سر گویند که او نداند و نشنود و نفرموده (کانا پھوسی ۱۲) باشد
او را خیالات بسیار روی دهد و انواع گمانها برد و اغلب است که از ایشان کینه گیرد
و در صحبت سلاطین این معنی را مبالغه بیشتر میباشد ممکن که حساد و اهل فساد خاطرنشان
پادشاه کرده باشند که فلان و فلان را با شما دل راست نیست و در هوا خواهی
ایشان خللی پدید آمده و در مقام قصد میباشد چون ببیند که در مجلس با یکدیگر سر
میگویند کلام صاحب غرضان موثر می افتد نظم

سخن پوشیده گفتن در محافل	نباشد شیوهٔ دانا و عاقل
که از طرز ادب بسیار دورست	نشان غفلت و مکر و غرورست

دهم باید که چون سلطان از کسی دیگر سوالی کند او سبقت (پیشی ۱۲) نکند و جواب ندهد تا آنکس که
ازو پرسیده جواب گوید زیرا که جواب دادن کسی از ان سوال که بدیگری متوجه است
حمل بر سبکساری و بی وقاری او میکنند یکی از حکیمی پرسید که اگر من در مجلس
پادشاهی باشم و او از غیر من سوال کند روا باشد که من جواب دهم گفت نی
تو جواب مگو که آن نشانهٔ استخفاف است هم بسائل یعنی ندانستی که از که سوال باید کرد
و هم بمسئول یعنی استحقاق این سوال (سبکی ۱۲) ندارد و درین باب محذوری دیگر هست که اگر

سلطان گوید که از تو نمی پرسم این را چه جواب توانی گفت و از انفعال این صورت چگونه بیرون توانی آمد اگر فرضاً از جماعتی پرسد که تو از ایشان باشی بجواب سبقت مکن که دیگران خصم تو شوند و بر سخن تو عیب گیرند بلکه تاخیر کن تا دیگران گویند و عیب و هنر هر سخن بدانی پس انچه تو دانی اگر بهتر باشد عرض کن و الا خاموش نشین

مثنوی

مکن خفت اندر جواب سخن	مگر در خطا و صواب سخن
اگر نقد تو بیغش آید بیار	کزان نقد افزوده گردد عیار
وگرنه در اظهار عیبت مکوش	مرآنرا بستر خموشی بپوش

یازدهم باید که تا سلطان چیزی نپرسد ابتدای سخن نکند و چون پرسد جواب بقدر کفایت گوید و خاموشی کند مگر وقتی که پادشاه میل داشته باشد باآنکه سخن بیشتر و درازتر گوید دوازدهم آنکه اگر سلطان او را بر چیزی وقوف ندهد مطلقاً تفحص آن نکند و درپے دانستن آن نرود چه اورا قابلیت و محرمیت آن بودی باو گفتندی پس مبالغه در وقوف بران متضمن غضب سلطان ست قطعه

با تو سِری گر نمیگویند از نامحرمیست	هرکه نامحرم بود با سِر سلطانش چه کار
چون کسی را در درون خانه رفتن راه نیست	با تملقها نمودن پیش دربانش چه کار

سیزدهم باید که در تحفه و هدیه و عطیه که نامزد وی شود استغنا ننماید از پادشاه اگرچه حقیر باشد زیرا که اندک سلطان بسیارست و استغنا نشانهٔ خوار داشتن عنایت پادشاه است و هیچ عاقل این نکند که فیضی از سایهٔ الٰهی متوجه او گردد و از خود رد کند بیت

هرچه از پیش شه آید خوش بود		اندک و بسیار او دلکش بود	

چهاردهم از طریق امانت قدم بیرون ننهد که امانت صفتیست که مردم خوار را عزیز گرداند و خیانت خصلتیست که مردم عزیز را خوار سازد و یکے از خلفا فرمودہ که من مردم امین را دوست میدارم هرچند سفله باشد و با کسے که خائن باشد دشمنی دارم اگرچه بزرگ و عالی باشد زیرا که امانت علامت ایمان ست و در حدیث آمده که ایمان ندارد هرکه امانت ندارد و حق سبحانه و تعالی خائن را از محبت خود بے بهره ساخته ان الله لا یحب کل خوان کفور پانزدهم بدانچه از پادشاه بوی رسد قانع و راضی باشد و زیاده طلبی نکند و حرص ننماید که البته حرمان لازم حرص ست نظم

حرص و حرمان قرین یکدگرست		حرص از جمله خلقها بترست	
مردم از وصف حرص خوار شوند		در قناعت بزرگوار شوند	

شانزدهم در حضور و غیبت سلطان بر ذکر محامد و نشر مکارم او مداومت نماید و اگر از کسے کلمہ بشنود که مشتمل بر ترک ادبی باشد به نسبت پادشاه او را بران ملامت و نصیحت کند و اگر منزجر نشود سخت گوید و جفا کند و اگر بدین نیز متیقظ نگردد ترک مجالست و مخالطت و مصاحبت وی گیرد و با او هیچ وجه سخن نگوید هفدهم کاریکه بدو مفوض ست بران مداومت نماید و از مهمی که متکفل آنست غافل نشود و جهد کند که پیوسته حاضر باشد تا هرگاه که سلطان او را طلبد فی الحال بخدمت رسد و از مواظبت بر حضور و از ملازمت دائمی که مودی بملالت باشد احتراز کند هیژدهم اعتماد بر محبت و رضای سلطان نکند و به بسیاری خدمت خود نیز واثق نبود چه غرور رجاه خدمت را

پھیلانا ۱۲ — ترجمہ ہم ۱۲ — بیدار ۱۲ — زجر بمعنی جھڑکی ۱۲ — ہمنشینی ۱۲ — آمیزش ۱۲ — ہمیشگی ۱۲ — رسانندہ ۱۲

ان اللہ لا یحب کل خوان کفور ... ۱۲

فراموش میگردانند و دیگر آنکه با سلطان اظهار نکند که مرا نزدیک تو حقی ست یا سابقۂ خدمتی دارم بلکه بتجدید پیدا ملازمت و تاکید دعاگوئی ولواحق فرمان برداری سوابق حقوق را نزدیک وی تازه دارد بر وجهی که آخر آن اول را احیا کند چه سلاطین حقی را که آخرش از اول منقطع بود فراموش کنند و از خدمت کسی منت دار نباشند چه ایشان خود را سزاوار خدمت می شناسند نوزدهم محل عرض حاجات نگهدارد که عرض کردن بر ملوک حکم نماز دارد چون نماز در وقت ادا کرده شود مقبول افتد

عرض حاجت نیز چون در محل افتد روا شود بیت

حرامش بود نعمت پادشاه	که هنگام فرصت ندارد نگاه

و باید که چندان حاجت عرض نکند که اثر ملال بر جبین پادشاه پیدا شود بستم اور اگر سلطان عزیز دارد باید که بر جمعی که نزدیک او مقرب اند یا خدمت قدیمی دارند تقدیم نجوید و خود را از ایشان در پیش نیفگند که ازین صورت بر سفاهت و خفت و کم خردی وے استدلال توان کرد چه شاید که پادشاه را با آن کس که بر تقدیم می جوید انسے و الفتے باشد یا خدمتے بشرط کرده باشد که سلطان حق آنرا ضائع نگرداند چون آن کس بدفع طالب تقدم برخیزد پادشاه جانب وے گیرد و او را مغلوب سازد و او در انفعال و خجلت بماند قطعہ

بر آنکس که او خاص سلطان بود	تقدم مجو گر چه باشی عزیز
اگر چه ترا عزتے شد پدید	از اعزاز او هم بر اندیش نیز

بست و یکم باید که از ستم سلطان نرنجد و غلظت و درشتی ایشان را به لجوئی و دل خوشی

سختی ۱۲

قبول کند چه گفته اند عزت پادشاهی و سطوت فرمانهی زبان را کشاده گرداند و باعراض مردمان بے سبب میں برین تقدیر با ایشان مواسا باید کرد و اگر از روی تازی که لازم سلطنت ست کسے را دشنام دهد باید که بدعا پردازد مصرعہ دشنام سر وحاست اینها ۔ و اگر درشتی کنند آنرا بملائمت حساب نماید مصرع تاویل وفا کردم هرچند جفا دیدم ۔ بست و دوم آنکه اگر در معرض سخط و غضب و عتاب سلطان افتد البته با هیچ آفریده شکایت نکند و عداوت و حقد در دل خود راه نده‍هد و وجه گناه را با خود گرداند فرد

هرچند جفا کند شکایت نکنیم	گوئیم که جرم از طرف ماست هنوز

و بعد از ان اجتهاد کند و تلطف نماید تا سببے که بدان ازاله خشم توان کرد مهیا سازد بست و سوم اگر سلطان بر یکے خشم گیرد یا تزدوی متهم شود باید که از ان کس تجنب نماید و با متهم شده اختلاط نکند و با ایشان در یک مجلس مجالست ننماید و ایشان را ثنا نگوید و تمهید عذر خواهی نکند تا وقتیکه غضب سلطانی به نسبت ایشان ساکن گردد و امید عاطفت و مرحمت و مهربانی پیدا آید آنگاه بروجهی لطیف اعتذار باید نمود تا رضای ایشان حاصل آید بست و چهارم آنکه در پی رضای سلطان و دوچندان سازد که خوشنودی او حاصل کند و آن بچهار چیز میسر ست یکی آنکه هرچه پادشاه گوید تصدیق کند مگر چیزی که مخالف شرع و دین بود دوم رائے و تدبیر او را ستایش کند سوم محاسن او را ظاهر گرداند چهارم مساوی و قبائح او را بپوشد بست و پنجم کتمان اسرار ست و این عمده همه شرطها و اصل همه ادبها باشد پس باید که در پوشیدن رازهای سلطان

مبالغه بجای آورد و طریق احتیاط درین باب آنست که اقوال ظاهر پادشاه را که همه
ملازمان بران مطلع اند بقدر توانائی پوشیده دارد تا بر صفت کتمان ملکه پدید آید آنگاه ستر
پوشیدن بر و آسان شود و چون سلطان بر حال این کس اطلاع یابد اگر سری فاش
گردد تهمت بروی نیفتد چه سر مکتوم بی آنکه کسی فاش کند از احوال ظاهر بفراست
معلوم میتوان کرد و از بعضی استدلالات نیز مفهوم میشود و در اثنای این حال
کسانیکه دران سر محل اعتماد بوده اند همه متهم میشوند و گمانهای بد بدیشان میبرند
پس چون کسی بدین صفت مشهور شد که محرم اسرارست و هیچ سری از و ترشح
نمیکند ازین گمانها دور میباشد اگر عیاذاً بالله ناکسی که ضعیف بود و تحمل کتمان
سر نمیتواند کرد سر او در معرض تلف ست بیت

چنین گفت آن حکیم مصلحت کوش	که گر سر بایدت سر را فرو پوش

آورده اند که پادشاهی بزرگوار از حکیمی عالیمقدار وصیتی طلبید حکیم فرمود که ای
ملک همه وصیتها درین دو کلمهٔ شریف مندرج ست که التعظیم لامر الله والشفقة
علی خلق الله فرمان خدای را بزرگ دارد و شفقت با خلق خدا فرو نگذارد رباعی

ای تازه جوان بشنو ازین پیر کهن	یک نکته که هست پیشگان اهل سخن
با حق بادب باش عبادت میورز	با خلق برفق باش و نیکی میکن

پادشاه گفت در سیاست سخنی بگوی گفت در کشتن مردم سعی مکن که خرابی بدن
انسان آسان کاری نیست مگر در کشتن سه کس که همه دانایان ترا معذور
خواهند داشت یکی جاسوسی که خرابی ملک تو جوید دوم عاملی که مال تو دزدد سوم

۱ و در سخن دانا و ماهر ۱۲ ۲ یعنی بزرگی خطاهای او در میگذرند و محفوظ میدارند ۱۲

کسی که سر تو آشکار کند و در حکایات آمده که نوشیروان را گفتند فلان کس سر تو آشکار میکند فرمود که او را در خاک پنهان کنید تا آن راز پنهان بماند قطعه

هر که سازد سر پنهان آشکار	زیر خاک تیره پنهان بهترست
سر نگهداری سرت ماند بجای	زانکه حفظ سر نگهبان سرست

آورده اند که پادشاهی با یکی از ملازمان خود گفت که سری با تو میگویم باید که با کسی نگوئی گفت نگویم گفت من از برادر خود اندیشه ناکم و پیش ازانکه ازو قصدی ظاهر گردد در صدد دفع او میباشم باید که پیوسته تو مرا محافظت کنی و از برادر من هر چه دریابی خبر بمن رسانی آن کس قبول کرد و فرصتے طلبیده آن حال با برادر او گفت و آن برادر ازوی منت دار شد و گفت حقی بر من ثابت کردی که مرا خبردار ساختی او نیز خود را محافظت میکرد قضا را برادرش وفات کرد و سلطنت بوی رسید فی الحال که بر تخت نشست نوکر برادر را طلبید و حکم کرد که سرش بردارند گفت ای ملک گناه من چیست گفت آنکه سر برادرم آشکاره کردی و با وجود آن همه انعام که در حق تو فرموده و ترا محرم اسرار خود ساخته تو سر او را نگاه نتوانستی داشت مرا بر تو هیچ اعتمادی نماند پس او را بقتل رسانید بسبب آنکه راز نپوشید در ورطهٔ هلاک افتاد فرد

به پیر میکده گفتم که چیست راه نجات	بخواست جام می و گفت راز پوشیدن

اما در رعایت جانب خود هفت شرط مرعی باید داشت اول از جایی که چیزی نباید ستد نستاند و بجایی که نباید داد چیزی ندهد تا نه در دنیا بدنام و بی مقدار باشد و نه در آخرت رسوا و شرمسار دوم تا تواند دفع بدی کند از همه کس و نیکی رساند بهمه سوم

بلند ہمت باشد کہ اعتبار ہر کس بقدر ہمت اوست ع باشد بقدر ہمت تو اعتبار تو
و ہر کہ بصفت علو ہمت آراستہ ست ہر آئینہ نفس نفیس خود را بطمع مال و منال دنیا
کہ بغایت خسیس ست خوار نگرداند و باندک فائدہ جاہی و یا مالی عرض شریف خود را
بر باد ندہد کہ مال و جاہ نماند و او در مقام خست و خواری بماند چہارم آنکہ نہ بر خود
سخت گیر بود نہ بر خلق امام حجۃ الاسلام فرمودہ کہ عجب بدبختی باشد کہ برای رضاے
مخلوق خود را بخشم خالق گرفتار گرداند و بجہت فراغت سلطان چندین مظلمہ بر گردن
خود گیرد و نفس عزیز خود را ہیمۂ آتش دوزخ سازد و بجود نپرداز قطعہ

از برای رضاے خلق مکن — خویش را مستحق خشم خدا
حیف کز بہر راحت دگران — تو در افتادۂ برنج و عنا

پنجم قدر اختیار بداند و قیمت اقتدار بشناسد و چنان سازد کہ پیش از صدمات
زوال فوات قبل از ہجوم جنود ہادم اللذات بیت

زان بیشتر کہ مرگ بناگہ فرا رسد — خورشید عمر بر سر کوہ فنا رسد

ذکر جمیل و اثر خوب ازو یادگار بماند ششم باختیار و جاہ خود مغرور نگردد و تکیہ بر
عزت و احترام نکند کہ دہر غدار و سپہر ناسازگار بجفا جوئی و تندخوئی معروفست
اندک زمانی را عہدنامۂ دولت کطی السجل للکتب در نوردیدہ میشود و رقم ناامیدی
بر صفحۂ بختیاری و کامگاری کشیدہ میگردد نظم

مشو مغرور مال و جاہ و دینار — کہ دنیا یاد دارد چون تو بسیار
رعا دم بگذری و واگذاری — بدشمن ہرچہ داری و اسپاری

حاشیہ: ...[illegible] زوال فوات اللذات لذتون کے فوت ہونے کے... ہادم اللذات ... موت

ہم بدان مقدار کہ ممکن ست با مردم نکوئی کند کہ فائدہ تقرب ملوک و اختیار بر درگاہ سلاطین آنست کہ فوائد احسان بعام و خاص رساند خرد و بزرگ را از مائدۂ جاہ خود نوالۂ فیض چشاند و یقین باید دانست کہ ہر کہ نیکی میکند با خود میکند یکے از اکابر دین فرمودہ کہ من در ہمہ عمر با کسی نیکی نکردہ ام ملازمی پرسید کہ علی الدوام فیض و احسان و انعام شما عام ست و بیشتر اہل این شہر مشمول نعم و محظوظ کرم شما اند معنی این سخن کہ میفرمایند کہ من با ہیچکس نیکی نکردہ ام روشن سازید فرمود کہ راست گفتم حق سبحانہ در کلام معجز نظام خود برین وجہ فرمودہ اِنْ اَحْسَنْتُمْ اَحْسَنْتُمْ لِاَنْفُسِکُمْ اگر نیکوئی کنید نیکوئی کردہ باشید با نفسہای خود پس چون خاصیت احسان راجع بانفس ہست پس نیکوئی با خود کردہ باشم و در جانب بدی نیز ہمچنین ست وَاِنْ اَسَأْتُمْ فَلَهَا و اگر بدی کنید ہم با نفسہای خود کنید چہ عقوبت بدی بشما باز میگردد نظم

نکوئی کن چو اکنون میدہد دست کہ نیکوئی نکوئی آوردت پیش	بدی بگذار اگر چہ قدرتت ہست و گر بد میکنی بد آیدت پیش

اما رعایت طرف رعیت بباید دانست کہ غرض اصلی از جاہ و دولت نہ استرضای پادشاہ و متعلقان اوست بلکہ مقصد قصوی رعایت عباد و امارت بلاد ہست پس جانب رعایا مرعی داشتن اہم مہمات باشد و آن رعایت بدو شرط تواند بود اول آنکہ در محافظت حال ایشان غایت اہتمام بجای آورد و بامداد اسعاد چنان سازد کہ از کار خود باز نمانند و از جای خود جدا نشوند دوم شر ظلمہ را از ایشان مندفع سازد کہ بزرگان گفتہ اند کہ رعیت بر مثال گوسفند ست و اہل اختیار بر مثال شبان و

پادشاه مالک گوسفند همچنان که مالک اغنام را بشبان سپرده از دد و هوام زیانکار نگاهدارد و در چراگاه خوش ایشان را فربه کند و نتایج و ثمرهٔ آن حاصل آورد همچنین ارکان دولت باید که رعایا را از چیزهای ضرر کننده و گرگان ستمگار نگاهدارند و انچه صلاح دین و دنیای ایشان دران باشد بران دارند و از منافع و مکاسب ایشان خبری بپادشاه رسانند نه آنکه از حال ایشان غافل شوند تا ظلمه هرچه خواهند با ایشان کنند نظم

تو ئی راعی این دم غنیمت شمار	غنم را از گرگ ستم باز دار
نباید بنزدیک دانا پسند	شبان خفته و گرگ در گوسفند

و چون کلمهٔ چند از آداب اجمالی ارکان دولت گفته شد دو سه نکته از آداب امرا و وزرا و اهل قلم و ندما مذکور میشود اما امرا را باید که دوازده قاعده نگاهدارند اول فرمان برداری حق تعالی بدان قدر که خواهد که خلق خدمت وی کنند نخواهد که خدمت خدای کم از ان کند پس زشت باشد که استحقاق مخدومی خود با خلق بیش از ان خواهد که استحقاق مخدومی حق با خود بیت

اگر جانب حق نگاهداری	حق نیز ترا نگاهدارد

دوم حفظ حقوق نعمت باید که حق ولی نعمت فرونگذارد و طریق خلاف پیش نگیرد که کفران نعمت نتیجه های بد دارد و از جمله آنکه هیچکس را از ملوک بر ایشان اعتماد نماند و در همه کس بے اعتبار باشند و هیچ ناسپاس کافر نعمت بمراد نرسیده و بعاقبت به نکبت و خذلان گرفتار شده نظم

حواشی: گوسفندان ۱۲ — چارپایه درنده ۱۲ — چارپایه حیوانات ۱۲ — همانیان ۱۲ — بدبختی ۱۲ — خوشامدی ۱۲

حق نعمت نگاه باید داشت	حرمت پادشاه باید داشت
هر که رو تابد از ولی نعمت	بخت از وروی تابد و دولت

وگفته اند علامت مردی آنست که از ولی نعمت مکروہی و مضرتی رسد آنرا در مقابله فائده و منفعتی که از وگرفته محو و ناچیز گردانند تا شکر نعمت بجا آورده باشد فرد

نخواهم از سر کویت بصد چندین جفا رفتن	نشاید شیر مردان را بهر زخمی زجا رفتن

آورده اند که خواجه غلامی داشت کافی و خردمند روزی آن مرد با آن غلام بباغی رفت و در اثنای تماشای باغ به پالیزی رسید و خیاری باز کرده بدست غلام داد غلام پوست باز کرده برغبت تمام تناول مینمود چنانچه خواجه هوس کرد مقداری ازان طلبید تا بخورد همین که بچشید بغایت تلخ بود گفت ای غلام خیاری بدین تلخی چگونه بنشاط میخوری گفت ای خواجه این خیار تو من دادی و از دست تو بسیار چرب و شیرین خورده ام شرم داشتم که بیک لقمهٔ تلخ روی ترش کنم فرد

از دست تو شربت شیرین بچشیدم	یک شربت تلخ ار بچشم باک نباشد

خواجه را خوش آمد و گفت چون شکر نعمت من ادا کردی ترا در بندگی نگذارم آزادش کرد و انعام بسیار فرمود سوم از آداب امرا آنست که جهد نمایند که از جاه تحصیل مال کنند نه از شاه یعنی چون قدرت دارند بخود سعی نمایند و مال بدست آرند و بمال بادشاه طمع نکنند که مال محبوب هر کس است و هر کسی که طمع در محبوب کسی کند در معرض عداوت افتد و حکما گفته اند از سلاطین اسباب منافع باید طلبید نه نفس منافع مثلاً عملی طلب کند که موجب حصول اموال باشد تا هم از سوال فارغ باشد و هم

بمنفعت رسد چه نفع بملوک باید جست نه از ملوک چهارم باید که غرض وهمی از همه
اسباب مالی وجاهی زینت پادشاه وآراستگی بارگاه باشد نه تجمل نفس خود چه
این نوع بادب نزدیکترست وبحق شناسی لایق تر بلکه استیفای آن اسباب
درین صورت متصور نیست پنجم حذر کنند از تشبه نمودن به پادشاه در چیزی که او بدان
متفرد باشد از منازل وملابس ومآکل ومراکب یا چیزی که لایق ملوک بود وبس
چه این معنی محمول بر ترک ادب باشد وممکن که آن چیز در معرض ذهاب بود واو بسبب
آن در ورطهٔ هلاک افتد ششم باید که بر هر کار که از سلطان صادر شود که نه مخالف
شرع بود او را مدح گوید وآن کار را بخوبی ستایش کند بیت

اگر شه روز را گوید شب ست این	بباید گفت اینک ماه وپروین

وهمه عقلا را معلوم ست که هیچ کار نبود در دنیا که آنرا دو وجه نباشد یکی جمیل ویکی
قبیح پس وجه جمیل هر کاری طلب کند وآنرا حواله بپادشاه نماید واگر انکار مصلحت
نباشد بعد از آن به تدبیر حکیمانه خاطرنشان کند هفتم اگر سلطان رای زند که مخالف
نفس او باشد یا سخنی گوید که مکروه طبع او بود با او موافقت باید کرد وتذلل باید نمود
وتحقیق باید دانست که او سلطان وآنکس چاکر پس چاکر باید که متابعت سلطان کند
نه آنکه از وی مساعدت ومطاوعت خود طلبد هشتم باید که بجاه وتقرب خود مغرور
نگردد وباعزاز واکرام پادشاه قدم از حد خود فراتر نه نهد ودر آداب ابن المقفع مذکورست
که اگر سلطان ترا برادر گرداند تو او را خداوند دان واگر نام فرزندی بر تو نهد تو خود را
خادم شناس هرچند او در تعظیم تو افزاید تو در خدمتگاری وتواضع افزای بیت

شاه اگر لطف بیحد ورزاند　　بنده باید که قدر خود داند

و بباید دانست که اگر از امیری که در غایت اختیار و نهایت اقتدار باشد صورتی در وجود آید که شبیه باشد بفرمان گذاری سلطان و سیاست وی البته مکروه طبع اشرف پادشاه خواهد بود اگرچه ظاهر نکند در خاطر نگاه خواهد داشت بیت

مکن در ملک سلطان هرچه خواهی　　که شرکت بر نتابد پادشاهی

آورده اند که برادر سلطان محمود غازی غلامی را از بندگان درم خریده که از وی گناهی عظیم در وجود آمده بود بفرمود تا فرو کشیدند در پیش وی و چوب زدند غلام به تظلم پیش سلطان آمد سلطان در حال امر کرد تا طبل و نقاره و کوس و علم و اسباب نوبت سلطنت بتمامی بدر خانه برادرش بردند برادرش چون آن حال مشاهده نمود از غایت خوف و اضطراب بی توقف بدرگاه سلطان آمد و سر نیاز بر زمین خضوع نهاد و گفت از بنده چه گناه صادر شده و کدام جریمه واقع گشته که موجب آن باشد که اسباب سلطنت بدر خانهٔ بنده فرستند سلطان فرمود که اگر سلطنت حق من است ترا با فرو کشیدن و چوب زدن چه کار داری بایستی که آن حالت بعرض من رسیدی تا تفحص کردمی و نگذاشتمی که از مالک به مملوک حیفی رود نه از مملوک بر مالک و حق سبحانه تعالی که بندگان بمن سپرده جواب آن مرا باید گفت نه ترا بعد از آن بشفاعت بسیار گناه برادر عفو فرمود مثنوی

سیاست نشاید ز کار آگهان　　که آن خاص باشد به شاهنشهان
دلیری مکن بر در شهریار　　مهمات شاهان بدیشان گذار

نهم چون امور سپاهیان مفوض بامرست باید که امیر سلطان رابران دارد که پیوسته لشکر او آراسته باشد و برای حرب مهیا و آماده گشته چه عالم محل حوادث ست و کس نداند که حادثه در چه وقت زاید و فتنه از کدام طرف آید اگر سلطان بجمع مال مشغول گردد و رجال جمع نه کند بوقت ضرورت فرو ماند چه جمع رجال بمال میسر گردد و اطراف ممالک برجال مسخر گردد وَلَا مُلْكَ[له] اِلَّا بِالرِّجَالِ وَلَا رِجَالَ اِلَّا بِالْمَالِ بیت

به لشکر شود ملک عالم مسخر	به مال ست ترتیب لشکر میسر

آورده اند که یکی از سلاطین با امیری از امری خود مشاورت کرد که من در قضیه مال و لشکر متحیرم اگر مال جمع کنم لشکر متفرق شود و اگر لشکر ترتیب کنم مال در دست نماند امیر گفت مال جمع کن سلطان گفت لشکر پریشان شوند گفت اگر رجال بروند وقتیکه بدیشان محتاج شوی مال برایشان عرض کن تا باز آیند گفت برین صورت هیچ دلیلی داری گفت آری درین خانه خالی هیچ مگس نیست بفرمای تا ظرفی از عسل بیارند چون عسل حاضر شد مگس بسیار جمع آمدند گفت اینک نمود از انچه بگفتم ظاهر شد سلطان را خوش آمد و تحسین کرد و این سخن با امیری دیگر در میان آورد گفت لشکر ترتیب کن و ایشان را از خود مران زیرا که شاید در وقتیکه خواهی جمع شوند یا نشوند گفت برین معنی دلیلی داری گفت دارم و امشب بعرض رسانم چون شب در آمد بفرمود تا ظرفی از عسل آوردند یک مگس پیدا نشد گفت دلها که از کسی متنفر شدند و در تاریکی نفرت افتادند هر چند مال برایشان عرضه دهند پیرامون آن کس نگردند و من درین باب حکایتی یاد دارم ملک فرمود که باز گوی امیر گفت سلطانی در مصر بوده که در جمع مال

[له] یعنی نہیں ہے ملک مسخر مگر مردوں سے اور نہیں ہیں مرد مگر مال سے ۱۲

میلو سید و بغور حال لشکریان نمیرسید هر مالی که بدست می آورد در صندوقها می نهاد و بجد محافظت میکرد قضا را امیر شام لشکری جمع مینمود تا بداعیهٔ حرب او متوجه مصر شود این خبر بمصر رسید یکی از ارکان دولت سلطان مصر باوی گفت که امیر شام لشکر جمع میکند تا بحرب تو آید مال میدهد و لشکر میسازد مردان تو کو و لشکر تو کجاست پادشاه اشارت بصندوقها کرد و گفت مردان در همیانها اند و لشکر من در صندوقها هرگاه خواهم بیرون آیند در اثنای این حال امیر شام تاختی کرد و بر وی غالب آمد و صندوقها در تصرف آورد و گفت اگر او بدین مال مردان کاری و مبارزان کارزارے جمع کردی این تفرقه بدو نرسیدی بیت

مال دہی مرد بدست آیدت	ورنہ ہی نود شکست آیدت

دہم برای صلاح ملک پیوسته بایدکه منهیان و جاسوسان برگمارند تا از جوانب و اطراف خبر باوی آرند و از هر گوشهٔ که فتنه سر بر زند در تدارک آن کوشش نماید (خبر لانے والا ۱۲) آورده اند که صاحب ابن عباد ملازم فخر الدوله دیلمی بود و اکثر اوقات در شیراز نشستندی اتفاق افتاد که سه روز پیش ملک نرفت صباح چهارم بملازمت رسید فخر الدوله پرسید که سبب تخلف سه روزه چه بود صاحب گفت پریروز منهی ما (ہرکارہ ۱۲) از طرف مملکت ختا آمد و تقریر کرد که خان ختا بوقت آنکه بفراش خانه خود میرفت با یکی از ارکان دولت خود بمشاورت سخنے گفت که سه روز ست که در اندیشه ام که چه گفته باشد و تفحص لشکر میکردم و در دفع تعرض او چاره ها میساختم تا امروز صباح قاصدی دیگر رسید که او تهیهٔ لشکری میکرد و بیکے از اطراف مملکت خود

بیفرستاد و خاطر جمع کردم و بملازمت آمدم امرا و وزرا را نظر تفحص احوال سلاطین تا
این غایت بوده با وجودیکه ختا کجا و شیراز کجا و قبل ازین درباب منهیان وارباب
اخبار و اعلام دو سه کلمه گفته شده بود قطعه

چو ضبط ملک مفوض بتست جهد نمای	که از جوانب و اطراف باخبر باشی
بتیغ قهر سر فتنه جوی برداری	بدفع تیر بلا خلق را سپر باشی

یازدهم باید که وسیلهٔ آن شود که فقیران را بسلطان رساند و واسطهٔ آن گردد که
مظلومان و دادخواهان را پیش پادشاهان درآرد تا درد دل خود پیش طبیب
دار الشفای عدالت تقریر کرده شربت شفای مراد نوش کنند و هر امیری که
رعایا از خوف او بخدمت سلطان نتوانند رسید بر مثال آنست که جوی آب
صافی باشد و نهنگی در آن آب جای گرفته و لب تشنگان بدان آب محتاج باشند و
از هیبت او گرد آن نتوانند گشت قطعه

چو داری اختیاری آنچنان کن	که درویشان ز تو آسوده گردند
مباش آن نوع که از دست جفایت	بزیر پای غم فرسوده گردند

دوازدهم با زیردستان چنان زندگانی کند که خواهد که زبردستان با وی چنان معاش
کنند و در حدیث صحیح آمده ست مَنْ لَا یَرْحَمُ لَا یُرْحَمُ هر که رحم نکند برو رحمت نکنند و
کسیکه بر خلق نبخشاید برو نه بخشایند و در خبر آمده ببخشائید بر کسی که از شما فروترست
تا رحم کند بر شما کسی که از شما برترست نظم

غم زیردستان بخور زینهار	بترس از زبردستی روزگار

سلوک آنچنان کن بخلق جهان	که خواهی که با تو کنند آنچنان

اما آداب وزرا زیاده از همه ارکان دولت باید زیرا که هیچ کاری بر درگاه سلاطین
از وزارت صعب‌تر نیست چه بروی حسد بسیار میبرند و حسودان او بیشتر ملازمان
پادشاه اند خصوصاً جمعی که در مناصب و مداخل با او مساهم و مشارک باشند
لاجرم پیوسته طمع در منصب او می بندند و دامهای مکر و حیله باز کشیده مترصد
آنند که او را در دامی افگنند که روی خلاصی نه بیند و برین تقدیر او را هیچ تدبیرے
به از راستی و کم طمعی نیست باید که دقیقه در باب آداب و شرط وزارت فرو نگذارد
تا انگشت بر حرف او ننهند و بزرگان گفته اند که چون کسے مهم خود را بپاکی گزارد
عیب جویان را در و مجال دخل نماند **فرد**

کرا رسد که کند عیب دامن پاکت	که همچو قطره که بر برگ گل چکد پاکی

بزرجمهر را پرسیدند که لائق وزارت کیست گفت آنکه او را چهار و سه و دو و یکی باشد
گفتند به تفصیل بیان کن گفت یکے از چهار هشیاری که سرانجام کارها بداند دوم
بیداری که خود را پیش از وقت در مهالک نیندازد سوم دلیری در ساختن کارهای
بزرگ چهارم جوانمردی اما آن سه یکی آنست که چون از خدمتگاران خدمت میکو
بیند زود در مکافات آن او را دلنوازی نماید دوم جمعی که از فرمان او سر کشند مالش
دهد سوم حوادث روزگار را آماده باشد و آن دو یکی آنست که جانب پادشاه را
رعایت کند و دیگر از جانب رعیت غافل نگردد و یکے آنست که در هیچ کار از حق
سبحانه فراموش نکند و در حدیث آمده که چون خدای تعالے با امیری یعنی بکسی که

صاحب امر و خداوند فرمان باشد نیکوئی خواهد او را وزیری راستگار و راست نفتا بدهد تا اگر نکتۂ از قواعد معدلت فراموش کند آن وزیر یادش بدهد و اگر یادش بود وزیر او را مددگاری نماید و اگر حق تعالی بدان امیر غیر این خواهد او را وزیری ناخوش کردار بدهد که اگر دقائق عدل فراموش کند بہ یادش ندہد و اگر بہ یادش بود او را بران اعانت و امداد نکند پس وزیری کہ بصفت راستی و پاکی موصوف ست مددگار سلطان باشد در تمہید ارکان عدل مثنوی

چراغ افروز ملک اند آن وزیران وزیر از جاہ خود در ظلم داند	کہ رحم آرند بر حال فقیران از و کے نام سلطان زندہ ماند

و از شروط کلی وزارت و آداب آن نوزدہ نکتہ آوردہ میشود اول رعایت جانب حق و این صورت بر ہمہ چیزہا مقدم ست زیرا کہ چون کسی جانب حق نگاہدارد در ہر آئینہ ملاحظۂ احوال خود خواہد نمود و از ناشایست نالائق احتراز و اجتناب خواہد فرمود دوم مساوات نگاہدارد میان شاہ و سپاہ و رعیت و میل ہیچ جانب نکند تا حیفی ظلم واقع نشود و این مشکل ترین کاری و نازکترین عملی ست در وزارت سوم در کاریکہ شروع میفرماید در عاقبت آن نیکو نظر کند و از خاتمت آن مہم براندیشد تا آخر پشیمانی نکشد و پشت دست حسرت بدندان حیرت نگزد مثنوی

کاریکہ گرفتۂ تو در پیش گر مصلحت ست آنچنان کن	از عاقبتش نکو براندیش ور نیست صلاح ترک آن کن

چہارم قاعدہ نیکو نہد کہ در حدیث آمدہ ہر کہ سنتے حسنہ و راہ نیکو نہد مراد

راست مزد آن و مزد هر که عمل کند بدان و هر که سنتی بد و بدعتی ناپسندیده بنهد بر او باشد وزر آن و گناه هر که عمل نماید بدان رباعی

ای آنکه بکار شاه بودی مشغول (گناه ۱۲)	خواهی که همیشه باشدت عز و قبول
بر صفحه روزگار رسمی بگذار	کان پیش خدا و خلق باشد مقبول

پنجم کفایت خود ظاهر گرداند در امور ملکیه که کفایت وزرا در تمهید مصالح دولتها بیش از انست که تقریر پذیر باشد آورده اند که عضد الدوله از ابو علی خضری که وزیر یکی از آل بویه بود برنجید نزدیک او رسولی فرستاد با شمشیر برهنه گفت این را پیش او به رسول همچنان کرد و هیچ نگفت وزیر قلم پیش وی انداخت و گفت جواب تو اینست و روی بکار عضد الدوله آورد و نامها نوشت و ارکان دولت را برفق بیرون آورد تا او را بگرفتند و بند کردند و تمام مملکت او را با ممالک شاه خود انضمام داد بیت

همه کار شاهان حکمت پژوه	ز رای وزیران پذیرد شکوه

ششم اگر سلطان رائی اندیشد که مصلحت مالی و ملکی در آن نبود باید که بدان رضا نشود لیکن در مجمع آن را پسند کند و بر سر جمع نکوهش آن ننماید و داند که رای ملوک مانند سیلی باشد که از سر کوه در آید و کسیکه بیک دفعه خواهد که آن را از طرفی بطرفی گرداند در ورطهٔ هلاک افتد اما اگر با دل مساعدت نماید و بمدارا و احتیاط یک جانب او را بخاک و خاشاک بلند گرداند بجانب دیگر که خواهد تواند برد همبرین سیاق در صرف رای پادشاه از آنچه متضمن فسادی بود طریق تلطف و تدبیر بجای باید آورد نه بر وجه امر و نهی بلکه از روی تضرع هر مصلحتی که برخلاف رای او باشد بدو باید نمود

واو را برو خامت عاقبت آن کار تنبیه باید داد و بتدریج در اوقات خلوت بایراد امثال و حکایات خاطرنشان او باید ساخت و بلطف و حیل آن رای را از خاطر بیرون باید برد نظم

تو لئے بنرمے وکار آگہے	کہ تغییر رائے سلاطین دہی
وگر از درشتی برآری نفس	نیایدازان رای خود باز پس
پس آن بہ کہ اول مدارا کنے	بفرصت رہ چارہ پیدا کنے

هفتم به منصب و مرتبه و تقرب ملوک و کمال اختیار مغرور نگردد که مزاج سلاطین حکم آب و آتش دارد و اعتماد را نشاید و یقین داند که هر عملی را عزلی در عقب ست و هر دولتی را نکبتی مستلزم بزرگی را گفتند چرا سرای برای خود نسازی گفت درین شهر دو سرا است یکی سرای دیوان وقتیکه در عمل باشم دوم تنگ زندان آن دم که معزول باشم فرد

چه باشد نازش و کاهش باقبال وادبارے	که تا بر هم زنی دیده نه این بینی نه آن بینی

هشتم تا تواند احسان کند پیش از آنکه فرصت آن فوت شود نظم

زان پیش که دست ساقی دهر	در شربت دولت افگند زهر
از سر بنه این کلاه و دستار	جهدی بکن و دلے بدست آر
کین سر همه ساله با کله نیست	وین روی همیشه همچو مه نیست

نهم در روا کردن حاجات محرومان و امیدواران سعی بلیغ نماید که کفارت ملازمت شاهان قضای حاجت محتاجان ست از حضرت امیر المومنین حسن رضی الله عنه

منقول ست که فرمود اگر حاجت مومنی برآرم دوست تر دارم از انکه هفتاد سال باعتکاف نشینم و از دانیال پیغمبر علیه السلام روایت کرده اند که گفت چندین سال دست در رکاب پادشاهی میزدم تا سوار شود و غرض من آن بود که حاجت مردم برآورده گردانم بسیاری از اولیا و حکما نظر بهمین معنی داشته اند و خدمت سلطان اختیار فرموده و از شیخ کبیر قدس سره منقول ست که در یک روز هفتاد نوبت پیش عضد الدوله رفته جهت کار مسلمانان و ساخته نشد و بآخر روز عضد الدوله گفت ای شیخ عجب مردی بوده اینهمه آمدی و کار تو ساخته نگشت مع هذا باز می آئی و هنوز ممتنع نشدی شیخ گفت ای ملک کار من ساخته شد که نیت من رضای خدا بود و میدانم که خدا ازین آمد و شد من خشنود ست اما کار تو ساخته نشد که در مهم مسلمانان اهتمام نکردی و محتاجان را ناامید ساختی و ندانستی که تا اهل دولت کار کسی نسازند کار ایشان ساخته نگردد نظم

کار درویش مستمند برآر	که ترا نیز کارها باشد

عضد الدوله متنبه شد و بسیار بگریست و کارهای شیخ را تمام بساخت بیت

در کار ساختن کارکسان سعی نمای	کار تو شود ساخته از لطف خدای

دهم سلطان را بر خیر دارد و چنان کند که خیر او بهمه کس برسد گویند وزیر اتابک از مال پادشاه خیر بسیار کردی اتابک مستوفی را فرمود که دیگر اقطاع بکسی نهی که دستت ببرم روزی دیگر درویشی از وزیر چیزی خواست مستوفی را گفت که فلان اشیا باقطاع او بنویس مستوفی تامل میکرد وزیر گفت چه تامل میکنی ازان

(حاشیه: چندین۱۲ ؛ جاگیر۱۲ ؛ جاگیر۱۲)

می ترسی که دستت ببر دازین نمی ترسی که ترا بر آویزم خبر با تابک رسید وزیر را طلبید گفت مستوفی را چرا می آویختی گفت من میخواستم که طناب سراپرده دولت ترا بمیخ دوام استحکام دهم او نمیگذاشت نه سزاوار بر آویختن باشد اتابک بگریست و مرتبه وزیر را بلند گردانید و خلعت داد و در تواریخ مذکورست که سلطان ملک شاه را گفتند که خواجه نظام الملک هر سال از خزانه صد هزار دینار بعلما و صلحا و فقرا و زاویه داران و گوشه نشینان را امید هد و شمار از ان نفع نیست و بدان مبلغ لشکر جرار درهم میتوان بست سلطان این سخن را بخواجه باز گفت فرمود که بدان زر لشکر زور را ترتیب میتوان کرد که ایشان دشمنان را بشمشیرے که طول یک ذرع ست و تیری که رفتن او سه صد گز باشد از تو دفع کنند من از برای تو بهمان زر لشکری ترتیب میکنم که از اول شب تا صباح بر درگاه حضرت آله بقدم صدق ایستاده اند از برای تو زبان بدعا و دست بحاجت کشاده و شمشیر همت با بر سیر سانند و تیر آه از هفت آسمان میگذرانند و لشکر تو و ما همه در پناه ایشانیم فرد

دگر مگوے که درویش در پناه کسی ست	که پادشاه جهان در پناه درویش ست

ملک شاه بگریست و گفت شاباش برائے من بیشتر ازین لشکر ترتیب فرمای یازدهم قدر روز عمل بداند و از ان فائده گیرد و در کارسازی و دوست نوازی کوشد و آنزا روا ندا بکس نرساند و گرنه وقتیکه آن عمل از دست رود جز حسرت و ندامت در دست نماند بیت

چون توانستی ندانستی چه سود	چون بدانستے توانستے نه بود

آوردہ اند کہ بزرگی از عمل معزول شد و جزع میکرد گفتند روا باشد کہ چون تو عزیزی در عزل جزع کند گفت من نہ از معزولی جزع[ناشکیبی ۱۲] میکنم چہ یقین میدانم کہ عمل بی عزل نمیباشد این فزع و اضطراب برای آنست کہ اگر با کسی نکوئی کردہ ام میگریم کہ کاشکی نیکی زیادہ کردمی و اگر از من بہ نسبت کسی بدی صادر شدہ می اندیشم کہ کاشکی بدی نکردمی فرد

چون عاقبت جزای بد و نیک میدہند	ای کاش نیکی از ہمہ کس بیش کردمی

دوازدہم از رجوع خلق و تردد[آمد و رفت ۱۲] مردم بہ تنگ نیاید و بوقت ملاقات با ایشان گرہ بر پیشانی نزند و یقین داند کہ مردم ملازم اختیار ند ہر جا کہ این صفت ظہور کند از ملازمت خلقان چارہ نیست آوردہ اند کہ فضیل بن سہیل در زمان وزارت خود یکی را گفت کہ از آمد و شد مردم تنگ آمدہ ام و از بسیاری گفت و شنود با داد خواہان ملول گشتہ گفت ای وزیر بالش اعزاز از پس پشت برگیر و مسند وزارت درہم پیچ و در عہدۂ من کن کہ ہیچکس ترا نرنجاند و در ہیچ مہم کسی بتو رجوع ننماید قطعہ

پیش آنکس کہ اختیارش ہست	خلق بی اختیار می آیند
دیگر آن اختیار رفت از دست	بدر او چہ کار می آیند

سیزدہم دوستان خالص پیدا کند کہ از نعمتہا احباب یکدل و صحبت نیکو تر باشند و گفتہ اند دوست مخلص بہ از گنج زر خالص چہاردہم از اعمال خائن و ظالم غافل نشود و پیوستہ بہ تفحص و تجسس احوال ایشان اشتغال نماید و ظالمان آزارندہ را بر مظلومان رعایا مسلط نگرداند و چون ستم و خیانت یکی از ایشان ظاہر شود او را

[حاشیہ: نسخہ فضل ۱۲]

بعقوبتی که سزاوار آن باشد عبرت دیگران گردانند و در سیاست ظلمه مطلقا مساهله ننماید
پانزدهم از عمال رشوت نگیرد که تا کسی رشوت از دیگری نستاند نتواند که بدیگری رشوت بدهد و چون وزیر برشوت فریفته شد اجازت ست برشوت گرفتن آنکس و رشوت دادن و ستدن حرام ست و دیگر رشوت گیرنده زبون از رشوت دهنده میباشد و زبونی مناسب وزیر نیست شانزدهم اگر بر کید حاسدی و مکر مفسدی یا غمز و سعایت معاندی وقوف یابد چنان ظاهر کند که او را بدل هیچ باک نیست و نزد سلطان خشمی و کینه از ایشان ظاهر نکند که موکد سخن ایشان گردد و اگر در مقام سوال و جواب و مناظره و جدال افتد جواب از روی حلم و وقار گوید خفت و سبکساری نکند که غلبه همیشه در جانب حلم میباشد هفدهم خود را بسلطان چنان نماید که باندک کلمه و کمتر اشارتی که شاه فرماید تمامی اموال و همگی جهات خود را ببذل خواهد کرد که چون چنین کند مال او از طمع پادشاه ایمن شود چه آنرا از خود داند و همان در تصرف خود شناسد هیژدهم کسی را که عمل میدهد باید که از روی تامل و فکر بسیار باشد و تا بارها نیازموده باشد بروی اعتماد نکند تا در آخر کار منفعل و شرمسار نگردد

نظم

بعقلش بباید نخست آزمود	بقدر هنر پایگاهش فزود
بایام تا بر نیاید بسی	نشاید رسیدن بغور کسی

نوزدهم بکاری که رفتن در وآسان باشد و بیرون آمدن دشوار شروع ننماید که بزرگان گفته اند

بیت

تو به مهی که در آید نخست	رخنه بیرون شدنش کن درست

اما ارباب قلم یکی دبیران اند تعلق بسلطان دارند و دیوان انشا تعلق بدیشان میدارد و ایشان بباید که امین باشند و معتمد و کافی و خوش طبع و تند فهم و از اصطلاحات باخبر از حکیم ارسطو پرسیدند که حاجب پادشاه بهتر یا کاتب او حکیم فرمود که حاجب جزو اوست و کاتب کل او و اگر دبیر لطیف طبع افتد کفایتهای نیکو تواند کرد آورده اند که پادشاه ایران عادتی داشت که در حربها فوجی از خیار لشکر را جامهٔ سیاه پوشانیدی چون جنگ سخت شد بفرمودی تا سپاهداران پیش رفتندی و آن جنگ را بسر بردندی وقتی اتفاق افتاد که پادشاه توران که پنجاه هزار مرد داشت مصاف کشیده چون هر دو لشکر در مقابله یکدیگر بایستادند شاه ایران با بعضے خواص از اهل مصاف خود بر بلندی ایستاده بود چون اشتداد خصم و کثرت لشکر او بدید خواست که آن روز حرب نکند و بدست خود بر کاغذی نوشت که سپاهداران را بگوئید تا باز پس ایستند دبیر مرد عاقل بود دانست که اگر لشکر باز گردد خصم قوی شود و امکان دارد که ظفر یابند فی الحال قلم برداشت و نقطه در زیر سپاهداران زد تا سپاهداران شد چون خط ایشان بسپاه داران که امرای لشکر بودند رسید تصور کردند که سپاه و مددے رسیده باعتماد تمام لشکر را پیش کردند و خود از عقب ایستاده حمله نمودند لشکر دشمن از آن جرأت و صولت عجب داشته منهزم شدند و بعد سپاهداران حاجت بر آمد دبیر صورت حال بعرض رسانید شاه او را بستود و نوازش فرمود و گفت دبیر چنین باید که بیک نقطه پنجاه هزار مرد را هزیمت دهد و دیگر در باب دبیران حکایتے هست که پادشاهی بپادشاهی نوشته بود که بیش از آنکه تو خود در ابر من زنی

من خود را بر تو خواهم زد ارکان دولت فرو ماندند که در جواب این سخن چه نویسند دبیر سلطان مرد خوش ذهن بود گفت من جوابی بنویسم که همه شما را پسند افتد پس بنوشت که من و تو شیشه و سنگیم خواه سنگ بر شیشه زن و خواه شیشه بر سنگ همه اعیان حضرت این جواب را پسندیدند فرد

سخن کان از سر دانش نویسد		بنزد عاقلان مقبول باشد	

دیگر عملدارانند و ایشان متعلق بوزرا میباشند و عامل باید که نیک نفس و خوش خوی باشد و از حرص و طمع برکران بود نوشیروان فرمود که عامل باید که دست بسته باشد و هم دست کشاده یعنی به نیکی دست بکشاید و از خیانت دست بندد و دیگر باید که رسم بد ننهد و قانون ناموجه وضع نکند که هم پادشاه را بدنامی آرد و هم خود را بنفرین خلق گرفتار کند آورده اند که وزیری عاملی را بجای فرستاده بود عامل نوشت که اگر فلان کار بکنم زر بسیار حاصل میشود وزیر در جواب نوشت که بازار عوانان پیش ما بسیار کاسد است و زبانهای ایشان گنگ و دستهای ایشان بغایت کوتاه پنج روزی که تو در کاری چنان مکن که سبب بدنامی ما و واسطه لعنت و خواری خود شوی و دیگر باید که تصور نکند که اگر پادشاه یا وزیر یا امیر از و راضی اند جانب رعیت سهل ست زیرا که کسی را که چندین هزار خلق خصم باشد چگونه سلامت تواند بود بلی اگر رعایا خوشنود باشد طرف پادشاه سهل ست آورده اند که یکی از خلفا شخصی را بعمل فرستاد و او برفت و چندین رسمهاے نیک بر انداخت و قاعده های بد نهاد و مال بسیار حاصل کرد چون پیش خلیفه آمد

خلیفه از وی بر تجدید و مصادره ها فرمود و مدتی در زندان انداخت بعد از آن فرمود تا بر سر
عمل رود ده یا نزده سال گذشته مال بیارد (تاوان ۱۲) آن عملدار متحیر شد و با شیخی دران باب
مشاورت کرد شیخ فرمود قبول کن باکی نیست اما امسال رسمهای نیک بنه و
بدعتها برانداز و رضای رعیت حاصل کن و وظائف درویشان و ادرارات و
اقطاعات تمام بده و باز آی در عهدهٔ من که هیچ آفت بتو نرسد برفت و بهمین طریق
که شیخ فرموده بود عمل کرد چون باز آمد ده دینار سال گذشته را هشت دینار بیاورد
با وجود این رافت و عاطفت از خلیفه بنسبت وی واقع شد آن عامل سبب این
دو صورت از شیخ سوال کرد که در سال گذشته کفایت بسیار کردم و مال فراهم
آوردم عقوبت کشیدم و امسال مال کم آوردم و تربیت دیدم شیخ فرمود که دران
نوبت چندین هزار مردم خصم تو بودند آن نتیجه داد و درین کرت این همه مردم شفیع
تو اند چنین ثمره میدهد

فرد

بدی مکن که درین کشتزار زود زوال	بداس دهر همان بدروی که می کاری

اما چون ندما بدولت مجالست سلطان مشرف شده اند ایشان را در رعایت
قواعد ادب و حرمت باید کوشید و شرط ایشان آنست که آنچه نزدیک پادشاه
مقبول و مکروه باشد بدانند و ایثار آن کنند که مقبول سلطان ست و اگرچه مکروه
نفس ایشان باشد و ندیم سلطان باید که با خود مقرر کند که در بندگی خدای و
خدمت مخلوق هیچ چیز سودمندتر از ترک حظ نفس خود نیست و چون این معنی
نزد او محقق گردد و در هر معامله و محاوره که میان او و سلطان افتد خویش را دران

بہرہ ببیند ترک بہرہ خود گیرد و ازان تجنب نمودہ خط خود پادشاہ را مسلم دارد تا ثمرہ خیر دہد و آن فائدہ ہم عائد بدو شود و اگر بادل استیفای حظ خود مشغول گردد کار او خالی از خللی نباشد و چون اورا انبساط و گستاخی میباشد باید کہ ہیچ وجہ در ہیچ کاری حرفی با سلطان حوالہ نکند اگرچہ حق بجانب وی بود و اگر چیزی قبیح از وی در بابہ ہیچ جا باز نگوید و اگر بنا در سہوی کند و باز گوید بدان اعتراف نکند اگرچہ آن خبر با سلطان رسیدہ باشد کہ از اقرار تا انکار تفاوت بسیار است و اگر میان وی و پادشاہ حالی افتد کہ قبح آن عائد بیکی از ہر دو تواند بود جہد کند در آنکہ آن قبح منسوب با خود گرداند برائت ساحت سلطان را ازان ظاہر کند و چون سلطان بری الساحۃ شود باید کہ حیلہا انگیزد و تدبیرہا اندیشد کہ آن قبح از و نیز بگردد و باید کہ در خدمت ملوک چشم و دست و دل و زبان بفرمان او باشد تا سلامت ماند رباعی

پیوستہ دو گوش سوی شہ باید داشت	فرمان ورا چشم برہ باید داشت
از نیکوئی زبان روان باید کرد	و ز بد دل و دیدہ را نگہ باید داشت

اصمعی میگوید کہ روزی نزدیکی از خلفا رفتم او را دیدم بر تخت نشستہ و دختری پنج سالہ کہ تخمیناً نزدیک وی قرار گرفتہ مرا گفت دانی این دختر کیست گفتم معلوم ندارم گفت دختر پسر منست برو و بوسہ بر فرق او نہ من متحیر میماندم و گفتم اگر خلاف امر کنم عقوبت کند و اگر جرأت نمایم شاید غیرت او را بران دارد کہ مرا برنجاند پس آستین بر سر آن دختر نہادم و بر داشتم و سر آستین خود را بوسہ دادم خلیفہ را آن ادب خوش آمد گفت اگر بخلاف این میکردی از نعمت حیات محروم میماندی

دینار را انعام کردمن شکرانهٔ آن را که ازان ورطه خلاصی یافته بودم همه را صدقه دادم و در آداب ندما آورده اند که یکی از ملوک غلامی داشت بغایت صاحب جمال **فرد**

رخی چنان که ز خورشید و ماه نتوان کرد	خطی چنانکه ز مشک سیاه نتوان کرد

روزی ندیم خود را گفت این جوان زیبا صورتی و دلکش هیاتی دارد گفت آری صبیح و ملیح است و بسیار لطیف و ظریف سلطان گفت تو او را دوست داری گفت نی پرسید که چرا گفت کسی را که پادشاه دوست می دارد من که باشم که او را دوست دارم سلطان را ادب او خوش آمد و سخن او را پسندیده درجه او را بلند گردانید **قطعه**

هر کرا مایهٔ ادب باشد	گر بجائی رسد عجب نبود
چون ادب هست از حسب چه کم است	حسب بهتر از ادب نبود

چون این رساله بسر حد اطناب رسید آداب اقتضای آن میکند که زیاده ازین قدم بر بساط انبساط نهاده نشود و بدعای دوام دولت روز افزون سمت اختتام یابد **فرد**

سخن نه بر نهج اختصار رفت آن به	که طی کنم و گر این نامه را که وقت دعاست

فرد

خدایا تا فلک را سر بلندیست	بزرگان را ز حکمت ارجمندیست

اشعهٔ رایات آسمان فرسای لمعات الویه سپهر آسای این شاهزاده عالی رای عالم آرای **مثنوی**

(حاشیه: دورا = ۱۲؛ درازی ۱۲؛ خواهش ۱۲؛ نقش ۱۲؛ چمک ۱۲؛ جمع لوا ۱۲؛ جمع شعاع ۱۲)

فروزان رویش از فر آلهی	درخشان کوکبی از برج شاهی
ابو المحسن شهنشاه جوان بخت	که برخوردار بادا ز تاج وا ز تخت

تا انقراض ادوار لائح ولامع باد و کوکبهٔ عظمت و دبدبهٔ حشمت و ابهت او از سپهر فتح و نصرت شارق و طالع مصرعه این دعا از همه خلق جهان آمین باد ٭ با تمام رسید و باختتام انجامید این رساله مشتمل بر اسرار حکمت و منطوی بر حقائق اطوار اهل دولت و هم از نام کتاب که مضاف باسم سامی و نام نامی آن حضرت ست تاریخ اتمامش مفهوم و معلوم میگردد قطعه

باخامه گفتم ای که ز سر ساختی قدم	و ز مقدم تو چشم سخن یافت روشنی
اخلاق محسنی بتمامی نوشته شد	تاریخ هم نویس ز اخلاق محسنی ۱۲۷۹ھ

خاتمة الطبع

درین زمان بفضل ایزد منان کتاب ندرت خطاب مسمی به اخلاق محسنی من تصنیف عالم مدقق فاضل محقق لمعی عهد لوذعی زمان کلام غدار احافظ جناب ملا حسین ابو عطا الکاشفی که بظاهرش موجز و مختصر ست و در حقیقت محیطی را بکوزه آورده و در عبارت صاف و سلیس خالی از غرابت و تکلف جمع فرموده بمرتبهٔ نوزدهم در مطبع نامی منشی نولکشور لکهنؤ بماه جنوری ۱۹۳۶ء مطابق ماه شوال المکرم ۱۳۵۴ھ باهتمام کیسری داس سیٹھ سپرنٹنڈنٹ مطبع موصوف حلیه طبع در بر کشید

بقلم شو برج بلی کاپی نویس ساکن محلهٔ نوبستهٔ لکهنؤ